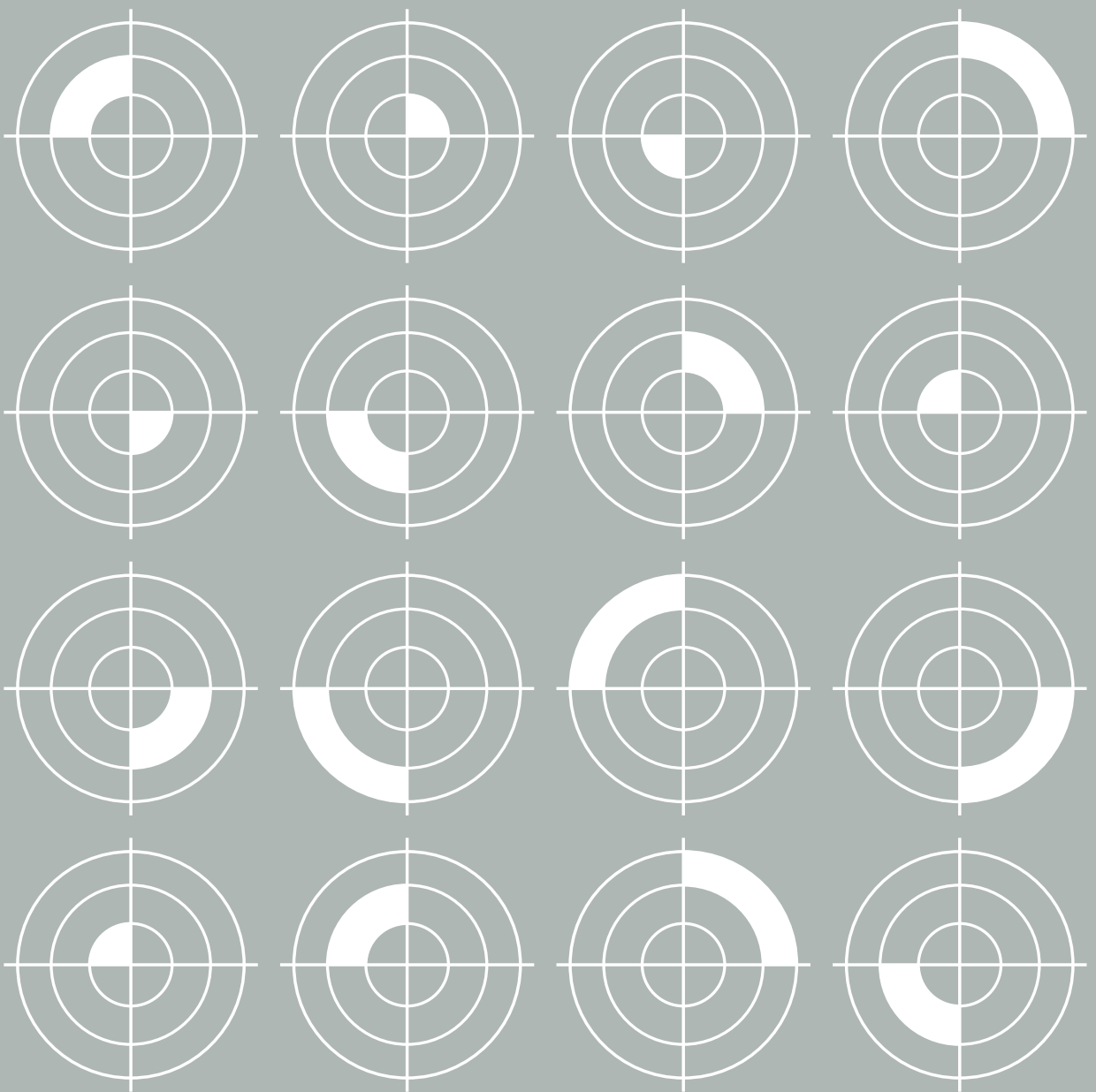
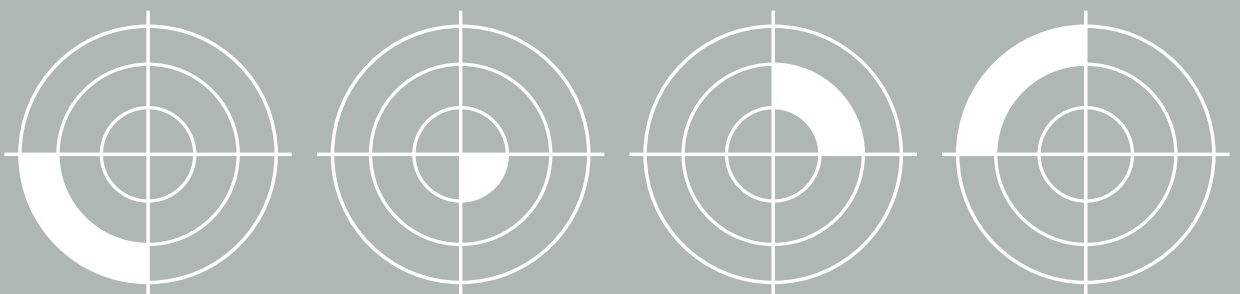

STOCKHOLMS BYGGNADSORDNING

STOCKHOLMS BYGGNADSORDNING

STOCKHOLMS BYGGNADSORDNING

Stockholms byggnadsordning

Stadsbyggnadskontoret, Stockholms stad

Behandlad av kommunfullmäktige 28 september 2020

Omslag: Lotta Kühlhorn

Tryck: Åtta45, 2020

INNEHÅLL

Förord.....	7
Inledning	10
Staden växer fram.....	17
Stockholms stadslandskap	39
Topografi och siluett	43
Vattenrum	55
Gator och torg.....	67
Parker och naturområden	78
Stadens ton – årstider, ljus, kulör och ljud.....	87
Stockholms stadsbyggnadskaraktärer	99
Medeltida stad	101
Stenstad.....	107
Äldre förstad.....	117
Villastad	123
Trädgårdsstad	129
Småstugeområden	135
Stenstadens krans	141
Smalhusstad.....	147
Grannskapsenhet	153
Tunnelbanestad	159
Storskalig stadsdel	167
Tät stadsenklav	175
Tät blandstad	181
Verksamhetsområden.....	187
Verktyg för stadens gestaltning	193
Bilagor och referenser	198

Läsanvisning

I **inledningen** presenteras utgångspunkter att ta stöd i när Stockholm utvecklas. Här beskrivs även byggnadsordningens funktion och hur den förhåller sig till andra styrdokument.

Staden växer fram ger en kort historisk beskrivning av skeden som drivit stadsutvecklingen i Stockholm.

Stockholms stadslandskap beskriver staden som gestaltad helhet, kombinationen av natur och bebyggelse. Varje avsnitt avslutas med vägledningar.

Stockholms stadsbyggnadskaraktärer beskriver stadens olika stadsbyggnadskaraktärer. Varje avsnitt avslutas med vägledningar.

Verktyg för stadens gestaltning är ett stöd för att formulera projekts innehåll och verkan för att skapa ökad förståelse, samsyn och gemensam målbild. Detta kopplar ihop dokumentets innehåll med de inledande utgångspunkterna.

Förord

Stockholm är en särpräglad stad med karaktärsdrag som är i det närmaste tidlösa. Vattnet, öarna, bergen och grönskan är, tillsammans med det byggda, bärande för upplevelsen av staden som en helhet.

Stockholms karaktär ska kännas igen i framtiden, samtidigt som staden fortsätter att utvecklas. Byggandet ska ta sin utgångspunkt i kunskap om Stockholms stadslandskap och dess olika stadsbyggnadskaraktärer. Förståelse och kunskap om befintliga kvaliteter, samtida behov och framtidens utmaningar är en förutsättning för ett hållbart stadsbyggande. Arkitektur och gestaltning kan då bidra till att skapa hållbara värden med människan i centrum.

Byggnadsordningar har haft stor betydelse för hur Stockholm har utformats ända sedan 1700-talet. Från att ha varit styrande regelverk har de med tiden anpassats till dagens planeringsförutsättningar. Den nya byggnadsordningen är, precis som byggnadsordningen från 1999, ett kunskapsunderlag som ger vägledning i planerings- och byggprocessen.

Vi önskar att byggnadsordningen ska utgöra ett stöd och en grund för en ökad samsyn. Samtidigt vill vi att den ska inspirera till ett utvecklat samtal och ett större engagemang kring hur vi utvecklar framtidens Stockholm.

Många har varit inblandade i arbetet och bidragit med kunskap och stort engagemang. Ett särskilt tack till stadsbyggnadskontorets Karin Stenqvist och Cecilia Medin som förtjänstfullt samordnat arbetet med Stockholms nya byggnadsordning.

Anette Scheibe Lorentzi
Stadsbyggnadsdirektör

Torleif Falk
Stadsarkitekt

Stockholm har formats av naturlandskapet och genom att lager av bebyggelse har lags till varandra under århundraden. Söder Mälarstrand i förgrunden. Skattekrapan och Södertorn syns mitt i bild, Globen och den höga bebyggelsen i Johanneshov avtecknar sig i bakgrunden.

Inledning

Stockholm befinner sig i en av historiens kraftigaste tillväxtperioder. År 2040 beräknas nära 1,3 miljoner människor bo inom Stockholms stad. Det innebär en ökning om cirka 300 000 människor på tjugo år. Den omfattande stadsutveckling som Stockholm befinner sig i kommer att innebära att staden förändras. Det gäller både gestaltningen av landskapet och bebyggelsen. På så vis har staden alltid utvecklats genom historien och detta kännetecknar också en vital stad. Stadsutvecklingen som nu sker skapar möjligheter att förbättra och utveckla staden i alla delar. Stadsbyggandet är ett kraftfullt redskap som kan bidra till att styra utvecklingen i hållbar riktning för en god livsmiljö med god kvalitet och arkitektur.

UTGÅNGPUNKTER NÄR STOCKHOLM UTVECKLAS

När Stockholm växer ska arkitekturen bidra till att förbättra miljön i alla delar av staden. Följande punkter är ett stöd för detta och genomsyrar hela byggnadsordningen. I kapitlet Verktyg för stadens gestaltning finns en praktiskt inriktad fördjupningsdel av utgångspunkterna.

- Stadens rum och bebyggelse ska utvecklas i relation till alla skalor, från detalj till staden som helhet.
- Det byggda ska ta stöd i kunskap om historien, spegla samtiden och planeras för framtida behov.
- Det byggda ska utformas med stöd i kunskap om den specifika platsen.
- Arkitekturen ska uttrycka sin samtid, utvecklas med stöd i kunskap om Stockholms karaktär samt kunna beskrivas som idé.
- Det byggda ska användas som verktyg för att bidra till att lösa samhällets långsiktiga behov och tillföra staden hållbara kvaliteter med människan som utgångspunkt.

Byggnadsordningens roll

Stockholms byggnadsordning är ett kunskapsunderlag som bidrar till att stärka helhetsbilden av Stockholms stadslandskap och stadsbyggnadskaraktärer. Den skapar en grund för att kunna bygga staden tätare och utveckla nya stadskvaliteter, samtidigt som befintliga värden tillvaratas. Byggnadsordningen ger stöd vid avvägningar mellan olika intressen genom att lyfta fram samtida behov, kulturvärden och stadens karaktärsdrag, i bebyggelse och landskap. Vägledningar beskriver hur dessa kvaliteter och behov kan beaktas och utvecklas för att staden ska kunna växa och förändras i balans med värdena i stadslandskapet och i stadsbyggnadskaraktärerna.

Byggnadsordningen ska, genom en djupare förståelse av befintliga värden och samtida behov, bidra till en stadsutveckling som bygger på samverkan och samsyn mellan olika aktörer. Den vänder sig till aktörer inom planering och byggande i Stockholms stad, men kan också användas som källa till kunskap och inspiration för allmänhet, näringsliv och i utbildningssammanhang.

Översiktsplanen och byggnadsordningen

Stockholms översiktsplan betonar att staden ska växa som en tät, sammanhållen, klimatsmart och tålig stad – där bebyggelse och grönstruktur samspelar och ger förutsättningar för goda livsmiljöer. Stadens alla delar ska erbjuda väl gestaltade och trygga offentliga miljöer som inbjuder till delaktighet och engagemang. När staden växer ska unika karaktärsdrag och kvaliteter i hela staden utvecklas och kompletteras med stöd i kunskap om natur- och kulturvärden. I allt stadsbyggande ska läget i staden beaktas med utgångspunkt från befintlig bebyggelse, topografi, utblickar, det gröna och vattnet. Offentliga rum ska planeras för att vara attraktiva och bjuda in fler människor att delta i ett aktivt stadsliv. Stadens rum ska också vara flexibla för att fungera under olika årstider, över dygnet samt för vardagsliv och vid evenemang. Byggnaders och platser arkitektoniska idé ska kunna beskrivas och förklaras. Mötet mellan byggnad och stadsrum ska tillvaratas så att de berikar varandra.

Stockholms byggnadsordning förtydligar översiktsplanens delar om allmänna intressen: Kulturmiljö i en växande stad och Arkitektur och gestaltning.

Områden av riksintresse

Översiktsplanens bilaga Riksintressen enligt miljöbalken innehåller särskilda riktlinjer för de elva områden i Stockholms stad som är av riksintresse för kulturmiljövården. De är geografiskt avgränsade till skillnad från Stockholms byggnadsordning som utgår från hela stadslandskapet.

Stöd vid tillämpning av plan- och bygglagen

Byggnadsordningen ger stöd i planering och bygglovsprövning där den är vägledande vid tillämpningen av plan- och bygglagens (PBL) regler om förhållningssätt till stads- och landskapsbilden, samt till natur- och kulturvärden.

Enligt PBL ska hänsyn tas till historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden, samt till bebyggelseområdets kvaliteter och byggnaders specifika värden. Alla förändringar ska göras omsorgsfullt med hänsyn till befintliga karaktärsdrag. Byggnadsordningen ger stöd även vid bedömningar av PBL:s krav på estetiskt tilltalande utformning samt krav på god form-, färg-, och materialverkan i planering och bygglov.

Kopplingar till nationella och internationella mål

Stockholms byggnadsordning ansluter till det nationella målet om arkitektur, form och design, där vikten av omsorgsfullt gestaltade livsmiljöer betonas. Byggnadsordningen tar också stöd i Europeiska landskapskonventionen och Unescos rekommendation om det historiska urbana landskapet. Byggnadsordningen ansluter även till stadens arbete med det nationella Miljömålet om god bebyggd miljö, samt till FN:s globala hållbarhetsmål Agenda 2030.

Stockholms byggnadsordningar genom tiderna

Under tre århundraden har Stockholm haft byggnadsordningar med olika innehåll och betydelse. I takt med stadens tillväxt har ideal och behov inom stadsbyggandet förändrats samtidigt som regelverk och teknik har utvecklats. Under 1700-talet infördes krav på att alla städer i Sverige skulle ha en byggnadsordning. Stockholms byggnadsordning omfattade tidigt regler om utformning av kvarter, gator, byggnader och material. Syftet var till stor del att öka brandsäkerheten. År 1736 blev Stockholms byggnadsordning, som kom att bli stilbildande för andra städer, mer omfattande och reglerade även grannars intressen och krav på lov. På 1800-talet var bebyggelsestrycket högt och nationella byggregler med krav på stadsplanering infördes i 1874 års byggnadsstadga. I Stockholms byggnadsordning 1876 framgick vilka stadsdelar som skulle planeras och hur förändring i äldre delar av staden fick göras. Den för Stockholms innerstad typiska femvåningsbebyggelsen med 18 meter breda gator reglerades. Det gav, tillsammans med en tydlig stadsplan, Stockholms stenstad dess karaktär.

År 1907 infördes en lag om stadsplan och tomtindelning. Den var grunden till det kommunala planmonopolet. I Stockholm främjades stadsplanering på förvärvad mark i stadens kransområden. I stadsplanelagen 1931 infördes att bebyggelse skulle regleras genom planbestämmelser som skulle utgöra en del av dåtidens stadsplaner. Som en följd togs föreskrifter om stadsplanering bort från Stockholms byggnadsordning 1936. Kvar fanns regler för bebyggelsens gestaltning och egenskaper. Sveriges sista byggnadsstadga kom 1959. Den säkerställde mer enhetliga byggbestämmelser i landet samtidigt som de lokala byggnadsordningarna upphävdes. År 1987 infördes plan- och bygglagen (PBL). Stockholms stad hade vid den tiden ingen gällande byggnadsordning.

I samband med utvecklingen av Stockholms översiktsplanering 1999 tog staden fram en ny form av byggnadsordning, ett kunskapsunderlag med

vägledning och förhållningssätt till stadslandskapet och stadens karaktärsdrag. Från att ha varit ett styrande regelverk blev byggnadsordningen anpassad till samtidens arbetssätt med PBL som utgångspunkt.

Stockholms byggnadsordning

Den nya byggnadsordningen bygger vidare på traditionen som inleddes 1999 och utgör ett vägledande kunskapsunderlag till stöd för de avvägningar som krävs i dagens demokratiska processer inom stadsbyggandet. I en tid av stor förändring med komplexa processer och många samtida behov ser vi en framtid som lovar både utmaningar och möjligheter. Stockholms byggnadsordning utgör ett viktigt redskap för alla som medverkar i detta viktiga arbete för vår framtida stad.

1705
Huruvål til underdanigst folje
af Kongl. Maj:ts Allernådigste Re-
glemente och Föreskrift / för detta /
nemdt. Åhr 1686 / til Stadens fäster-
het / samt förekommande af Båden / är wordet för-
budt / at någon byggnad här i Staden eller på Nal-
marne företaga / för än wederörbrande sig uti Stad-
sens Byggnings Collegio, med sine teckningar haf-
na angifvet / och låtit sig där underrätta / huru och
på hvad sätt Byggnaden skal anläggas; Waran-
des det och afswarighen / uti böghemålte Kongl.
Reglemente förbudt / at låta tädja några Taaf med
Bräder eller Spån; Och likwål / fem men för-
nimmer / huru som en och annan sig här emot för-
dyrta: Nilsä är man worden förefaldad at å nyo
här med wederörbrande årtvarna och förnåmna / at
de merdböghemålte Reglemente sig til efterrättelse
ställa / wål wettande / at om någon bekümes sig det
emot fördyrta / skal icke allenast det som byggt är / med
Byggnads emfästnad igen nedertwifas / och han för
Slaga Byggnad böta 40 mart fästförent / utan of
Byggnadsåren / hwilken arbetet förfärdiga skal / och
här om bästa kunskap bär hafwa / och således ingen ur-
sacht må förbåda / pligta första gången åfwen med
40 mart fästförent och andra gången dubbelt; Men förder-
star han sig tredje gången sådan elaga Byggnad antaga
och förfärdiga / eller någon Byggnad företaget / för
än det uti wålbemålte Collegio är wordet angifvet /
skal han til arbitralt straff wata förfallen. Sten-
belms Rådhus den 27 Martii 1708.

1725 R.S. 110:1:200/2
Kongl. Maj:ts
Nådigste
Förordning /
Huru med Byggnad och des anstäl-
lande här i Kongl. Residence-Staden
Stockholm förhållas skall.

Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren den 6. Julii

1725.

Cum Gratia & Privilegio Sæ Ræ Maj:ts

STOCKHOLM uti Kongl. Boftryckeriet uplagdt /

Hos JOHAN HENR. WERNER,

Directeur öfwer alla Tryckerien i K:het. 1725.

Priset för den helbande är 5 och ett Tredjedels Den Silfver.

120:21:196 (6.)
1874. Svensk No 25.
Författnings-Samling.

Kongl. Maj:ts nådiga Byggnadsstadga
för rikets städer;

Gifwen Stockholm K:het den 8 Maj 1804.

VI OSCAR, med Guds Nåde, Sveriges, Norges, Götes
och Wendes Konung, göri wetteligh:

Het Dj hafwa Rikets Ständer i underdanighet anhållit, att allmänna be-
hörfneller måtte afseendes behöfverhet af häder, löpningar samt sådana
platser å landet, der, till följd af jorwägsanläggningar, gränstegit till andra
större kommunikationsleder eller af andra orsaker, häder eller löpningar fönt
komma att upplås; Iwarit Rikets Ständer willet, att, efter behöfvet förde
fleste häder redan samfallet järnlåda byggnadsordningar, många af dessa ded
teede wara förlärode, då wådhse till deras förändrande saknats och då åligsterna
om det förändringar, förlådaner och byggnads byggnadsfäst för häder ej mera
ware delomna som sedem; att, såsom öfwerst i läge, i näringsfäst och i tillgång
på byggnadsårenen wådhse för en platt behöf af wisja förfäst, som ej ware
nådiga eller lämpliga för en annan, det hwaras wisja gemensamma regler, som
gäldte för alla redan anlagda häder och löpningar åfwenem wid anläggning af

120:21:196 (6.)
KOMMUNAL FÖRFATTNINGSSAMLING FÖR STOCKHOLM

1950. STOCKHOLMS STADSKANSLL.

Byggnadsordning för Stockholms stad.

Överstyrelsens beslut i lagrådet nr 107 den 14 november 1928.
(Med ändringar den 11 maj 1931 och den 7 maj 1932.)
(Nr 12 1934 nr 27 1942 nr 25 1943)

Janhållsförteckning

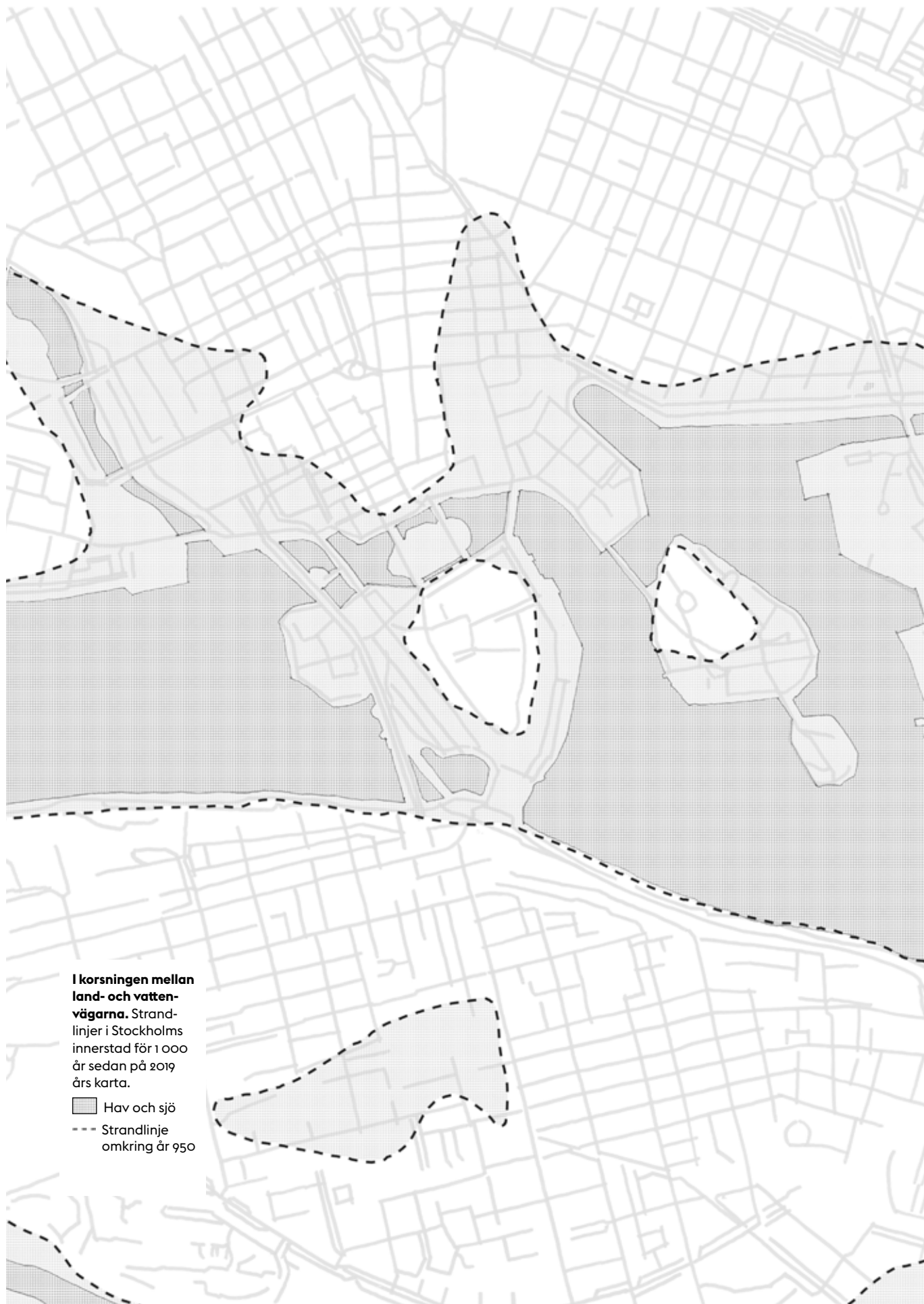
Kap. I. Om byggnadsordningen.

1. Antal bostäder.
2. Sammanhållna.
3. Expedition.
4. m.m. 1. Tjessholm.
- m.m. 2. Kungälvshärad.
- m.m. 3. Tillfälliga bostäder.
5. Förteckning.
6. Tjessholmshärad.
7. Natta i gator, kvarter m. m.
8. Rätt att föra staden in.
9. Tjessholmshärad.

Kap. II. Om byggnads yttre och inre anordningar m. m.

10. m.m. 1. Grund över byggnadsplan.
- m.m. 2. Personalfattning, bostäder, sockel.
- m.m. 3. Bostäder, utbyggd bostäder.
- m.m. 4. Bostäder.
- m.m. 5. Vårdstug.
11. Öppnande utåt av portar, fönster m. m.
12. Allmän regel för byggnads beaktning.
13. Hållsätt och viderbeständighet.
14. Värmeisoleringsföreskrifter.
15. Molnåfskriftnas m. m.

* På grund af förestående betyg af tillgång till en ny ordning af byggnadsordningen för Stockholms stad har det ansetts lämpligt att i byggnadsordningen i detta byggnadsordningen i dess helhet wad ändringar af 1. n. m. af 1942 meddelas.
* Till följande vid byggnadsordningen af byggnadsordningen har i janhållsförteckningen ansetts de kriterier, som ingår i det af stadsförskriften utgädda förslaget (171. 1934) nr 299, sid. 1480, för utreglering till byggnadsordningen, liksom utgått af sid. 45-47.

**I korsningen mellan
land- och vatten-
vägarna.** Strand-
linjer i Stockholms
innerstad för 1 000
år sedan på 2019
års karta.

- Hav och sjö
- Strandlinje
omkring år 950

Staden växer fram

För drygt 10 000 år sedan började inlandsisen att smälta och landet höja sig ur havet. Isen drog sig snabbt tillbaka och för cirka 5 000–6 000 år sedan stod vattnet ett tiotal meter högre än idag. Öar dök upp i den öppna fjärd som så småningom skulle bli Mälaren. Rullstensåsarnas torra grusmassor blev naturliga vägar och i dessa fanns också dricksvatten. Människor bosatte sig i korsningen mellan land- och vattenvägarna, i första hand på Södertörns sammanhängande landtytor.

Mellan år 500 och 800 gick landhöjningen fortare och Stockholm fick i stort samma landkonturer som idag, med undantag av de stora utfyllnader som gjorts senare. Vid tiden kring år 800–1000 blev klimatet kallare och befolkningen mer bofast. I det som nu är centrala Stockholm uppstod ett antal byar, till exempel Väsby kring nuvarande Hötorget, Rörstrand i norra Vasastaden och Ekeby i trakten av Östermalm.

Under 1000-talet var det ännu ingen nivåskillnad mellan Mälaren och Salt-sjön och farlederna var öppna. Landhöjningen under 1100-talet resulterade i att Mälaren skiljdes från havet och successivt blev en insjö. Det skapade behov av en strategiskt belägen handels- och omlastningsplats i mötet mellan Salt-sjön och Mälaren. En stad började därmed att växa fram på Stadsholmen.

1250–1630

Den befästa köpstaden etableras

Stockholm nämns första gången år 1252 i ett dokument som Birger Jarl undertecknat. Året brukar anses som tidpunkten då staden grundades men redan i slutet av 1100-talet hade en försvarsanläggning och handelsplats etablerats. I skärningen mellan handelsvägarna till lands och till sjöss växte en befäst köpstad fram på Stadsholmen, dagens Gamla stan. Även på Helgeandsholmen och Riddarholmen uppfördes bebyggelse.

Staden växte successivt inom den äldsta stadsmuren som löpte innanför Öster- och Västerlånggatorna. Under 1300-talet började bebyggelsen utanför långgatorna att anläggas. Vid Slussen har rester av stenlagda gator i kvarterstruktur från den här tiden hittats. Det organiska gatumönstret kompletterades med täta gränder som ledde ner till de många bryggorna vid vattnet. En stor del av husen byggdes på utfyllnader av stockar, sten och sänkta vrak. Vid 1580-talet var Stadsholmen i stort sett fullbyggd men fortsatte ändå att förnyas genom århundraden.

Malmarna började bebyggas under 1200-talet. Det var främst ytkrävande verksamheter som etablerades utanför den täta Stadsholmen. Det dröjde dock till slutet av 1500-talet innan utbyggnaden tog fart på allvar. På 1580-talet levde omkring 2 000 personer, eller en fjärdedel av Stockholms invånare, på malmarna. De flesta av dem bodde i trähus på Norrmalm. Det var också där som den största expansionen skedde. Norrmalm var mellan 1602 och 1635 en egen stad, den Norre förstaden.

Stadens omland var redan långt innan medeltiden en glest befolkad bygd. Det vittnar runstenar och andra fornminnen om, inte minst i ytterstaden. Några av de första stenbyggnaderna var sockenkyrkorna i Bromma, Spånga och Brännkyrka från 1100- och 1200-talen.

1630–1720

Stormaktstiden, huvudstaden och malmarna

Med Sveriges inträde på den internationella politiska scenen under 1600-talets första hälft blev Stockholm centrum i stormaktens Sverige och därmed landets främsta handelsstad med ett kraftigt expanderande ämbetsväsen. I 1634 års regeringsform fick Stockholm en uttalad status som Sveriges officiella huvudstad där kungahus, regering och riksdag samlades. Befolkningen ökade snabbare än någonsin, från 1635 till 1685 fyrdubblades folkmängden.

För att omvandla Stockholm till en huvudstad värdig en stormakt, och samtidigt möta den växande befolkningens behov, behövde stadsbyggnad organiseras och styras på ett nytt sätt. Med början år 1634 reglerades malmarna efter en strikt rutnätplan i renässansens stilideal och stora delar av den äldre bebyggelsen revs för att lämna plats för nya stenhus. I de inre delarna av malmarna består gatumönstret än idag. Under stormaktstiden bildades lantmäteriet, fortifikationen och stadens första stadsingenjör, Anders Torstensson, och stadsarkitekt, Nicodemus Tessin den äldre, tillsattes.

Den befästa staden
med tre torn, porttorn och mur i Stockholms stads sigill från 1326.

Motstående sida:
Vädersolstavlan är den äldsta kända bilden av Stockholm och målades antagligen av Urban Målare 1535. Tavlan hänger i Storkyrkan och är en kopia från 1636, målad av Jacob Heinrich Elbfas. Vad som hänt med originalet är okänt.

Den äldsta kartan.

Under 1300-talet började bebyggelsen utanför långgatorna anläggas med gränder ner mot bryggorna. Malmarna började bebyggas under 1200-talet.

1625 års karta är den äldsta kända kartan över Stockholm och visar Gamla Stan och delar av malmarna före 1600-talets regleringsarbeten.

Malmarna blev stadens mark genom statliga donationer, och byggbar mark fortsatte också att skapas genom utfyllnader. I stadens närhet uppfördes många slott och herrgårdar varav flera finns bevarade, bland annat Hässelby och Örby.

1720–1870

Den förindustriella staden

I början av 1700-talet föll den svenska stormaktsväldet samman, och Stockholm drabbades av en ekonomisk och befolkningsmässig tillbakagång. Under de följande 150 åren byggdes staden ut endast i blygsam skala inom malmarnas rutnät. Efter att slottet Tre Kronor brunnit ner 1697 ägnades den statliga byggnadsverksamheten under lång tid främst åt återuppförandet av det nya slottet, samt andra slott och parker utanför staden, exempelvis Drottningholm och Ulriksdal. I början av 1800-talet tillkom även stora kasernbyggnader. Vid 1800-talets mitt var det endast Gamla stan och de inre delarna av malmarna som var en tät stenstad. Stora delar av malmarna var fortfarande glest bebyggda med en lantlig karaktär.

En ny tid bröt in med industrialismen under andra hälften av 1800-talet. Stadens första gasverk, Klaragasverket vid Blekholmen, öppnades 1853 och 1860 invigdes Södra station och järnvägen till Södertälje.

Carl Johan Billmarks
målning från luft
ballong 1868 visar
hur rutnätsplanen
breder ut sig på
Kungsholmen,
Norrmalm och norra
Södermalm.

Samma vy, men foto
från helikopter, 2019.

1870–1910

Industrialismen och rutnätsstaden

Stadens kraftiga tillväxt krävde nya stadsbyggnadsidéer för att bli en effektiv och hälsosam stad. Influenser hämtades från europeiska storstäder som Paris, Berlin, Wien och Madrid. I Lindhagenplanen från 1866 presenterades en vidareutveckling av stormaktstidens planer med rätvinkliga kvarter och ett esplanadsystem efter europeiskt mönster. Allmänna parker och trädplanteringar ingick i planeringen. Genomförandet av delar av Lindhagenplanen påbörjades under 1880-talet och fortsatte under flera decennier. Rutnätsstaden utvidgades och genom nya byggnadsstadgor och byggnadsordningar reglerades bland annat husens höjd och gatornas bredd. En del äldre bebyggelse revs. Runt om i staden uppfördes bankpalats och offentliga byggnader som teatrar, museer, gasverk och andra kommunaltekniska anläggningar. Den täta, ordnade och samtidigt variationsrika stenstaden etablerades.

I samband med industrialismen växte stadens befolkning avsevärt. Bostadsnöden var svår och byggandet på malmarna intensivt. Merparten av innerstadens planlagda kvarter byggdes ut. Stadens omgivningar fick, på grund av järnvägen och senare även spårvägen, en ny struktur och de första industrierna anlades utanför tullarna. Den nya centralstationen från 1871 fick stor betydelse när centrum flyttades från Stadsholmen till Nedre Norrmalm.

Kring industrierna och i andra områden runt Stockholm växte kåkstäder upp. Flera av de här områdena blev senare självständiga municipalsamhällen med början i Liljeholmen 1898. Samtidigt byggdes villor i privat regi bland annat i Solhem och Mälarhöjden. Stenstadsliknande hyreshus tillkom i Midsommarkransen och Aspudden.

För att säkerställa inflyttandet över framtida stadsbyggnadsbehov gjorde Stockholms stad från 1904 och framåt stora markförvärv i södra och västra Stockholm. Det skapade bland annat förutsättningar för byggandet av trädgårdsstäderna.

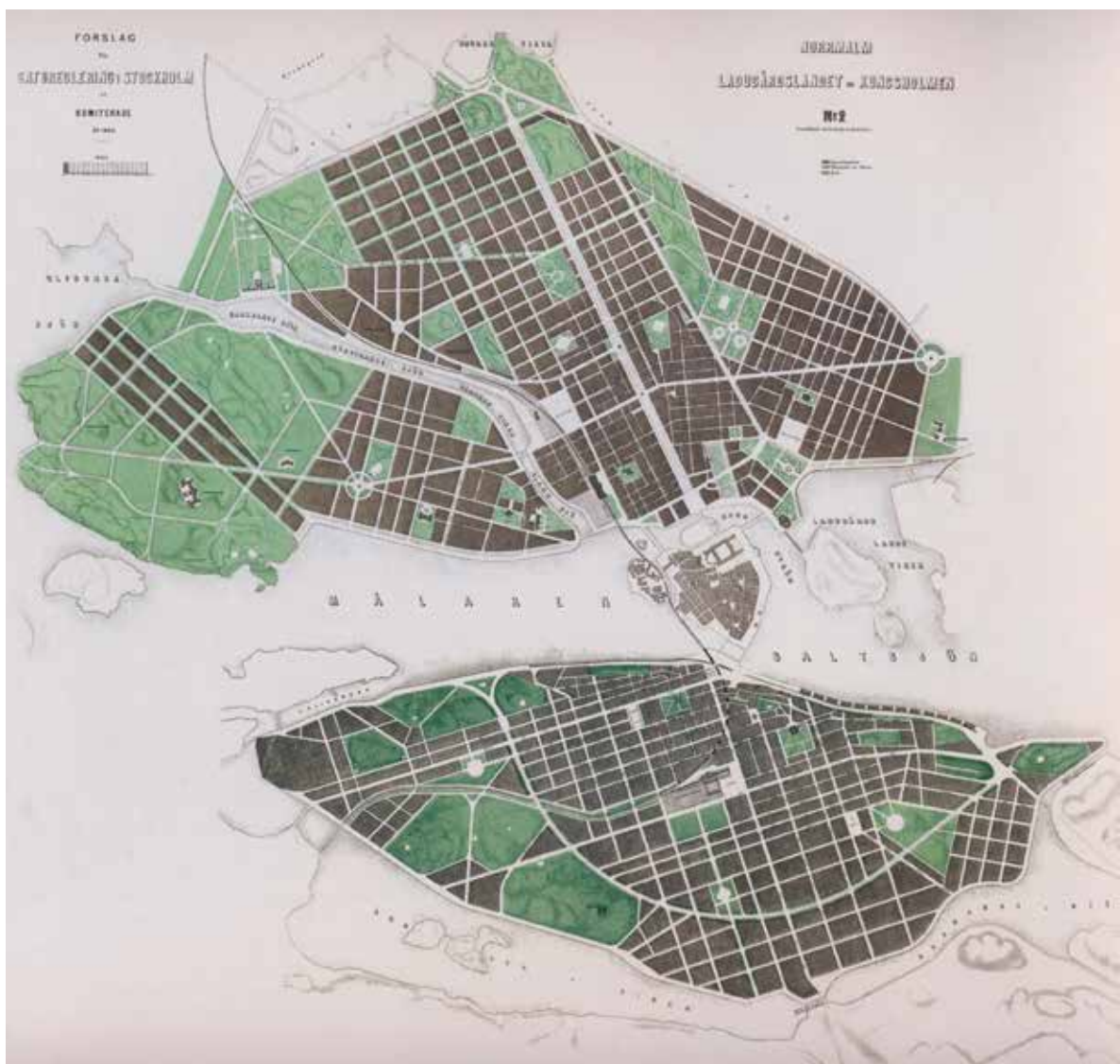
1910–1930

Storgårdskvarter, trädgårdsstäder och nödbostäder

Med inspiration från kontinenten och som en reaktion på stenstadens rätvinklighet och mörka gårdar mjukades rutnätet upp när malmarnas sista luckor skulle fyllas. De kvarvarande, ofta kuperade områdena fick gator som följde terrängen. Nivåskillnader och svängda gator blev typiskt för stadsbilden. På 1910- och 1920-talen tillkom idéer om att samla bebyggelsen kring stora gårdar. Innanför fasader i tjugotalsklassicism öppnade sig storgårdskvarter som i Röda bergen och vid Blecktornsparken.

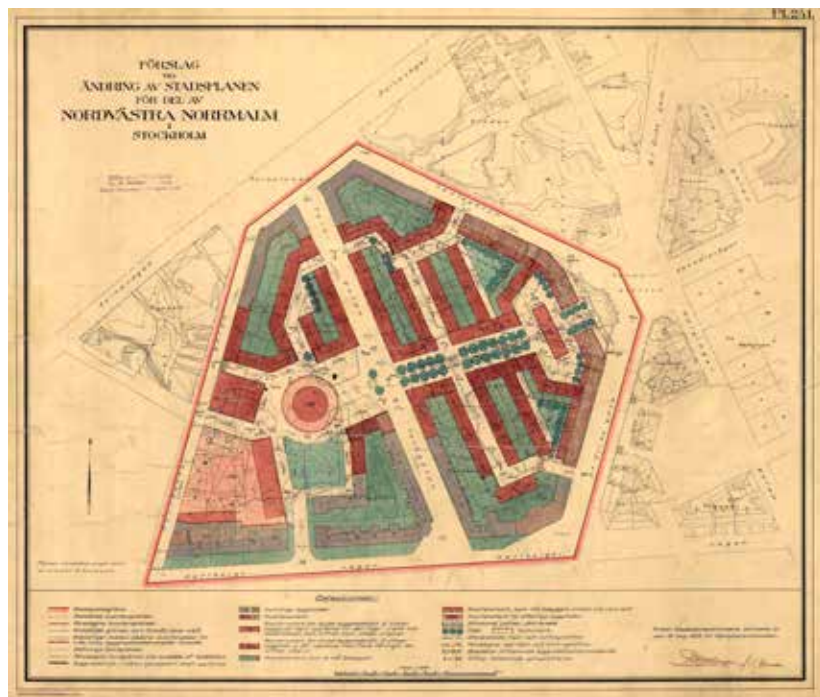
Flera monumentala byggnader uppfördes, såsom Stockholms stadshus 1923 och Stadsbiblioteket 1928.

Under första världskriget ökade den redan stora bristen på bostäder för arbetarfamiljer. Riksdagen beslutade 1918 att ge bidrag till byggande av

Lindhagenplanen.

1866 presenterade en kommitté under ledning av Albert Lindhagen den så kallade Lindhagenplanen, en rutnätsplan med rätvinkliga kvarter och esplanadsystem, med bland annat Paris och Wien som förebilder. Syftet var att föra in ljus och luft, göra staden mer hygienisk och underlätta för trafiken.

Överst: Storgårds-
kvarter med tids-
typiska fasader.
Röda bergen från
norr 2018.

Till höger: P-O Hall-
mans plankarta över
samma område, 1922.

tillfälliga bostäder av trä i de värst drabbade svenska städerna. I Stockholm byggdes under åren 1917–1924 cirka 2 500 nödbostäder, flera ritade av namnkunniga arkitekter.

Spårvägar anlades på 1910-talet och gjorde det möjligt att utnyttja de stora markförvärv staden gjort sedan sekelskiftet, till exempel i Brännkyrka socken och Brommalandet. Kring hållplatserna växte det upp välordnade trädgårdsstäder i Enskede och Bromma. De utformades enligt europeisk förebild och med den svenska småstaden som formideal. Ett organiserat självbyggeri startade i stadens regi år 1927 i Olovslund i Bromma och i Pungpinan i Skarpnäck.

1930–1945

Spårvägen och funktionalismen

Med Stockholmsutställningen 1930 slog funktionalismen, internationellt kallad för modernismen, igenom i arkitekturen och stadsbyggandet. Ett nytt och modernt samhälle symboliserades genom det nya avskalade formspråket, där formen skulle följa funktionen.

Bostadsstandarden i Stockholm var vid den här tiden en av Europas sämsta, och staden behövde hitta lösningar på de bostadssociala problemen. De kommunala bostadsbolagen bildades och delar av stadens mark bebyggdes med flerfamiljshus. Under 1930-talet uppfördes på flera platser så kallade barnrikehus avsedda för behövande barnfamiljer. Vad en god bostadsstandard var formulerades och regler togs fram för att styra byggandet. Hus i park blev det nya idealet till exempel på Kungsklippan, Gärdet och i Fredhäll i innerstaden. Utanför tullarna, som i Traneberg och i Hammarbyhöjden, byggdes smala lamellhus med ljusa smålägenheter. Längs spårvägarna i till exempel Norra Ängby och Tallkrogen tog småstugebyggandet fart genom självbyggeri i strikt reglerade mönster.

Idealet för innerstadens utveckling innebar sanering med breddade gator och ljusa gårdar, men bara en mindre del av det som planerades genomfördes under tidsperioden. Den omfattande utbyggnaden av vägnätet gav Stockholm flera monumentala byggnadsverk, Slussen och Västerbron var de mest framträdande exemplen. I stenstadens krans, som i Fredhäll, sparades naturstränder och bergsplatåer. Även i stenstadens struktur skapades öppningar mot grönskan och vattnet som vid Norr Mälarstrand. Invånarnas tillgång till friluftsliv ökade också genom att stadsnära naturområden som Judarnskogen, Nackaskogen och Flatenområdet reserverades.

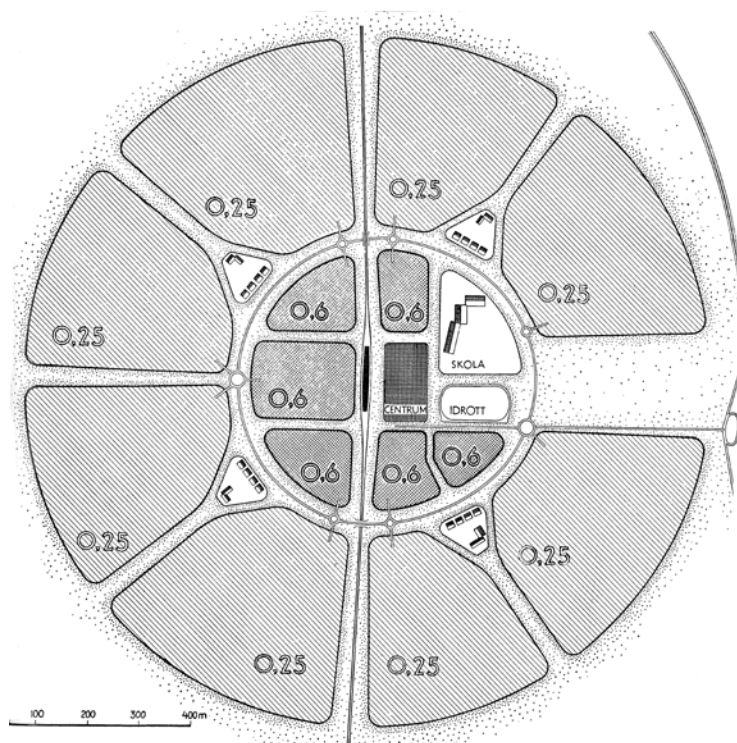
1945–1960

Tunnelbana, bilism och cityförnyelse

År 1941 beslutade stadsfullmäktige om tunnelbanans utbyggnad. Den blev mycket betydelsefull och utgjorde stommen i hela efterkrigstidens utbyggnad av ytterstaden, och är det än i dag. En strategi som slogs fast i Det framtida Stockholm 1945 var att de nya förorterna anlades allt längre ut längs tunnelbanans linjer. I varje stadsdel, eller grannskapsenhet, skulle det finnas ett blandat bostadsbestånd med kommersiell och offentlig service. Vid

Till höger: Schema-plan för förortssamhälle med olika typer av bostäder för cirka 10 000 invånare. Siffrorna anger exploateringsstal. Ur Det framtida Stockholm, 1945.

Nedan: Flygbild över ABC-staden Farsta, 1960.

tunnelbanestationerna bildades lokala centrum. Ambitionen var en ny typ av bebyggelse som var anpassad till landskapet, och stjärnhus och punkthus lanserades. Runt grannskapen sparades ett grönt omland som bidrog till stadsdelarnas identitet.

Årsta blev en modell för grannskapsenhetens utformning och planerades för tunnelbana, men sträckan realiserades inte. Björkhagen och Västertorp byggdes ut, förberett för tunnelbana. När Bandhagen och Blackeberg byggdes fanns redan tunnelbanan på plats. I den senare var de kringbyggda gårdarna tillbaka. I Vällingby skapades den internationellt uppmärksammade ABC-staden. Arbete, Bostad, Centrum – allt skulle finnas i förorten. Barnens behov blev synliga i stadsplaneringen genom att fler lekplatser och parker byggdes. I början av 1960-talet byggdes Farsta i samma anda, men mer anpassat för bilen. Bilismens inverkan på planeringen ökade och i Generalplan 1952 föreslogs både Essingeleden och Österleden.

I och med Cityplan 1946 inleddes den länge planerade förnyelsen av nedre Norrmalm. Den täta och slitna bebyggelsen ansågs föråldrad. Ett nytt modernt city skulle spegla det moderna samhället och vara ett skyltfönster för världen. Stora delar av bebyggelsen revs under 1950- och 1960-talen, bland annat för att ge plats för den ökade trafiken. Det byggdes nya varuhus, huvudkontor till banker och departementsbyggnader. City blev den stadsdel där det offentliga Sverige manifesterades.

Gröndal från öster.

Stjärnhus och terrasshus längs med Mälärstranden i slutet av 1940-talet.

1975–2000

Kvarterstadens renässans

I mitten av 1970-talet hade stadens befolkning spridits så mycket över regionen, främst till nybyggda småhus i kranskommunerna, att miljonprogrammets lägenheter inte gick att hyra ut. En reaktion mot modernismens storskalighet och brist på traditionellt stadsmässiga kvaliteter uppstod. Detta ledde till en renässans för kvarterstaden även i ytterstaden, exempelvis i Minneberg i Traneberg, Dalen i Enskede samt Skarpnäck dit tunnelbanan från Bagarmossen förlängdes 1994.

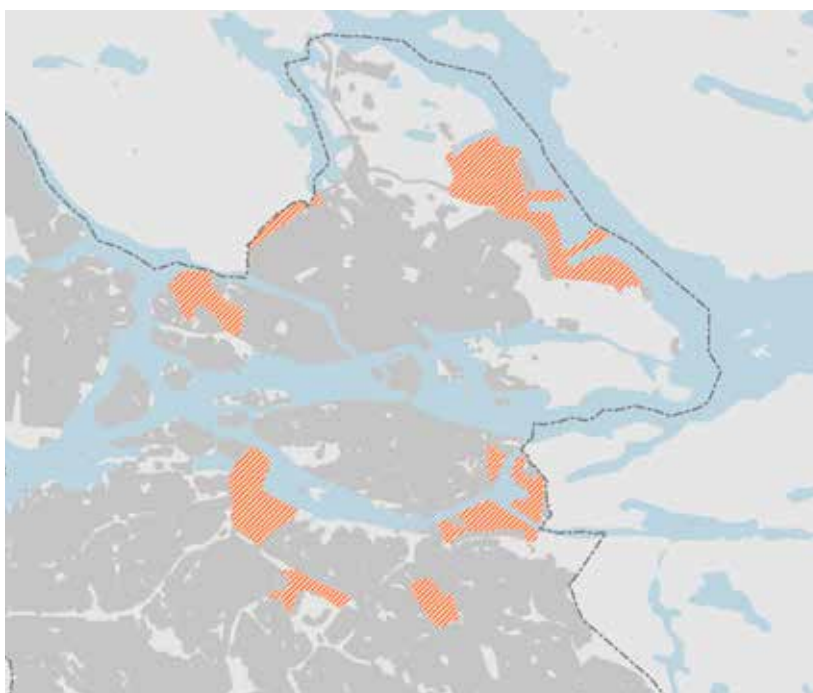
I och med Cityplan 1975 upphörde de storskaliga rivningarna. Flera nya bostadsområden i innerstaden uppfördes på mark som tidigare rymt andra verksamheter. Under 1980-talet omdanades det nedlagda bangårdsområdet på Södermalm och Södra stationsområdet utvecklades med bostäder, bland annat byggdes Bofills båge. Därefter utvecklades även Sankt Eriksområdet på Kungsholmen, ett av de större bostadsprojekten i staden under 1990-talet. Arkitekturens formspråk var inspirerat av den klassicistiska stilhistoriens palett.

Vid mitten av 1990-talet inriktades stadsbyggandet mot att återanvända redan exploaterad mark för att spara värdefulla grönområden och säkerställa biologisk mångfald. År 1995 inrättades även världens första nationalstadspark, Ulriksdal-Haga-Djurgården-Brunnsviken.

1960-talsförort. De karakteristiska skivhusen i Bredäng och Mälarens arkipelag i bakgrunden.

Höger: Millennieringen. I början av 2000-talet omvandlades flera verksamhetsområden i innerstadens krans till tätta blandade stadsdelar.

Nedan: Hammarby sjöstad 2008. Tät blandstad på före detta industrimark. Bebyggelsen har utformats med tydliga fronter mot de omgivande vattenrummen.

2000–2010

Staden byggs på redan exploaterad mark

I Stockholms översiktsplan 1999 presenterades stadens framtida markanvändning. Grönstrukturen tydliggjordes och tio större stadsutvecklingsområden pekades ut.

Tvärbanan, stadens satsning på en ny spårväg med sträckning från Alvik till Hammarby sjöstad, påbörjades och första etappen mellan Gullmarsplan och Alvik invigdes år 2000. Där banan korsade tunnelbanans sträckning fanns incitament till flera stadsutvecklingsområden, som i området från Liljeholmens centrum till Årstaberg.

I det gamla industriområdet i Hammarbyhamnen påbörjades på 1990-talet utvecklingen av Hammarby sjöstad. Det var det första i en serie av stora utbyggnadsområden i en krans kring innerstaden. Hammarby sjöstad blev Stockholms stads första stadsdel med ett långsiktigt hållbart och kretsloppsanpassat stadsbyggande i stor skala och väckte internationell uppmärksamhet.

År 2001 presenterades en framtidsbild över Kista. Tillsammans med de fyra angränsade kommunerna utvecklades en ny regional kärna, en dynamisk stadsmiljö med universitet på internationell nivå. Här har näringsliv, akademi och offentliga aktörer tillsammans skapat ett världsledande centrum för elektronikforskning, främst inom informations- och kommunikationsteknologi.

Samtidigt inledde Stockholms stad arbetet med att ta fram visioner och program med extra fokus på hållbar stadsutveckling i Norra Djurgårdsstaden och i Värtahamnen. År 2002 beslutades att utveckla nordvästra Kungsholmen till en tätbebyggd stadsdel med höga sociala värden. Ambitionen här var att uppnå en blandning av bostäder, arbetsplatser, service och parker samt en väl gestaltad vattenfront med en attraktiv strandpromenad.

2010–2017

En tätare stad med nya noder

I översiktsplanen Promenadstaden 2010 presenterades ett nytt scenario för Stockholms utveckling. Det innebar att staden skulle utvecklas med utgångspunkt i elva noder, till exempel Gullmarsplan, Årstafältet, Telefonplan och Alvik. Ett antal attraktiva tyngdpunkter pekades ut i ytterstaden, bland dessa Kista, Brommaplan, Älvsjö, Skärholmen och Farsta. En ny planeringsinriktning var att koppla samman ytterstadens stadsdelar.

Mångfald i arkitektoniska uttryck och gestaltning uppmuntrades. I Annedal låg fokus på barns utomhusmiljö och variation i arkitekturen. Norra Djurgårdsstaden och Årstafältet präglades av individuell byggnadsutformning med olika hushöjder, färgsättning och materialval. I ytterstaden genomfördes flera projekt för att stärka stadslivet, exempelvis på Rinkebystråket där en trafikseparerad infartsgata omvandlades till ett mångsidigt handelsstråk. I Skärholmen satsades på social hållbarhet genom projektet Fokus Skärholmen.

Under 2016 ökade befolkningen rekordartat både i Stockholm och i resten av landet. Bostadsbristen blev återigen stor. Behovet av arbetsplatser, förskolor, skolor, parker, äldreomsorg, idrott och kultur samt väl fungerande service ökade också. Detta ställde krav på stärkt samarbete inom staden. Stockholms stads långsiktiga mål om 140 000 nya bostäder åren 2010–2030 innebar en möjlighet att utveckla hela staden hållbart med god arkitektur och likvärdig tillgång till stadskvaliteter.

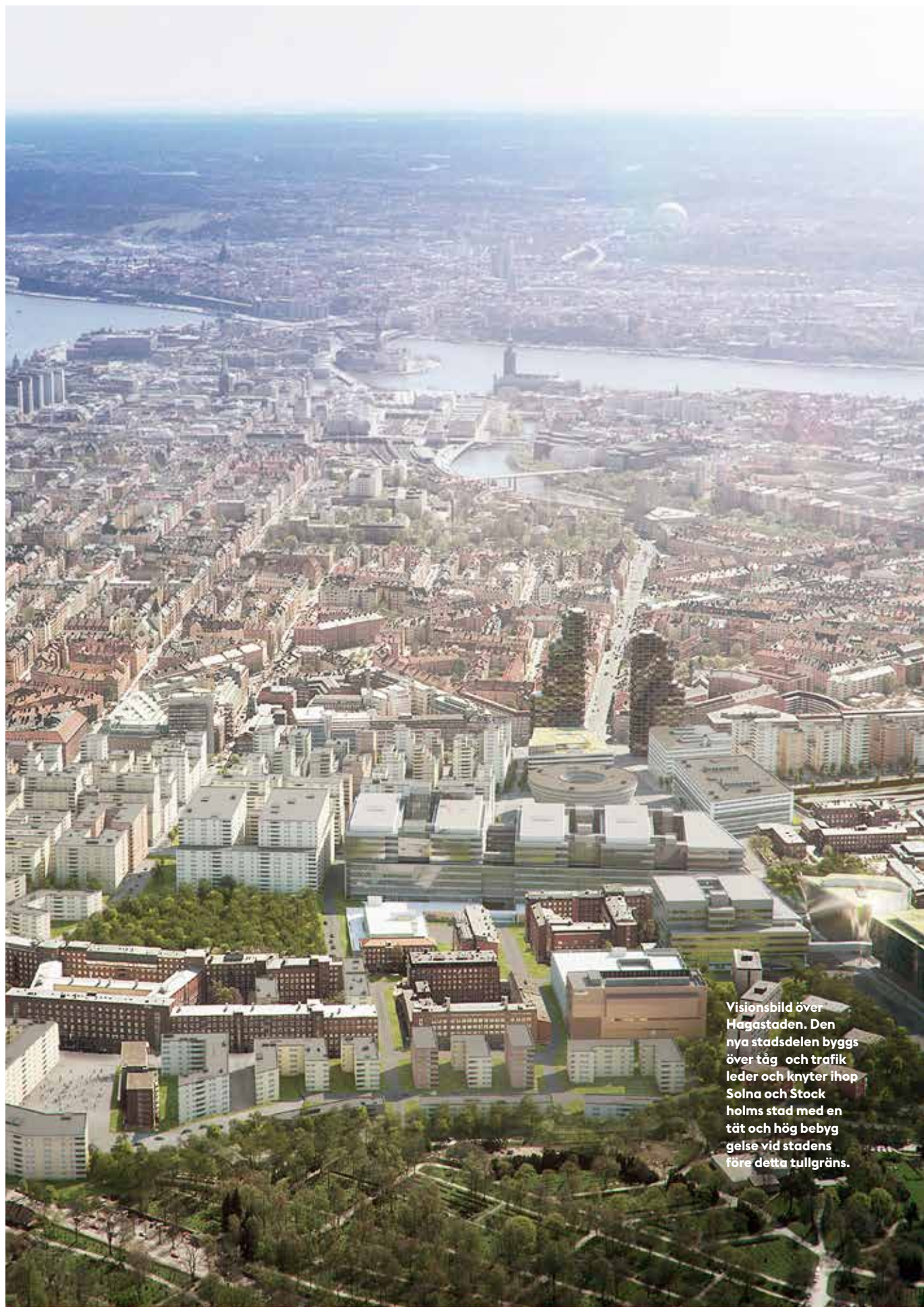
Samverkan med grannkommuner kring flera omfattande stadsbyggnadsprojekt fortsatte. I Solna och Stockholm utvecklas Hagastaden som knyter ihop kommunerna vid Norra stationsområdet och Frösunda. Sundbybergs centrum ska byggas ihop med Annedal, Mariehäll och Ulvsunda. Sundbybergs nya stadsdel Ursvik, Sollentunas Silverdal och Häggvik samt Barkarby-staden i Järfälla har alla kopplingar till Kista. I Skärholmen och Kungens kurva finns planer på att länka samman Stockholm och Huddinge. Hammarby sjöstad binds samman med Sickla och Kvarnholmen i Nacka.

Flera större infrastrukturprojekt planerades, påbörjades och avslutades. 2016 startade det omfattande projektet att bygga om den uttjänta konstruktionen vid Slussen. Detta för att avbörda Mälaren vid höga vattennivåer och samtidigt säkerställa dricksvattentillgången för stora delar av Mälaronrådet. Citybanan med nya pendeltågsstationer vid Odenplan och Stockholms central invigdes 2017. Samma år blev förlängningen av tvärbanan klar med en sträckning från Sickla i söder till Solna station i norr. En omfattande utbyggnad av tunnelbanan med nya stationer och nya linjesträckningar, bland annat till Nacka, utreds och planläggs i samverkan mellan stat, region och kommuner. Genom Förbifart Stockholm etableras nya samband mellan stadens nordvästra och sydvästra delar.

2018– **Hela staden växer**

I slutet av 2010-talet fanns för första gången de ekonomiska förutsättningarna för att bygga i hela staden, och år 2018 fick Stockholms stad en ny översiktsplan. I den betonas att Stockholm ska vara en klimatsmart, växande stad med sammanhållande stadsmiljöer där det byggda och det gröna samspelar. Översiktsplanen utgår från fyra mål för stadsbyggandet: en växande stad, en sammanhängande stad, god offentlig miljö och en klimatsmart och tålig stad. Genom att utnyttja den centrala stadens attraktionskraft, rikta satsningar till fokusområden och samband, möjliggöra värdeskapande kompletteringar och tillvarata långsiktig stadsutvecklingspotential ska de stora bostadsbehoven mötas på kort och lång sikt.

Översiktsplanen har ett starkt fokus på hållbarhet, och lyfter även fram betydelsen av stadens gestaltning med god arkitektur samt ett medvetet förhållningssätt till natur- och kulturvärden. Till översiktsplanen hör bilagan Riksintressen för kulturmiljövärden, som beskriver och redovisar hur staden avser att tillgodose riksintressena.

Visionsbild över Hagastaden. Den nya stadsdelen byggs över tåg och trafik leder och knyter ihop Solna och Stockholms stad med en tät och hög bebyggelse vid stadens före detta tullgräns.

Staden växer fram

Kartorna visar Stockholms utveckling under viktiga skeden i stadens historia.

Till varje skede anges befolkningens mängd. Befolkningen minskade under perioden 1960–1980. Först år 2008 uppnåddes 1960 års folkmängd. 2018 var invånarantalet 965 000 personer, och Stockholm närmar sig att bli en miljonstad.

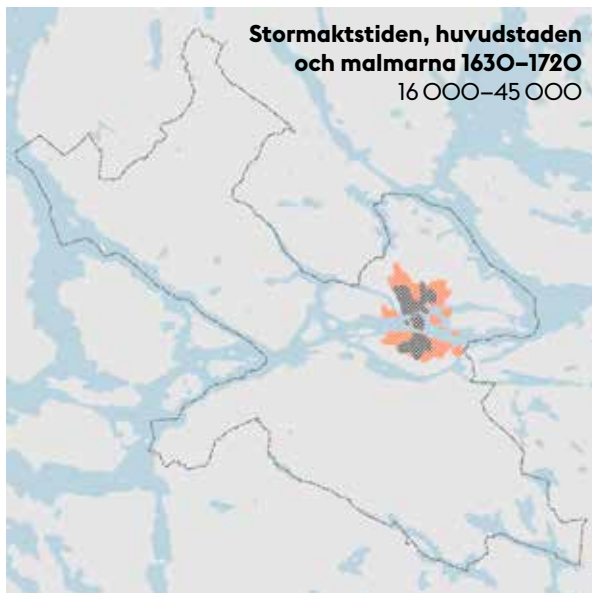
Invånarantalet är avrundat till jämnt tusental.

- Befintlig bebyggelse
- Ny bebyggelse
- Befintligt spår
- Nytt spår
- Förtätning, komplement
- Planerat spår

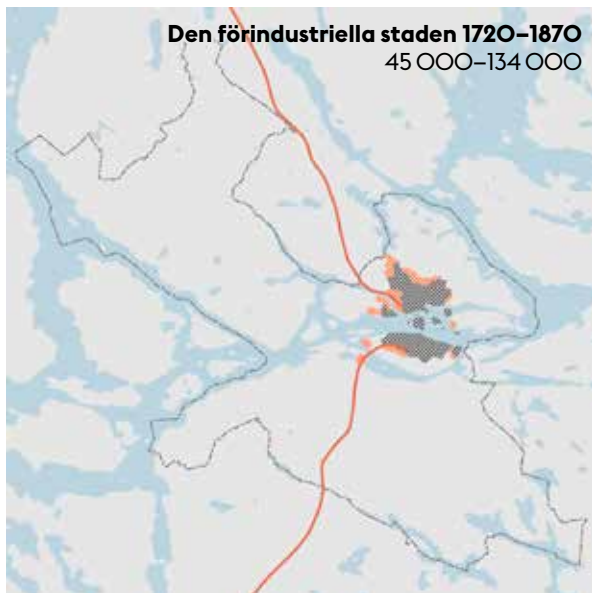
Den befästa staden 1250–1630
100–16 000

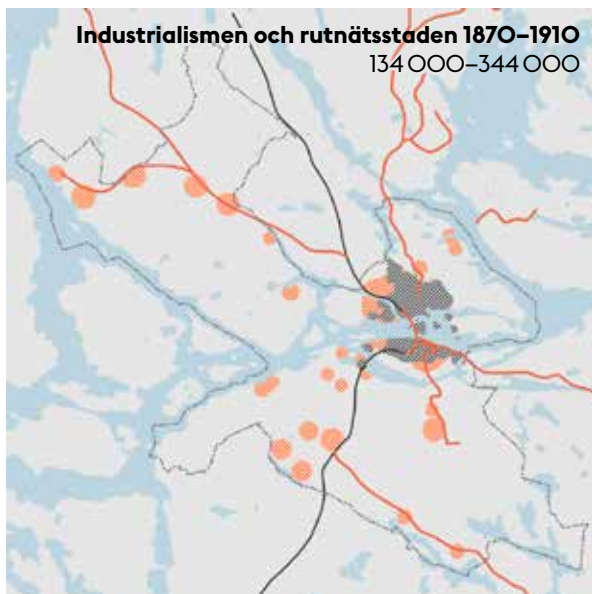
Stormaktstiden, huvudstaden och malmarna 1630–1720
16 000–45 000

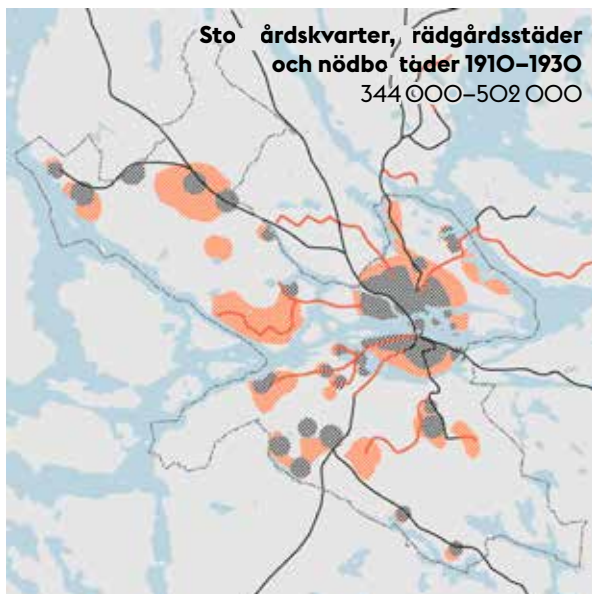
Den förindustriella staden 1720–1870
45 000–134 000

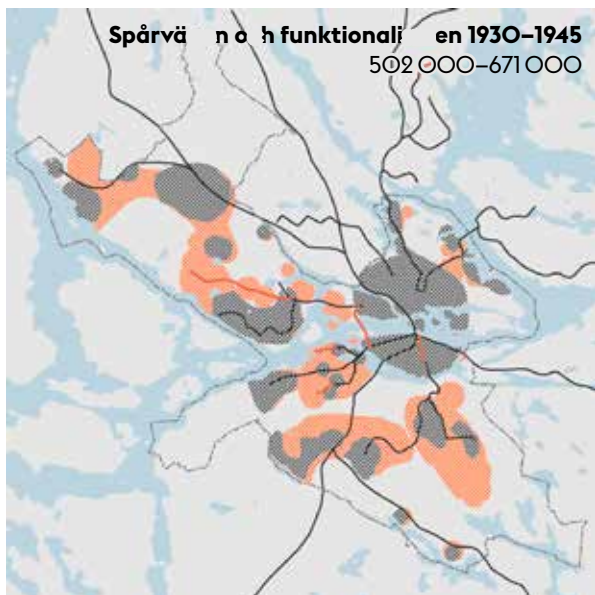
Industrialismen och rutnätsstaden 1870–1910
134 000–344 000

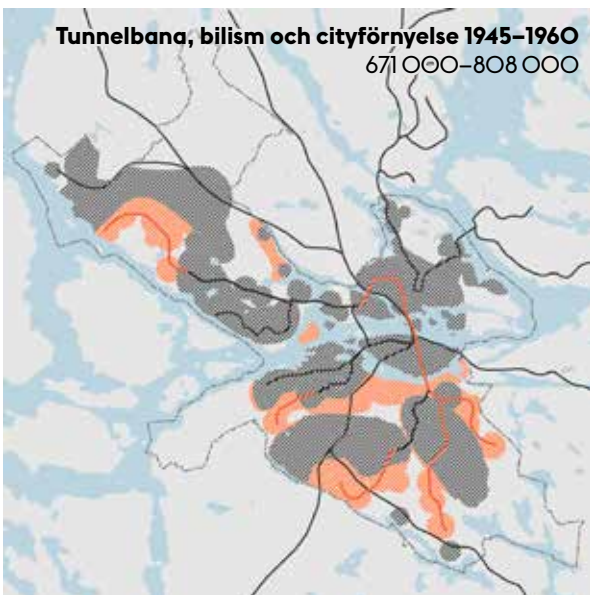
Storårdskvarter, rädgårdsstäder och nödbostäder 1910–1930
344 000–502 000

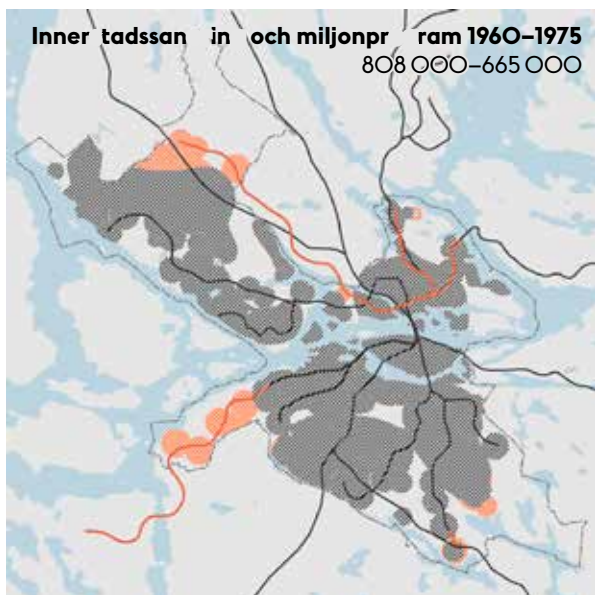
Spårvägar och funktionalism 1930–1945
502 000–671 000

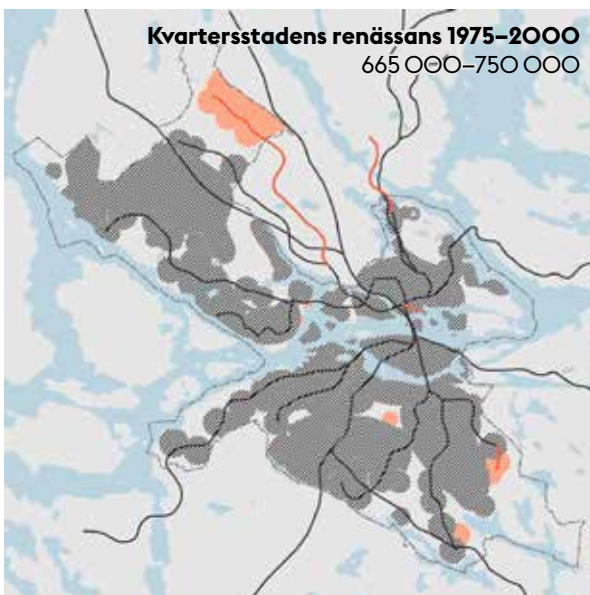
Tunnelbana, bilism och cityförnyelse 1945–1960
671 000–808 000

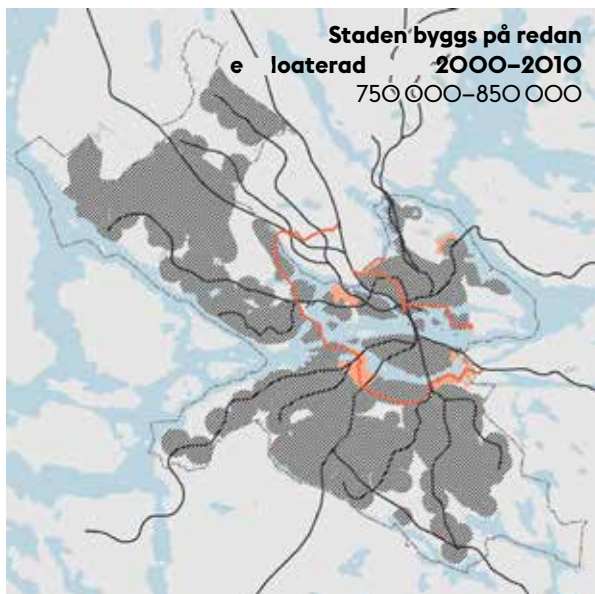
Innerstadssanering och miljonprogram 1960–1975
808 000–665 000

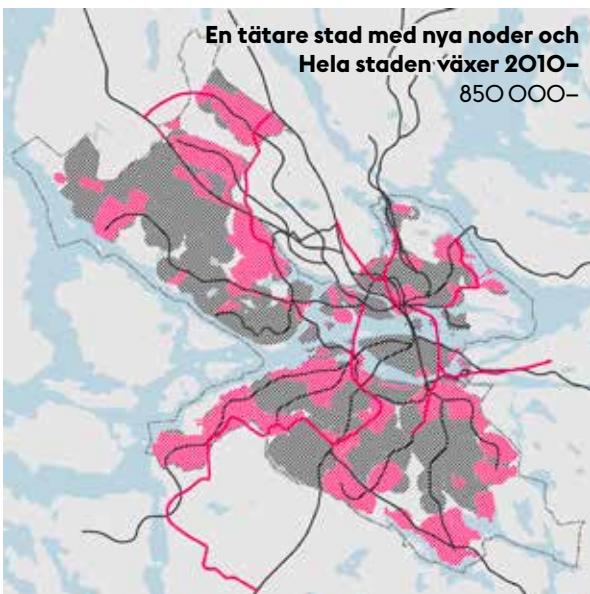
Kvartersstadens renässans 1975–2000
665 000–750 000

**Staden byggs på redan
existerande lofterad 2000–2010**
750 000–850 000

**En tätare stad med nya noder och
Hela staden växer 2010–**
850 000–

Genom landhöjningen
uppstod i skärnings
punkten mellan
Mälارlandskapet och
Östersjön en viktig
handelsplats som
utvecklades till staden
Stockholm.

**Stadslandskapet
består av både
naturlandskap och
bebyggelse, där
staden har formats
i samklang med
naturen.**

Stockholms stadslandskap

Med ett skärgårdslandskap som grund har Stockholm vuxit fram och fått sin särprägel. Starka landskapselement som de höga norrvända förkastningsbranterna, grusåsen, fjärdarna och strömmarna, utgör de stora penseldragen.

Staden som en gestaltad helhet – stadslandskapet – består av både naturlandskap och bebyggelse. Staden har formats i samklang med naturen. Historiskt sett har byggnader, broar och gator förstärkt eller inordnat sig i de tongivande landskapselementen.

Natur- och kulturlandskapets grundstruktur

Natur- och kulturlandskapet i Stockholm har fem starka landskapselement: arkipelagerna, förkastningsbranterna, sprickdalarna, Stockholmsåsen och de regionala gröna kilarna.

Stockholm har utvecklats i mötet mellan Brunkebergsåsen, som är den del av Stockholmsåsen som ligger på Norrmalm, och de höga förkastningsbranterna där Mälaren möter Saltsjön. Utmärkande för stockholmslandskapet är de långsträckta sprickdalarna, i ytterstaden med nordvästlig-sydöstlig riktning, i innerstaden med öst-västlig. Sprickdalarna är delvis långsträckta vattenrum och delvis odlingsmarker kantade av riklig lövskogsvegetation. Idag är de ofta parker och parkstråk omgivna av barrskogsklädda eller bebyggda bergsryggar. Bevarade sprickdalsområden finns i Nackareservatet och i Älvsjöskogens naturreservat.

De högt belägna bergspartierna har en ursprunglig vegetation av hällmarkstallskog. Dessa höjder dominerar stadens ytterområden. Övriga låglänta områden är starkt präglade av människans verksamheter, till exempel tidigare skogsbete, jordbruk och byggande. Stora områden har fått parkliknande karaktär. De sammanhängande landskapspartierna som sparats mellan stadens utbyggnadsriktningar bildar gröna kilar och stråk in mot staden.

När inlandsisen smälte bröts stora mängder av sten loss som bars bort av en isälv och bildade Stockholmsåsen. Den har strukturerat staden i nordsydlig riktning, dels genom höjdsträckningen och vegetationen, dels genom att

Riksintresseområde för kulturmiljö- vården

Stockholms innerstad med Djurgården är utpekad av Riksantikvarieämbetet som ett riksintresseområde för kulturmiljövården. I värdebeskrivningen framhålls Stockholmska särdrag i stadslandskapet. Se Stockholms översiktsplans bilaga för Riksintressen enligt miljöbalken.

vägar och gator kommit att följa den. Stockholmsåsen präglar fortfarande dagens stadsplanemönster. Den framträder genom att tydliga grusformationer har sparats vid Observatorielunden, Skogskyrkogården och Hagaparken i Solna.

Bebyggelsestrukturens mosaik

Tidigt i stadens historia var bebyggelsen följsam med naturlandskapet och dess topografi. Naturlandskapets givna förutsättningar blev styrande för stadens bebyggelse. Även i senare tiders stadsbyggande har landskapsdragen framhävts. Under de senaste 150 åren har också omfattande ingrepp gjorts i naturlandskapet för att möjliggöra ny bebyggelse. Stora mängder berg har sprängts, mycket av grusåsen har schaktats bort, vattennivån i sjöar har sänkts och en hel del utfyllnader har gjorts. Trots de stora förändringarna kan människorna fortfarande uppleva landskapets karaktär genom dess dramatik och estetiska värden.

Styrdokument

Stockholms stads
miljöprogram

Gata Stockholm

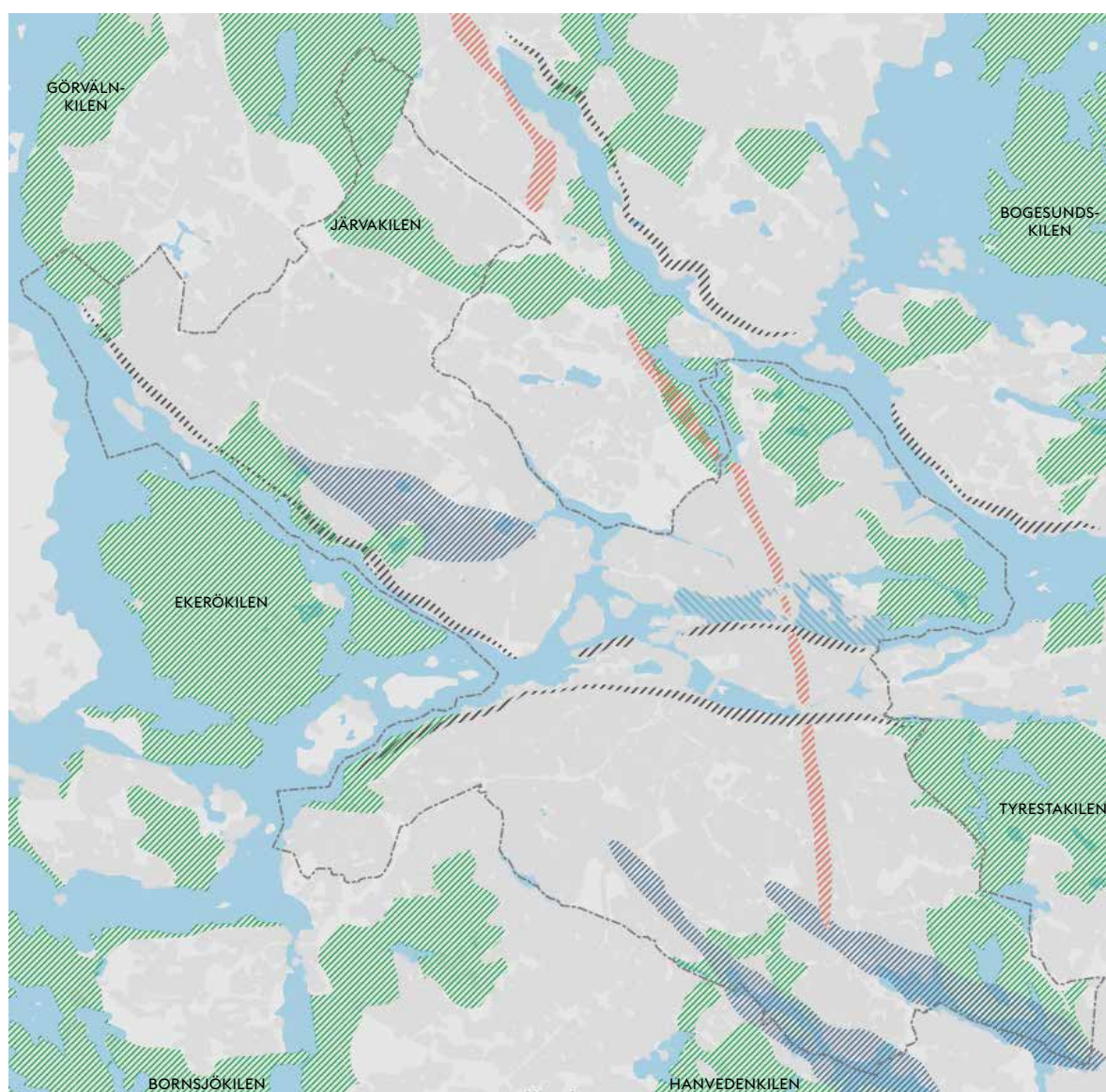
Framkomlighets-
strategin

Grönare Stockholm

Naturens förutsättningar i kombination med tekniska framsteg, som utbyggnaden av järnväg, spårväg och tunnelbana, har satt ramar för stadsbyggandet. I tider av stark tillväxt har det skett omvälvande förändringar i bebyggelsestrukturen. I andra tidsperioder har staden kompletterats inom ett redan befintligt stadsplanemönster.

På en övergripande nivå skiljer sig bebyggelsestrukturen mellan de inre och yttre delarna av staden, men den har också likheter. I innerstaden är de plana områdena bebyggda medan parker ofta placerats på och intill de mer otillgängliga bergshöjderna. I ytterstaden har de plana ytorna ofta hållits obebyggda eller bebyggts med småstugeområden, medan den naturgivna topografin accentuerats genom att höjderna bebyggts med punkthus. Under senare tid, då tillgången på mark i centrala lägen blivit allt mer begränsad, har även de öppna dalgångarna i viss mån tagits i anspråk vid kompletteringar med ny bebyggelse. Både i inner- och i ytterstaden finns en skärgårdsliknande grundstruktur kvar. Stockholms specifika topografi ger upphov till långsträckta vyer och fjärran belägna objekt kan därför betraktas från oväntade platser.

Den stora variationen av stadsbyggnadskaraktärer med byggnader, gator, torg och parker från medeltid till nutid, är ett av Stockholms mest framträdande karaktärsdrag. Hur staden har vuxit fram kan avläsas av de historiska lager av bebyggelse som successivt har adderats till den medeltida stadskärnan. Stockholm har bebyggelse med höga kulturvärden från många olika tidsepoker och i hela stadens geografi. De arkitektoniska uttrycken och stilperioderna speglar olika skeden i stadens utveckling och utgör sammantaget en rik form- och färgpalett. Stockholms stadslandskap kommer fortsätta att förändras såsom det alltid har gjort, för att möta nya behov och utmaningar. Nya lager av bebyggelse med arkitektur som speglar sin samtid kommer att läggas till och utveckla mosaiken av stadsbyggnadskaraktärer.

Landskapets karaktärsdrag med de starkaste landskapselementen.

- Förkastningsbrant
- Sprickdal och sjösystem
- De centrala vattenrummen
- Stockholmsåsen och Brunkebergsåsen
- Regional grön kil

Årsta sett från
Sachsgatan vid
Södersjukhuset.
Punkthuset är
placerade på
höjdplatåerna
och bryter igenom
trädtoppsnivån.

Topografi och siluett

Stadslandskapets siluett varierar mellan stadens delar och består av både topografi och bebyggelse. Siluetten är mestadels låg och sammanhållen på malmarna med synliga kyrktorn och enstaka höga hus, medan det modernistiska City har en genomgående högre bebyggelse. I stadens yttre delar är siluetten mer varierad och grön. Ett antal höga byggnader har tillkommit under 2000-talet.

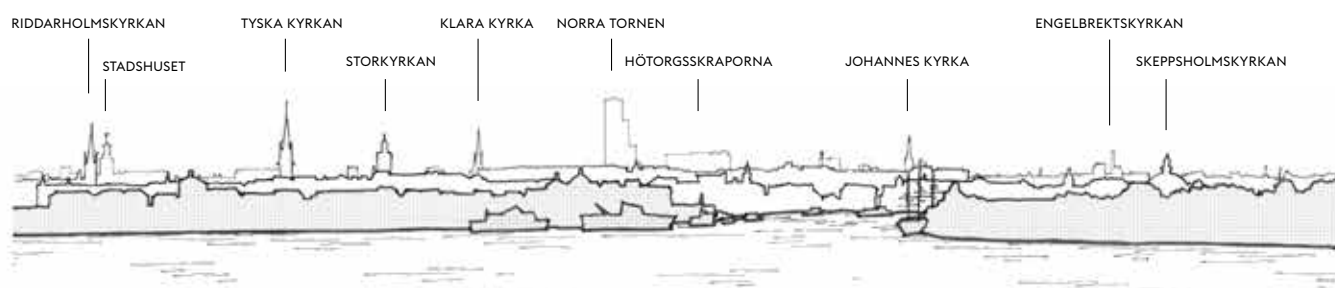
Arkitekturen och naturlandskapets topografi

Stadens centrala delar påverkas av den dramatiska förkastningsbrant som följer Södermalms norra strand längs Mälarens och Saltsjöns vatten. Det norrvända läget och den svårbemästrade topografin har lett till att delar av den mörka urbergsbranten har bevarats vilket dominerar upplevelsen längs Stadsgården och Söder Mälarstrand. Även delar av ytterstaden är bergiga. Mälarehöjden, Årsta och Hammarbyhöjden vilar på en norrvänd förkastningsbrant ner mot Mälaren och vidare mot Sicklasjön och Järlasjön. Längs Mälaren sätter en västlig förkastningsbrant sin prägel på stränderna längs Nockeby, Södra Ängby och Hässelby.

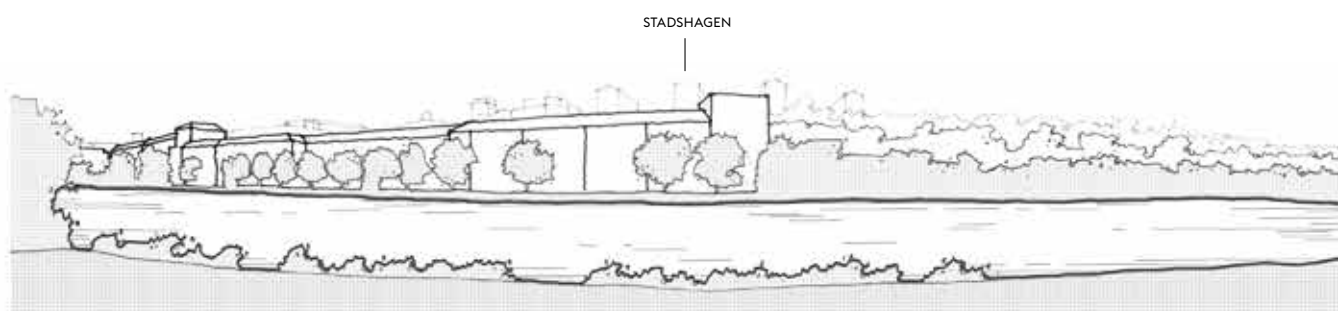
Brunkebergsåsen har till stor del bebyggts. Längs Malmskillnadsgatans broar, som korsar Kungsgatan och Hamngatan, går det att följa hur bebyggelsen med sin sammanhållna höjdskala följer åsens sträckning genom att taklandskapet speglar topografin. Större sammanhängande obebyggda delar av åsen finns fortfarande kvar vid Johannes kyrka och högt belägna parker som exempelvis Observatorielunden, Vanadislunden och delar av Skogskyrkogården.

Människorna i staden har genom historien utvecklat olika sätt att forma bebyggelsen på och kring bergen. Från den tidigare anpassningen till de topografiska förutsättningarna skedde en förändring genom dynamitens möjligheter att spränga i berg.

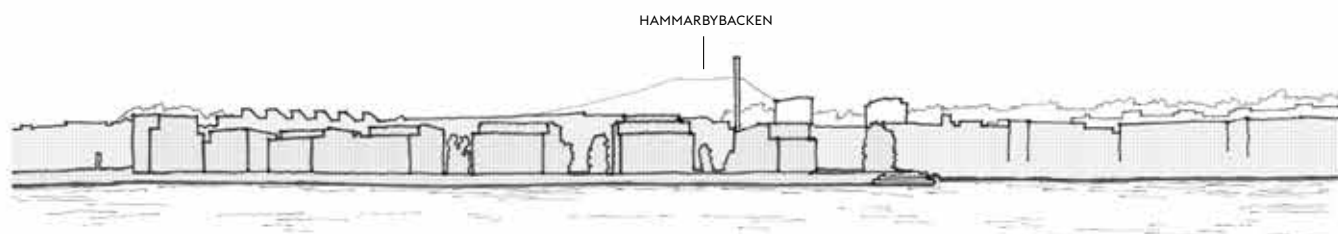
Det senaste århundradet har mängder av berg sprängts bort, men i stora delar av staden ingår fortfarande betydande bergsformationer i stadsbilden. Branta klippor präglar vissa gator och bostadsgårdar. De ger karaktär

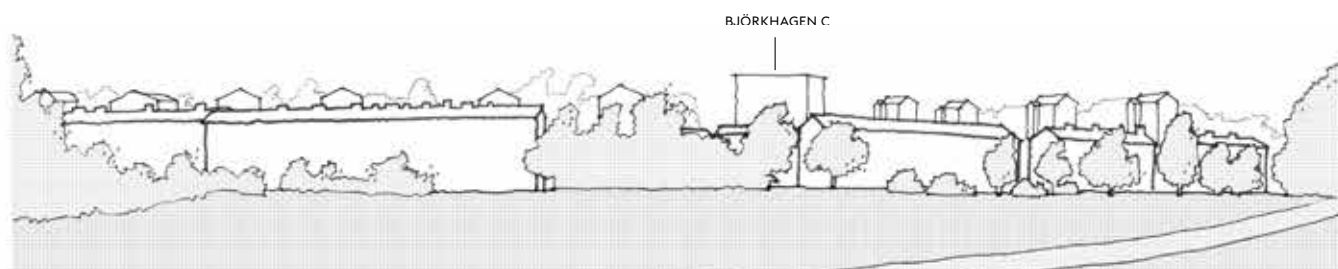
Stockholms inlopp från Saltsjön med Skeppsholmen till höger.

Kungsholmsstrand från Karlbergs slott. Bebyggelsen i Stadshagen avtecknar sig i bakgrunden.

Sickla udde från Norra Hammarbyhamnen. I bakgrunden syns Hammarbybacken.

Björkhagen från Nytorps gårde. Det höga skivhuset vid tunnelbanestationen i mitten av bilden.

åt parker och dominerar delar av stadens vattenrum. Smala trappor leder till utsiktsberg medan stödmurar och branta bergsskärningar vittnar om att berg har sprängts bort för att ge plats åt rutnätets gator. Bergspartierna bidrar till en förståelse för stadens kulturhistoriska berättelse och används bland annat till lek och rekreation.

Siluetten i stadslandskapet

De stora vattenrummen och den kuperade terrängen skapar långa siktlinjer och gör det möjligt att blicka ut över stora delar av staden. Det är tydligt vid Riddarfjärden, Saltsjön, Årstaviken och Värtan. Öppna dalgångar i landskapet ger också möjlighet att uppleva stadssiluetten på håll. Stockholm är på det sättet siluetternas stad, en stad som är lätt att orientera sig i då den är avläsbar från stadens stränder, broar och höjder.

I många stadsdelar är det naturlandskapet och dess vegetation som utgör den huvudsakliga siluetten. I smalhusområdena, trädgårds- och villastadsdelarna är byggnaderna underordnade trädtopparnas höjd och naturlandskapets horisont. På andra platser dramatiserar topografin med hjälp av byggnadernas höjd, som successivt trappas upp på höjdryggarna, till exempel på Kungsklippan och Danviksklippan, i Marieberg samt i Stadshagen. Samma förhållningssätt är tydligt i stadsdelar som Gubbängen och Björkhammen, där punkthus och lamellhus har placerats på de skogsbeklädda höjdryggarna, medan dalgångarna markerats av lägre bebyggelse eller lämnats obebyggda.

Samspelet mellan höjdryggarna, vegetationen och byggnadernas höjdskala förstärker upplevelsen av skärgårdslandskapets skiftande topografi i såväl yttre som inre delar av staden.

Stockholms malmar karaktäriseras av den enhetliga höjden i fem till sex våningar i det sena 1800- och tidiga 1900-talens bebyggelse. Höjdskalan avspeglar sig i en horisontellt sammanhållen, men småskaligt varierad siluett, med enstaka genombrott av högre byggnader. Bebyggelsens jämna taklinje, som följer takfotshöjden på cirka tjugo meter, bidrar till att malmarnas berg och höjdryggar syns på håll. Malmarnas karakteristiska siluett, exempelvis Norr Mälarstrand, Södermalm och Östermalm, framträder tydligt mot de centrala vattenrummen. Siluetten syns från kajerna kring Norrström och Nybroviken och upplevs från många av stadens utsiktspunkter och broar, till exempel Fjällgatan, Mosebacke, Monteliusvägen och Västerbron.

På höjdparter klättrar småskalig bebyggelse uppför berget, som vid Ersta, Mosebacke och Mariaberget. Det gör att bebyggelsen lokalt höjer sig över det i övrigt enhetliga taklandskapet. Det småbrutna taklandskapet utmärker denna bebyggelse extra tydligt och bidrar till att de enskilda byggnadernas form framträder. Malmarnas enhetliga höjdskala har till stora delar bevarats.

Framträdande byggnader och landformationer

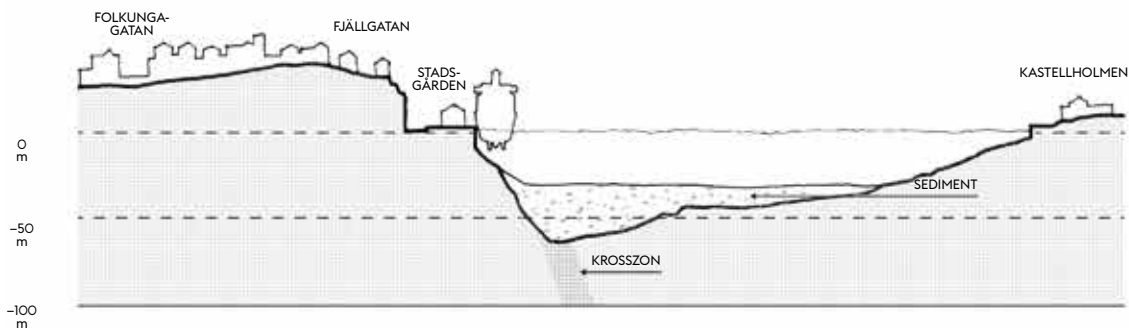
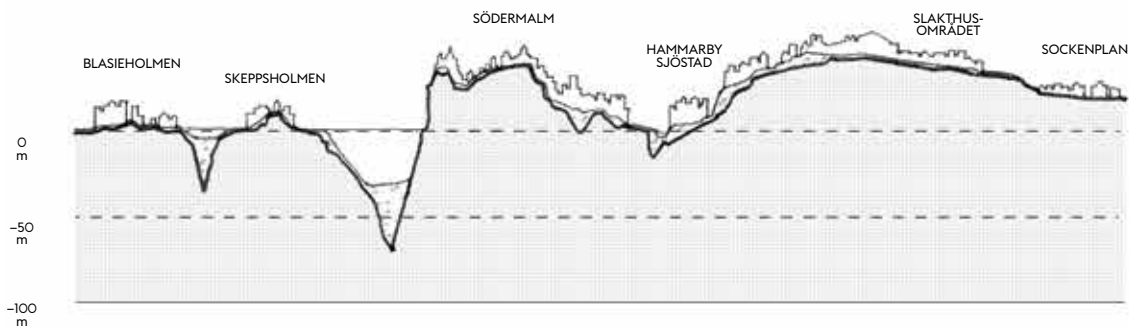
Stadens siluett berättar om Stockholms utveckling. Med stöd av topografin framhävs monumentalt viktiga symbol- och märkesbyggnader, såsom kyrkor, slott, administrativa byggnader, industribyggnader, skolor, sjukhus samt arenor. De byggnader som träder fram manifesterar vilka värden som varit viktiga under stadens framväxt. Religionens betydelse uttrycks genom att kyrkor har placerats på höjder och på så vis reser sig ur bebyggelsen, till exempel Riddarholmskyrkan, Sofia kyrka och Engelbrektskyrkan. Stockholms stadshus manifesterar sig mot Riddarfjärden och i stadssiluetten med sitt höga torn.

Under efterkrigstiden placerades enstaka högre byggnader i de nya stadsdelarna för att annonsera stadsdelscentrum och tunnelbanehallplatser, exempelvis i Västertorp, Hökarängen och Kärrtorp. Där utgör symbolbyggnaderna värdefulla orienteringspunkter i landskapet.

Längs Brunkebergsåsens riktning är ett antal höga hus placerade som Wenner-Gren center, Hötorgsskraporna och Kungstornen i City, Skatteskrapan och Söder torn vid Medborgarplatsen, Folksamhuset vid Skanstull samt ett högt hus i Mårtensdal vid Skanstullsbron i Södra Hammarbyhamnen. Raden av resliga byggnader accentuerar åsens sträckning och uttrycker samtidigt både efterkrigstidens modernitet, näringslivets utveckling och det framväxande folkhemmet.

Nedan: Ett topografiskt tvärsnitt med skalan hoptryckt på längden visar höjd och djup från Blasieholmen till Johanneshov.

Nederst: Ett topografiskt tvärsnitt från Folkungagatan till Kastellholmen.

Stockholms bebyggda landskap

Bebyggelse överordnad landskapet

Stenstad, exempel Södermalm. Kvartersbebyggelsens taklandskap bildar en sammanhållen siluett med enstaka genombrött av högre hus.

Storskalig stadsdel, exempel Rinkeby. De storskaliga skivhusen bildar en enhetlig takkontur och siluett i stadslandskapet.

Samverkan mellan bebyggelse och landskapet

Stenstadens krans, exempel Reimersholme. Bebyggelsens fria placering gör landskapets siluett avläsbar.

Tunnelbanestad, exempel Vällingby. Bebyggelsens placering är anpassad till terrängen och högre hus bryter igenom siluetten.

Bebyggelse underordnad landskapet

Smalhusstad, exempel Hammarbyhöjden. Trädens siluett råder i stort sett över bebyggelsens takkonturer.

Trädgårdsstad, exempel Södra Ängby. Placeringen av villorna är anpassad till terrängen och trädtopparna utgör siluetten. På tidigare odlingsmark är bebyggelsen mer synlig.

Tillskapade och gestaltade landformationer, byggda av tippmassor och schaktmassor, som Skeppsbron, Hammarbybacken, Högdalstoppen, Vårbergstoppen och Johannelundstoppen, har påverkat stadslandskapet. Det gäller även markanta moderna byggnader som visar sig i siluetten som Globen, Kista science tower, Victoria tower och Tele2 arena.

Skulpturalt formade höga bostadsbyggnader utgör ett nyare inslag från 2010-talet, till exempel Norra tornen vid Torsplan och det höga bostadshuset vid Moa Martinssons torg. Norra tornen utgör också ett samtida exempel på portmotiv med höga hus placerade vid broar och tullar, som det finns flera exempel på i staden, som vid Sankt Eriksbron, Kungstornen och Brovakten vid Essingeleden i Hornsberg. I det modernistiska City har bebyggelsen successivt höjts genom påbyggnader och genom att en del byggnader har rivits och ersatts med högre. Det är främst en konsekvens av Citys starka dragningskraft och ökad efterfrågan på kontors- och affärsytor samt hotell.

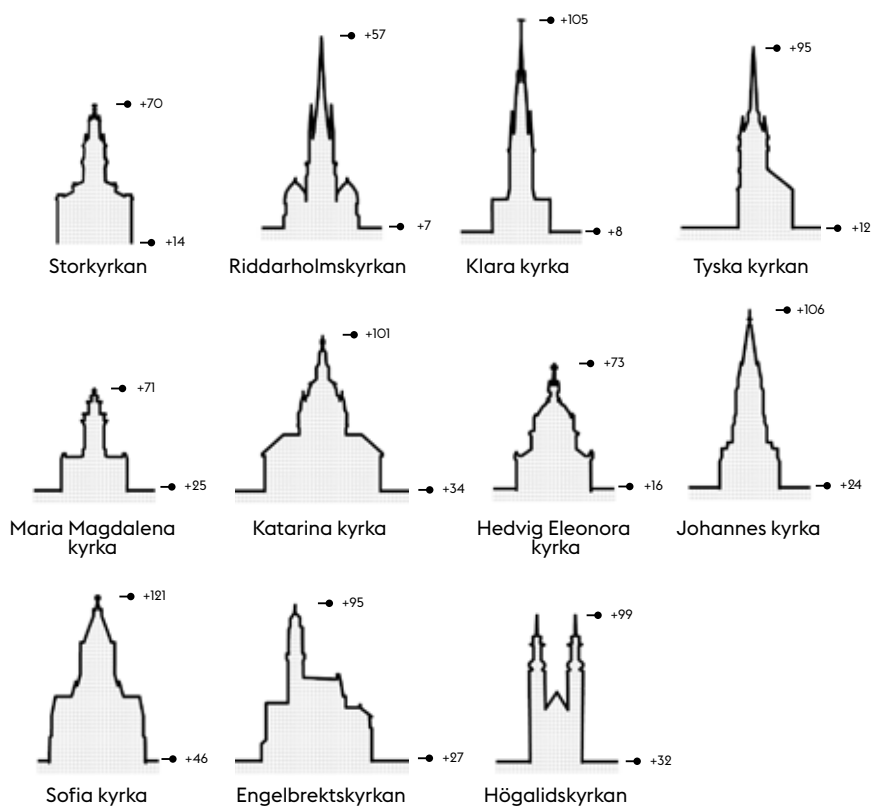
Den kraftiga expansionen av bostäder på 2010-talet har bidragit till att en ny höjdskala präglar delar av stadssiluetten. Nära tullarna och vid vatten- nära lägen har höga bostadsbyggnader börjat ta plats vid exempelvis Liljeholmkajen och Alvik. Några av de yttre stadsdelarna har också kompletterats med hög bebyggelse, ofta vid centrum.

Siluettskapande bebyggelse

Alla mått anges i meter.

Kyrkor:

Ofta placerade på höjder i landskapet.

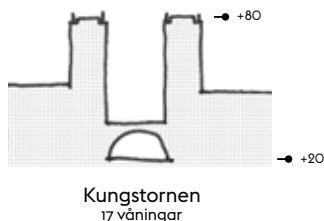
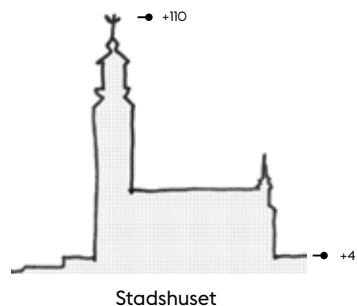
1700-talet:
Befintliga hus med påbyggnader.

1800-talet: Kvartersstaden med enhetlig hushöjd om cirka fem våningar.

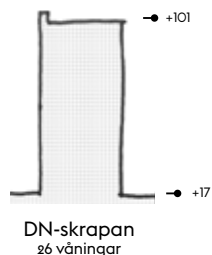
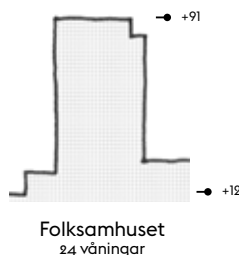
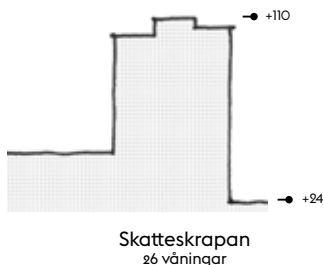
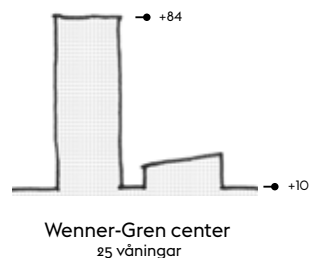
1900-1940-talet:

Höga byggnader som accenter i kvarters- stadens enhetliga skala.

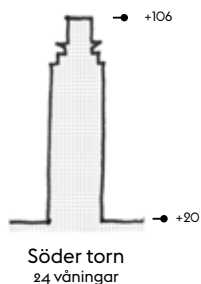
1950-1970-talet:

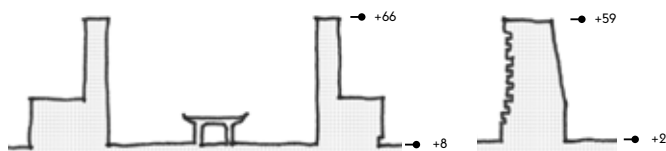
Modernismens höga byggnader, ofta innehållande kontor.

1970-2000-talet:

Höga hus som enstaka accenter i nya bebyggelse-områden.

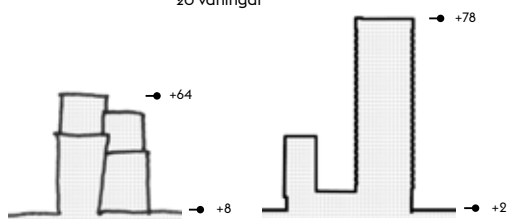

Kungsholmsporten/Brovakten
20 våningar

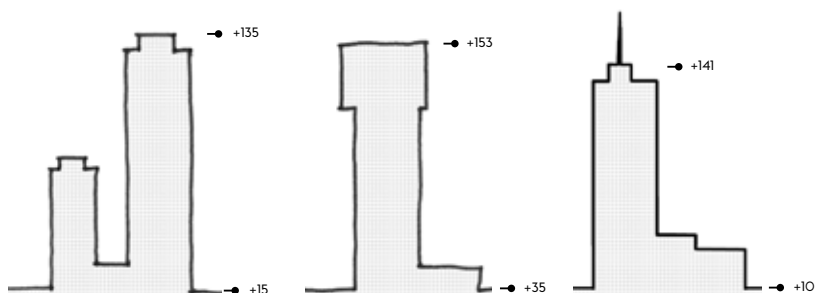
Alviks torn
18 våningar

2000-: Höga hus placerade i strategiska lägen, ofta innehållande bostäder eller hotell.

Continental/
Orgelpipan
17 våningar

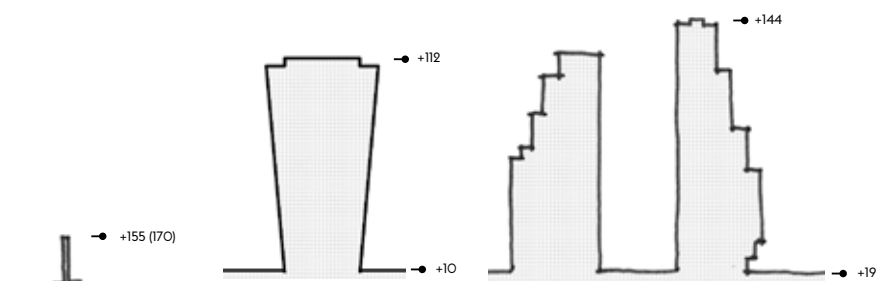
Liljeholmskajen
24 våningar

Kista torn
35 våningar

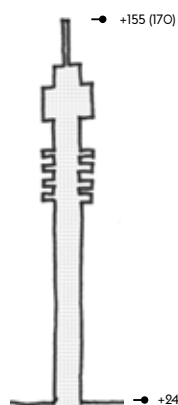
Victoria tower
34 våningar

Kista science tower
32 våningar

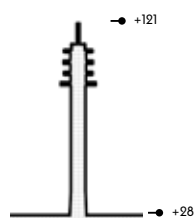

Stockholm one
27-28 våningar

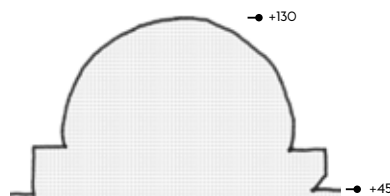
Norra tornen
36 våningar

Kaknästornet

Hammarbytornet

Globen

Höga byggnader med en speciell funktion teknisk eller publik, som manifesterar sig i stadsbilden.

Hornsbergs strand.
Ett högt bostads
hus markerar Moa
Martinssons torg
där Lindhagens
gatan mynnar vid
Ulvsundasjön.

VÄGLEDNINGAR TOPOGRAFI OCH SILUETT

- Utforma ny bebyggelse i samspel med topografi, siluett och befintlig bebyggelse. Förstärk stadslandskapets karakteristiska formationer.
- Placera och utforma nya byggnader som höjer sig över den rådande skalan och siluetten utifrån hur stadsbilden påverkas i alla skalor. Beakta konsekvenserna för siktlinjer, utblickar från höjdparter, skuggverkan och mikroklimat.
- Sträva efter vertikalitet och slankhet i gestaltningen av höga byggnader. Särskild omsorg ska läggas vid form, färg och material. Grupper av höga hus ska utformas med omsorg, både som individuella byggnader och som gemensam komposition.
- Låt den enhetliga höjdskalet i det sena 1800-talets bebyggelse, befintliga högre byggnader och stadslandskapets karaktärsdrag fortsatt utgöra utgångspunkter för siluetten inom tullarna.
- Låt naturlandskapets karaktärsdrag, punkthusgrupper, bebyggda höjdplatåer och höga hus som markerar centrum fortsatt utgöra utgångspunkter för siluetten utanför tullarna. Höga hus kan berika stadsbilden som landmärken, till exempel vid kollektivtrafiknoder, stadsdelscentrum eller andra betydelsefulla platser.

Hornsbergs strand
vid Ulvsundasjön.
Här har före detta
industrimark
omvandlats till
en vattennära
parkmiljö.

Vattenrum

I Stockholm finns tre arkipelager samt olika kanaler och sjöar. Tillgången till de olika vattenrummen ger människorna möjligheter till ett rikt stadsliv med sinnliga upplevelser.

Stockholm som sjöfartsstad

Vattnet har varit avgörande för Stockholms placering genom att under långa tider varit den viktigaste förbindelselänken till omvärlden. Maritima byggnader och stenskodda kajer vittnar om Stockholms betydelse som hamnstad. Hamnen har stegvis flyttats från stadens mitt, vid Gamla stan, Skeppsbron och Stadsgården, till mer perifera lägen som Värtahamnen, Frihamnen och Loudden. Stockholms hamn har utvecklats från att på 1800-talet vara landets största importhamn till att mot slutet av 1900-talet enbart ha godshandtering i Värtahamnen kvar.

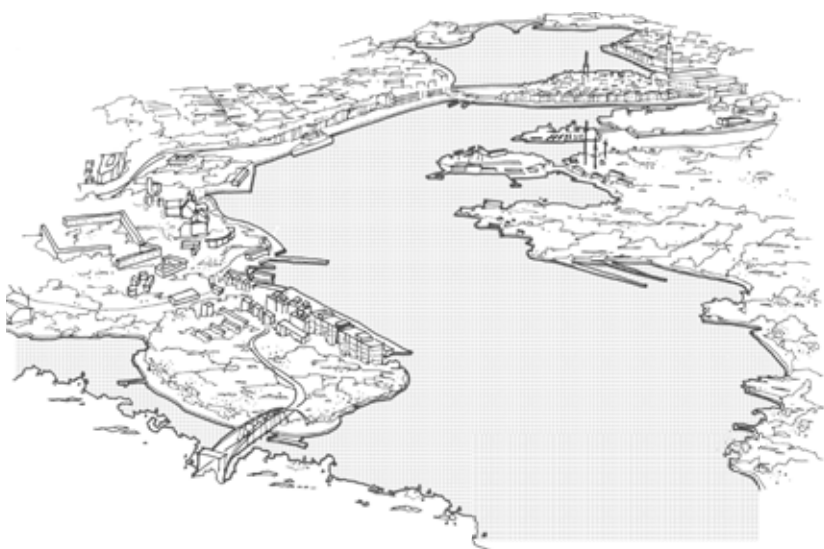
Idag är det passagerartrafiken som sätter sin prägel på Stockholm som hamnstad med skärgårdstrafik, turistbåtar, passagerarfärjor och kryssningsfartyg. I det dagliga livet har båttransporterna däremot begränsad betydelse för stockholmarna, det finns några få lokala färjeförbindelser. Stockholm har många småbåtshamnar för privata fritidsbåtar med tillhörande båtklubbar och ett aktivt båtliv i Mälaren och Saltsjön.

Stadens vattenrum

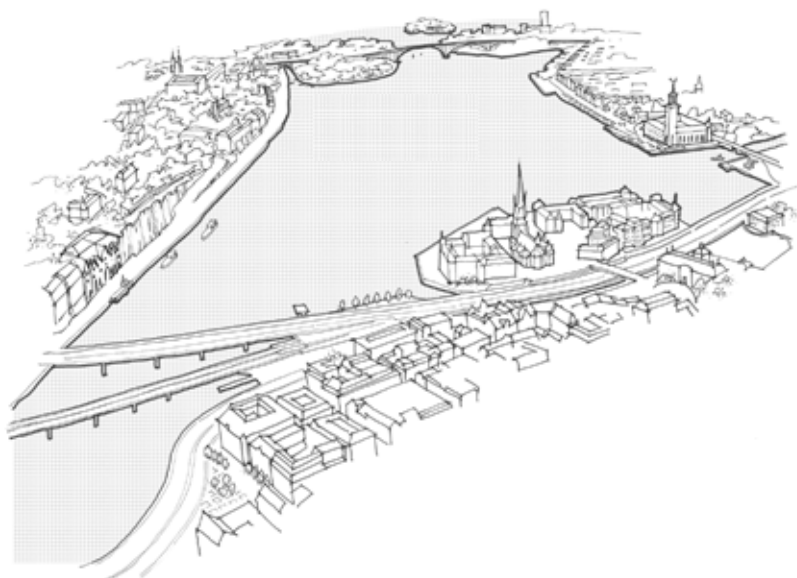
Stockholm ligger omgivet av öppna fjärdar, vikar, öar och smala sund på gränsen mellan Saltsjöns övärld och Mälaren. De öppna vattenspeglarna, som är kantade av natur eller bebyggelse, är ett av Stockholms tydligaste karaktärsdrag. Fjärdarna utgör ett gemensamt, öppet och storskaligt rum i kontrast till den täta staden. Vikarna, sunden och kanalerna är intima vattenrum där grönskan har en framträdande roll. Stockholmsregionen har ett sammanhängande nätverk av parker, naturområden och gröna stråk med de många sjöarna, vattendragen och kustvikarna.

Staden har tre olika arkipelager. Den gröna och lummiga Mälararkipelagen, innerstadens vattenrum med bebyggda kajer samt Saltsjöns övärld som är kargare och mer dramatisk.

**Stockholms tre
arkipelager**

Saltsjöns övärld

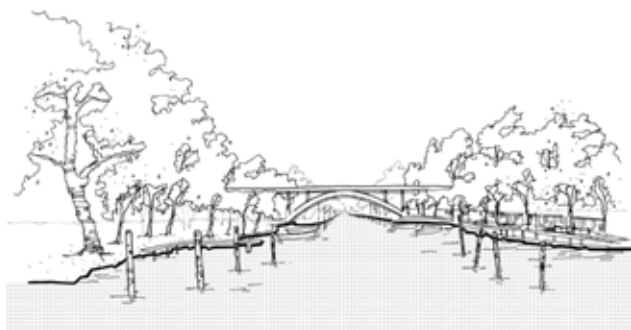

**Innerstadens
vattenrum**

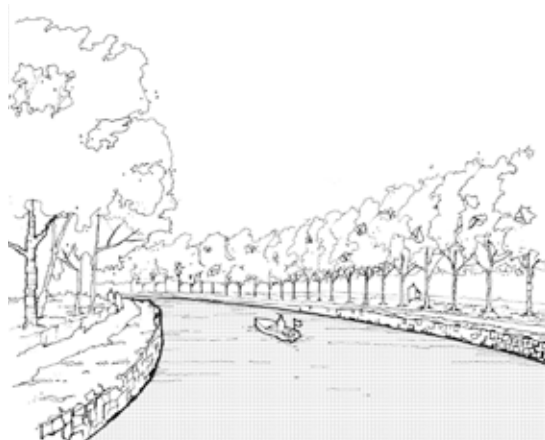

Mälararkipelagen

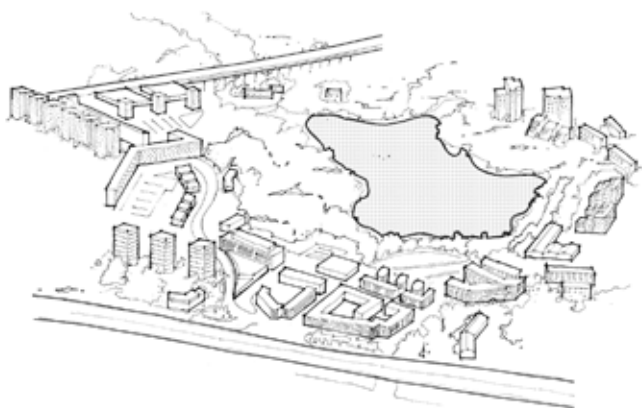
**Stockholms olika
typer av vattenrum**

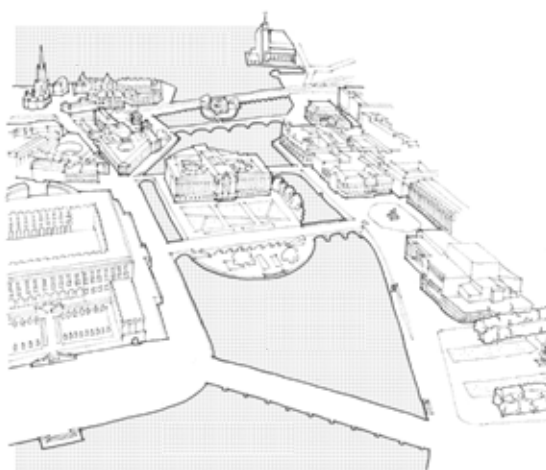
Sund

Kanaler

Vikar

Strömmar

Mälararkipelagen sträcker sig västerut långt från stadens gränser och består närmast stadskärnan av stora naturpräglade öar som Kårsön, Kungshatt, Fågelön och Lovön. Mälarstränderna får ofta sin karaktär av knäckepilarna som doppar sina kronor i vattnet.

Innerstadens vattenrum inramas till stor del av bebyggda fronter och broar. Stadsholmarna, Gamla stan och Riddarholmen, utgör kärnan i den centrala arkipelagen som är länken mellan Mälaren och Saltsjön. Riddarfjärden är det största och tydligast avgränsade vattenrummet i innerstaden och omges av tydliga bebyggelsefronter och grönska. Långholmen är helt grön medan Essingeöarna och Reimersholme har tät bebyggelse med grönska mot vattnet. Strömmen är genom öarna och broarna uppdelad i flera vattenrum som Norrström, Nybroviken och Ladugårdsviken.

På Saltsjöns sida finns de grönskande öarna Skeppsholmen, Kastellholmen och Beckholmen. Saltsjöns övärld präglas av de stora förkastningsbranterna som, från Stadsgårdskajens sprängda bergsytter, sträcker sig mot Nacka och Saltsjön. Djurgårdens grönskande stränder står i kontrast till dessa bergsfronter. Saltsjöns övärld är skärgårdslig med tallar och kalare berghällar.

Ytterstadens sjöar har olika karaktärer beroende på det omgivande landskapets topografi och vegetation. I Brommalandets öppna sprickdalslandskap finns grunda sjöar, rika på vatten- och strandvegetation, som Judarn, Kyrksjön och Lillsjön. I Södertörns mer kuperade terräng är sprickdalarna trängre och sjöarna djupare, som Långsjön och Magelungen. De är kantade av barrskogsklädda morän- och bergsbranter, omväxlande med flacka vass-, sälg- och albevuxna stränder.

Stränder och kajer

De gröna och lummiga stränderna samt stadens kajer är karakteristiska för Stockholm och viktiga för fritid och rekreation. Stränderna finns både i stadens centrala och yttre delar. Det är möjligt att röra sig längs Stockholms vattenrum – på strandpromenader, kajer, bryggor och stigar. Stränderna varierar från branta förkastningsbranter till långgrunda naturstränder och industri-kajer. Stockholms stad har under senare år renoverat och byggt ut nätverket av strandpromenader och anlagt fler badplatser.

I innerstaden dominerar hårdgjorda kajer, men här finns även strandpromenader, badplatser och vattennära parker. Kungsholmen har sammanhängande parkstråk runt stora delar av ön som vidgar sig i Rålambshovsparken och Fredhällsparken. Skeppsholmen, Kastellholmen och Långholmen har fortsatt en grön karaktär och har präglats av verksamheter med anknytning till sjöfarten eller olika institutioner. Utanför stenstaden är det i regel mjuka fronter mot vattenrummen, som Skärholmen-Sätra och Brommalandet. Där ligger bebyggelsen, under sommartid och från sjösidan sett, inbäddad bakom grönska.

Stränder och kajer

Förkastningsbrant i Mälaren och insjöar

Brant strand, ofta norrlutning, till exempel Flaten

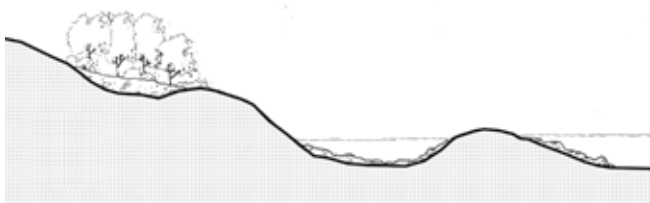
Långgrund strand i Mälaren och insjöar

Vasstrand, till exempel Ålstensparken

Utfylld Mälarstrand

Till exempel Norr Mälarstrand

Saltsjöns klippfall

Till exempel Djurgårdens och Ladugårdsgårdets stränder

Utfylld Saltsjöstrand

Till exempel södra Djurgården

Anlagd kaj

Till exempel Stadsgårdskajen

Arkitekturen manifesterar sig

Sedan den medeltida stadsmuren revs har Stockholms centrala delar orienterat sig mot vattnet. Vyn från stadens inlopp har varit styrande för byggnadernas placering och utformning. Stenstadens bebyggelse har ofta en påkostad och representativ front, som tydligt förhåller sig till de historiska vattenrummen. Mötet med vattnet varierar. Skeppsbron har tätt stående husgavlar, bebyggelsen vid Strandvägen är sammanhållen med slutna kvarter och paradgatan Norr Mälarstrand har U-formade gröna gårdar och ett parkstråk som öppnar sig mot Riddarfjärden. Kungliga slottet, Riksdagshuset och Stadshuset har placerats med utgångspunkt i upplevelsen från vattnet och bildar en sekvens av landmärken synliga från både Saltsjöns fjärdar och Mälararkipelagen. Offentliga byggnader, som Nationalmuseum, Nordiska museet och Vasamuseet, bidrar också till det centrala vattenrummets monumentala karaktär. De har betydelse för stadsbilden och framträder tydligt från både vattnet och andra platser i staden.

Utanför innerstaden finns exempel på nyare bostadsarkitektur, från 1970-talet och framåt, som vänder sig mot vattnet, exempelvis Ekensberg i Gröndal, Minneberg vid Ulvsundasjön och Norra Djurgårdsstadens kvarter intill Husarviken. Under 2010-talet har några höga bostadshus byggts i strandnära lägen vid till exempel Hornsberg, Liljeholmskajen och Alvik. Ofta åtskiljs bebyggelsen från vattnet av en smal strandpark, ett promenadstråk eller en gata och kanske en brygga, vilket bidrar till en offentlig karaktär. Vid Hornsbergs strand möter den nya bebyggelsen vattnet med en strandpark och ett uppskattat promenadstråk. I Hammarby sjöstad ligger strandparken som ett promenadstråk i vassen.

Utblickar mot vattnet

Utblickarna över vattnet spelar stor roll för människors upplevelser av Stockholm. I innerstaden är vattenkontakten ofta närvarande. Genom stenstadens karakteristiska rutnät av gator och kvarter uppstår tydliga siktlinjer ut mot vattenrummen. Särskilt tydligt är det på Kungsholmen mot Norr Mälarstrand och Riddarfjärden och vid gränderna i Gamla stan mot Skeppsbron. Vattnet upplevs också vid Slussen, Östermalm mot Strandvägen och Ladugårdsviken. Topografin bidrar till breda utblickar över vattnet från höjderna i stadslandskapet.

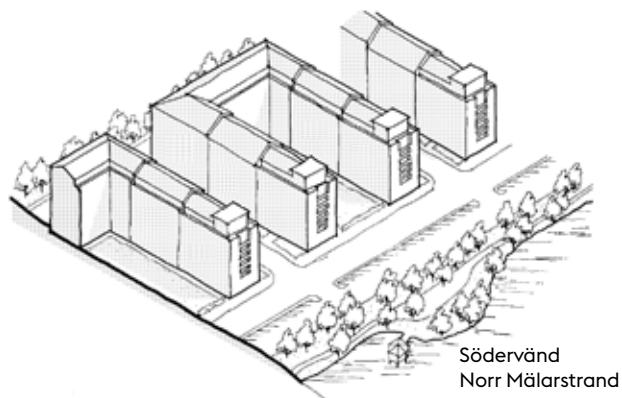
Mälaren syns i fonden av ytterstadens mer slingrande gator, exempelvis i Södra Ängby, Mälarhöjden och Hägersten. Vattnet upplevs även från stadens broar som Västerbron, Tranebergsbron och Skanstullsbron. I vardagslivets pendling erbjuds storslagna utblickar över staden och vattnet från promenaden, cykeln, bussen, tunnelbanan, spårvägen eller bilen.

Stadens broar

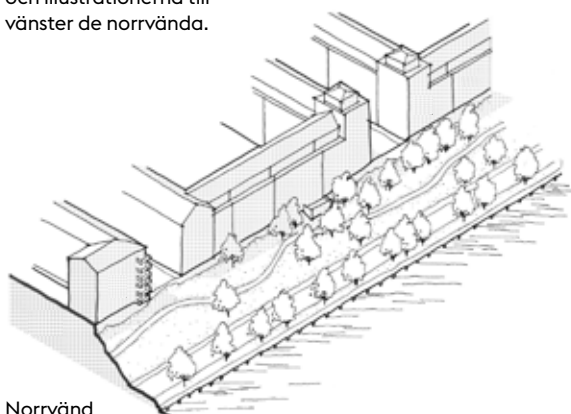
Broar länkar samman stadens delar och understryker och förtydligar vattenrum, öar och nivåskillnader i landskapet. Broar kan visuellt rama in vattenrum och bilda portiker in till ett nytt vattenrum. Det finns en rad typer av broar i

Bebyggelsens fronter mot vattnet

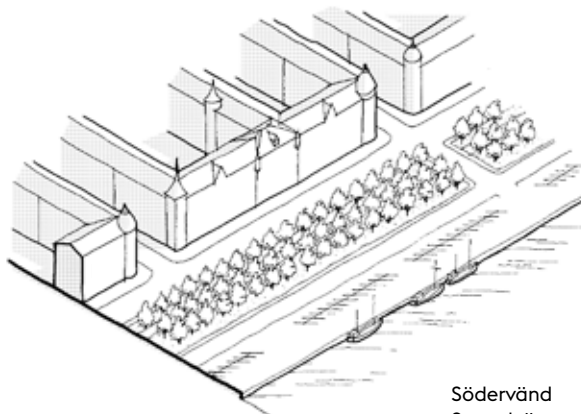
Gestaltningen av fronterna mot vattnet varierar med väderstreck, avstånd till vattnet, öppen eller sluten bebyggelse samt användning av zonen mellan byggnad och vatten. Illustrationerna till höger visar södervända fronter och illustrationerna till vänster de norrvända.

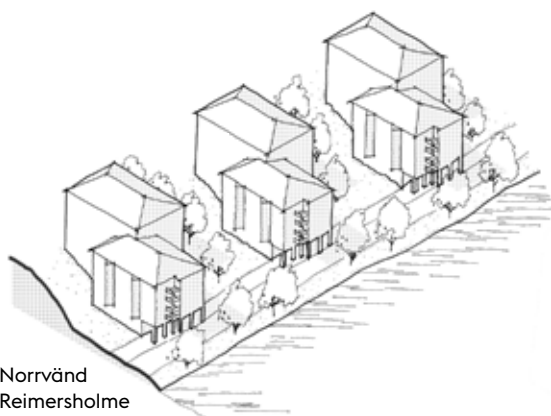
Södervänd
Norr Mälärstrand

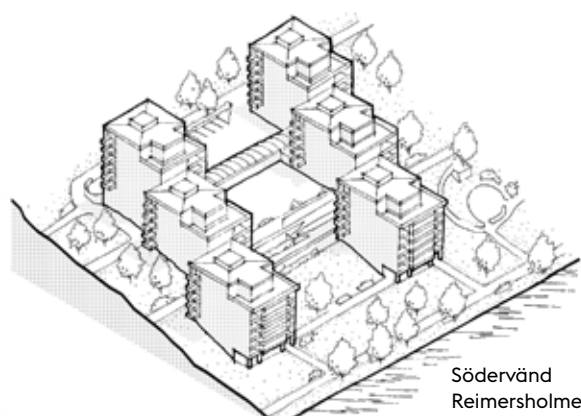
Norrvänd
Söder Mälärstrand

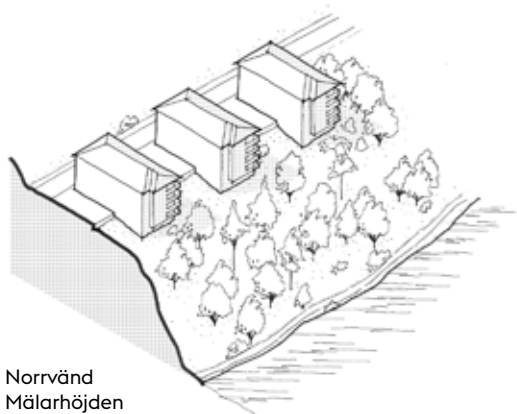
Södervänd
Strandvägen

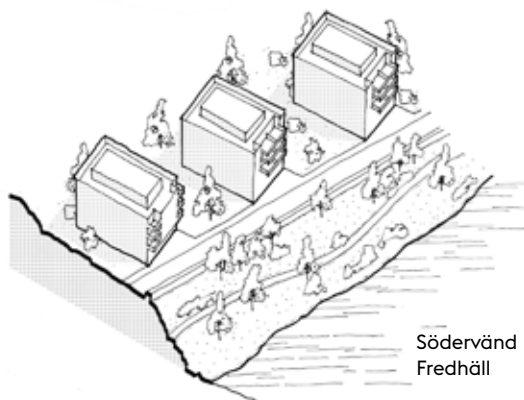
Norrvänd
Reimersholme

Södervänd
Reimersholme

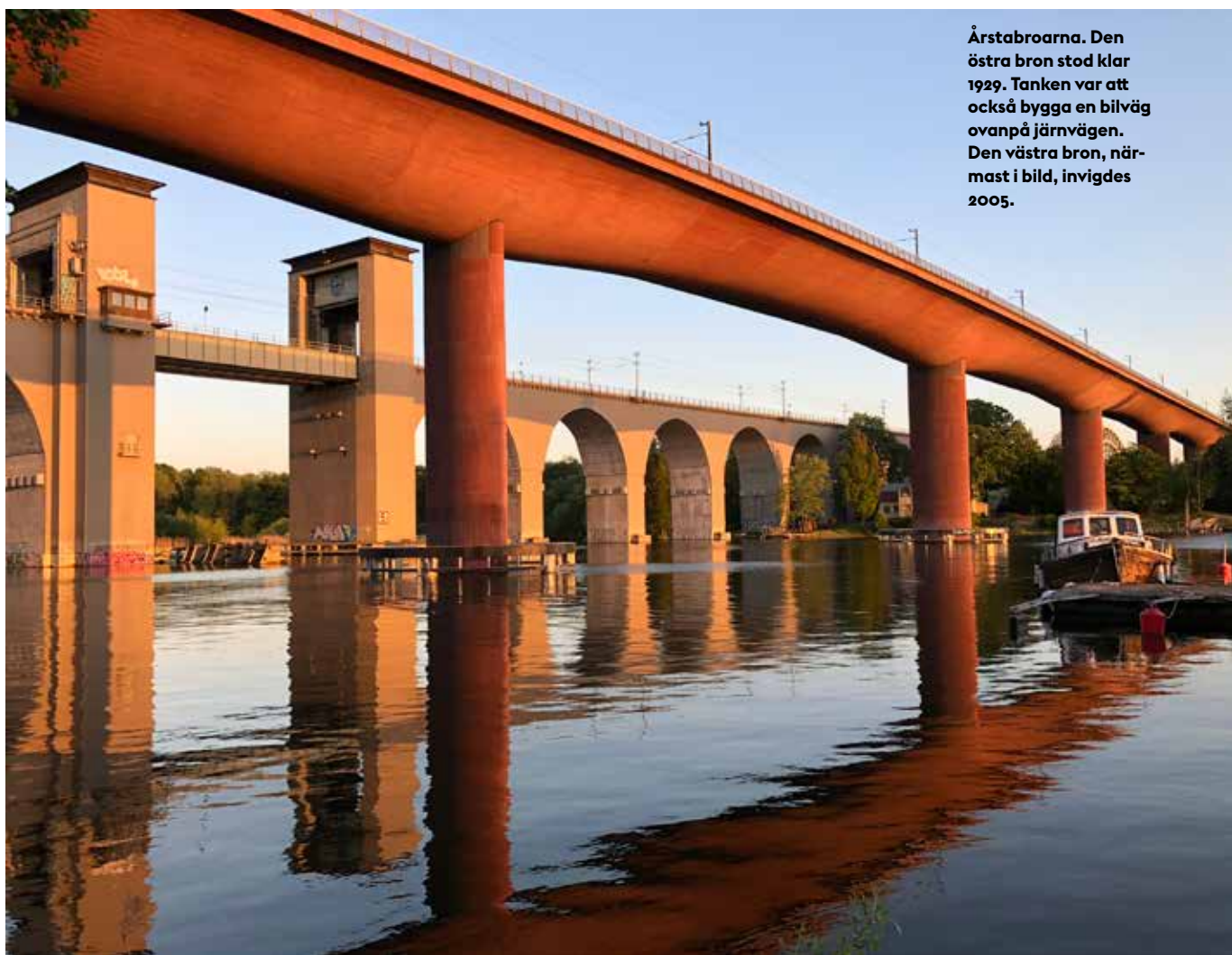
Norrvänd
Mälärhöjden

Södervänd
Fredhäll

Essingeledens broar
slingrar sig genom
stadslandskapet.
I bakgrunden syns
även Västerbron.

Årstabroarna. Den
östra bron stod klar
1929. Tanken var att
också bygga en bilväg
ovanpå järnvägen.
Den västra bron, när-
mast i bild, invigdes
2005.

Stockholm från olika tider i stadens historia. Gestaltningen av broarna i staden har oftast skett med höga konstnärliga ambitioner.

Stadens många öar medförde tidigt att träbroar byggdes över strömmar och vatten. På 1700-talet kom konstfullt utformade valvbroar i sten att bli ett av de viktiga elementen i stadsrummet, som Norrbro. Gjutjärns- och ståltekniker medförde att broar på 1800-talet kunde bli smäckra, som Vasabron och Skeppsholmsbron. Runt 1930 byggdes Årstabrons betongakvedukt och Tranebergsbrons och Västerbrons broar med valv i betong respektive stål.

Motorvägsbroarna och viadukterna från 1960-talet präglades av bilsamhället. De är storskaliga och placerades ofta på pelare ovanför stadslandskapet. Ibland är de skulpturala till sin utformning och ibland är de renodlat rationellt utformade med begränsad hänsyn till stadslandskapets kvaliteter. Essingebroarna och Centralbron tillkom vid denna tid. Alviksbron invigdes 1998 för spårväg och gång- och cykeltrafik och har gestaltats för att vara så genomskinlig som möjligt och samspela med Tranebergsbron. Den nya västra Årstabron löper parallellt med och är gestaltningsmässigt samkomponerad med den gamla Årstabron. Den invigdes 2005 och passerar över ögruppen Årsta holmar och innehåller, utöver järnvägsspår, även en gång- och cykelväg.

Flera små broar har tillkommit under 2010-talet som kopplar samman staden för promenad och cykling, till exempel i Hammarby sjöstad, Husarviken och Djurgårdsbrunnskanalen.

Kalla vintrar kan
Riddarfjärden frysa,
och skapar ett tillfälligt
golv av spegelblank
is eller matt vit snö i
stadsrummet.

VÄGLEDNINGAR VATTENRUM

- Beakta de öppna vattenrummen i alla skalor, och dess karakteristiska inramning av vegetation, berg, kajer eller bebyggelse.
- Utforma ny bebyggelse mot stadens vattenfronter utifrån en samordnad gestaltningsidé och med stöd i stadslandskapets natur- och kulturvärden. Beakta de offentliga och representativa byggnadernas skala, framträdande exponering och gestaltning.
- Beakta utblickar och siktlinjer mot vattnet både vid planering av ny bebyggelse och när förändringar görs inom befintlig bebyggelsestruktur.
- Utforma stränder och kajer samt platser mellan bebyggelse och vattenrum med offentlig karaktär så att stadslivet berikas. Aktivera och tillgängliggör vattenkontakten. Utveckla de sjöfartsanknutna miljöerna så att det maritima kulturarvet blir fortsatt avläsbart.
- Utforma broar så att det fria intrycket av vattenytorna och siktlinjer bibehålls så långt som möjligt. Befintliga broar med ett kulturhistoriskt värde ska beaktas och vara fortsatt tydliga i stadsbilden. Nya broar ges ett samtida uttryck i gestaltningen med stöd i kunskap om stadens karaktär.

Bysis torg vid
Hornsgatan
på Södermalm
omvandlades
från lokalgata
och parkering till
torg i början av
2000 talet.

Gator och torg

I Stockholms stadslandskap finns en mångfald av gator, torg och platser från olika tidsperioder och med varierande funktion och gestaltning. Nätet av trafikleder och infrastruktur präglar också stadslandskapet.

Stadens offentliga rum

Stockholm har en variation av väl gestaltade gator, torg, parker och stråk från olika tidsperioder och med olika arkitektoniska uttryck. Tillsammans med stadens parker och gröna stråk utgör gatorna, torgen och platserna offentliga rum som binder samman stadens olika delar. Det offentliga rummet utgör en arena för möten mellan människor, utbyte av idéer, kultur, varor och tjänster och möjliggör transporter mellan olika platser. Det offentliga rummet används även för festivaler, evenemang, politiska manifestationer, kultur och idrott.

När staden växer och blir tätare tillkommer nya gator, torg, platser, stråk och parker. Det offentliga rummets innehåll utvecklas också löpande med nya stadskvaliteter som stödjer ett levande stadsliv och bidrar till att binda samman staden. I den växande staden behövs till exempel fler mötesplatser och en utökad kollektivtrafik.

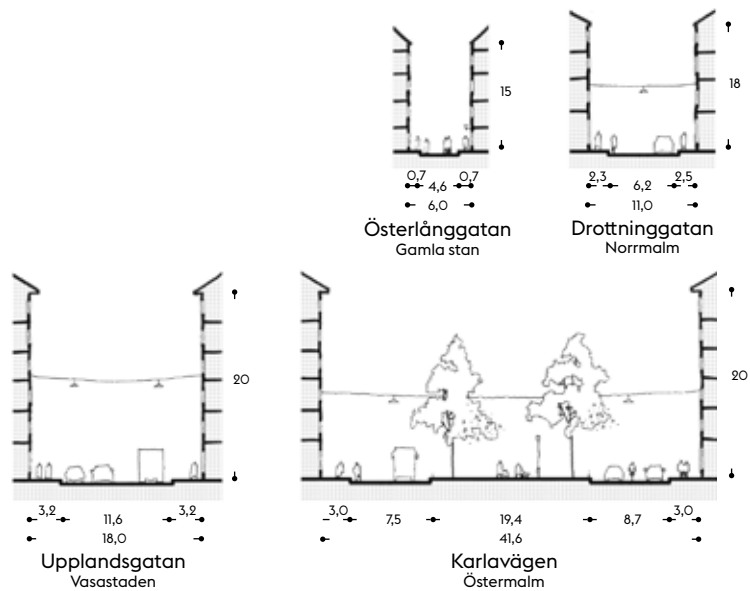
Stockholms gator och vägar

Stockholms stadsplanemönster präglas av gator och platser samt av topografi, kvarterens form och bebyggelsens höjd. Stockholms stad har historiskt sett ansvarat för gatan som offentligt rum och styrt utformningen genom tomtindelning. Äldre byggnadsordningar har reglerat husens placering och gestaltning mot gator och platser. Stadens gator har utformats utifrån sin tids transportmedel och regleringar, till exempel för angöring och brandskydd. De har också gestaltats utifrån varierande stadsbyggnadsideal och internationella influenser vilket har bidragit till en mångfald av gatuum. Historiskt sett har gatorna byggts om allteftersom färdmedel förändrats, från att ha varit anpassade till hästdragna fordon till motorfordon, spårvagnar och cyklar. Stadens historia vittnar även om tidsperioder med omfattande rivningar av bebyggelse för att skapa en ny gatustruktur.

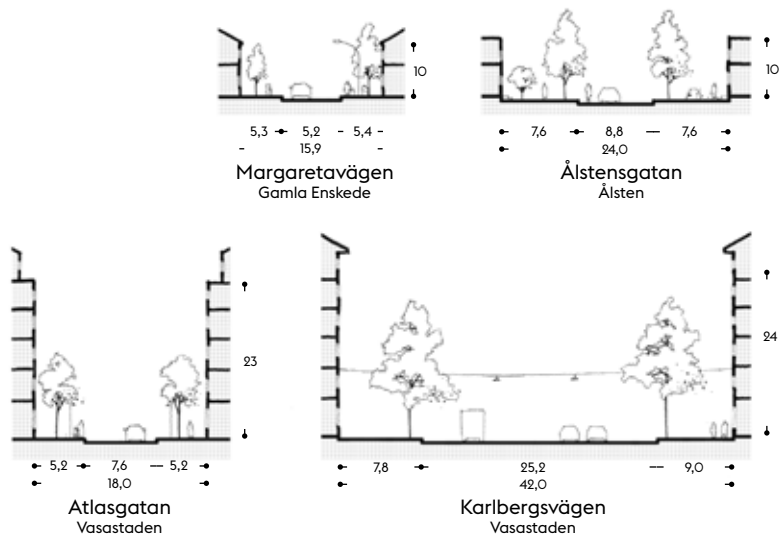
Gatu- och vägrum

Alla mått anges i meter.

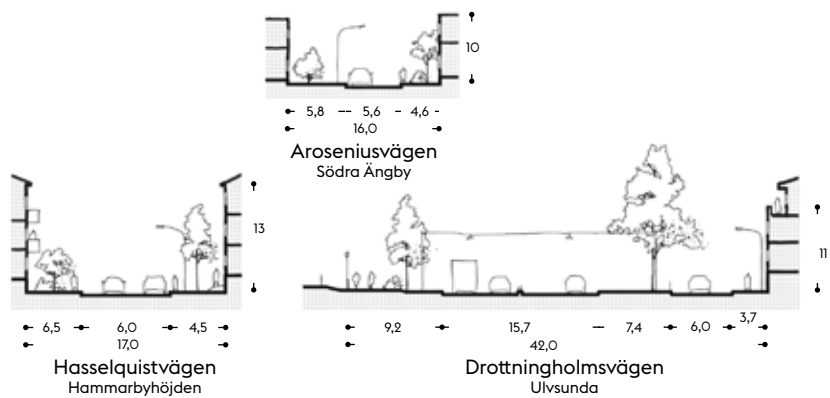
1500–1910

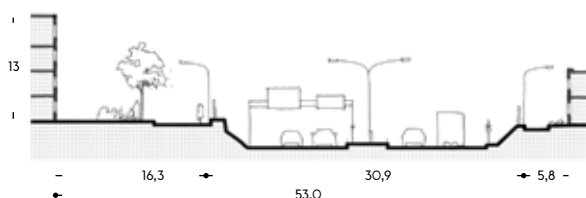
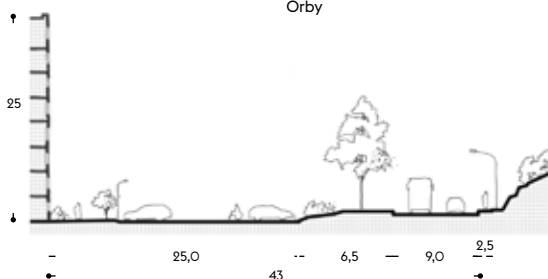
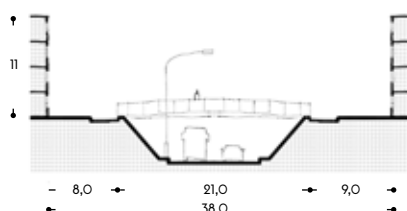
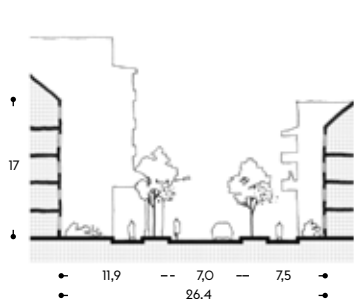
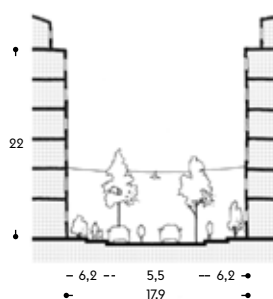
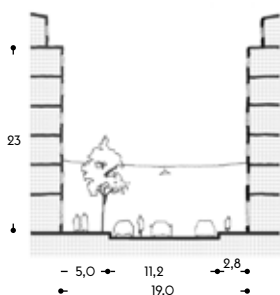
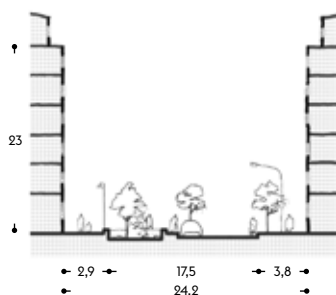
1910–1920-tal

1930–1950-tal

1960–1990-tal

Huddingevägen
ÖrbyÅlgrytevägen
BredängTenstastråket
TenstaSvartviksslingan
TranebergTrälgränd
SödermalmFranzégatan
StadshagenJaktgatan
Hjorthagen

2000–2010-tal

Medeltidsgatorna följer terrängens form och har därför ofta krökta gaturum. De gavs en bredd på cirka fem meter med plats för mötande till fots och med kärror. Utformningen av gatorna under medeltiden var främst praktiska och inte estetiska. I Gamla stan styrdes gatunätets utveckling av förhållandet till stadsmuren. När stadsmuren miste sin försvarsroll växte successivt den nya gatustrukturen i anslutning till Österlånggatan och Västerlånggatan med täta gränder som leder ner till vattnet.

1600- och 1700-talens gator utgörs av gatunätet på malmarna med strikta rutnätsplaner. Stadsplaneringen speglar stormaktstidens ideal att skapa ordning och reda. Den syftade till att ge ett representativt intryck, ökad framkomlighet, minskad risk för eldsvådor och att ge plats för nya bostäder och byggnader i den växande staden. Den innebar också omfattande rivningar av bebyggelse på Södermalm och Norrmalm till förmån för nya gator och stenhus. Exempel är Drottninggatan och Götgatan.

1800-talsgatorna ingår i en vidareutveckling av stormaktstidens rutnätsplan. Lindhagenplanen från 1866 innehöll en differentiering mellan gator och platser av olika dignitet, som ringgator, diagonaler, breda trädplanterade esplanader och boulevarder och stjärnplatser. Viktiga gator har ofta utblickar mot naturlandskapets parker eller vattenrum. Exempel är Karlavägen, Strandvägen, Valhallavägen och Norr Mälarstrand.

På 1910- och 1920-talen anlades gatorna anpassade till terrängen med rikliga planteringar mot gårdarna, både i innerstaden och i närförorterna. De större infartsvägarna till staden utformades som planterade och väl gestaltade gaturum som tillgodosåg dåtidens trafik. 1930-talets gator har en friare rumslig karaktär i enlighet med funktionalismens stadsbyggnadsideal om hus i park, ofta med husgavlar mot gatan. Ett exempel är Abrahamsbergsvägen.

1940- och 1950-talens gator präglades av både mindre och större gaturum, ofta med en stark rumslighet och sparad naturmark intill. Exempel finns i Hammarbyhöjden och Södra Ängby. Däremot har trafiklederna från den tiden inte samma omsorg om den rumsliga utformningen. Exempel är Klarastrandsleden och Söderleden.

1960- och 1970-talsgatorna präglas av ett skifte i stadsbyggandet som hörde ihop med den ökade bilismen. Större vägar skiljdes ut som självständiga element med olika nivåer för gående, cyklande och bilister. Rumsligheten kring gatorna i bostadsområdena förstärktes genom gestaltade slänter med korsande broar och naturlika planteringar. Det ökade antalet trafikleder som Essingeleden kom däremot att bilda starka barriäreffekter i stadslandskapet. I City innebar trafiksaneringen omfattande rivningar av bebyggelse.

Under 1980- och 1990-talen återkom kvarterstaden som ideal vilket bland annat innebar en återgång till att bygga gator med ambitionen att skapa väl utformade offentliga rum. På framför allt mindre och medelstora gator integrerades trafikslagen igen och rumskapande planteringar i form av alléer anlades. Exempel finns vid Södra station och i Hammarby sjöstad.

Under 2000-talet har kraven på framkomlighet för olika trafikslag ökat i och med stadens starka tillväxt. Tanken på ringleder för motortrafik, som väcktes redan på 1930-talet och påbörjades med Essingeleden på 1960-talet, har förstärkts. Södra länken har byggts, Norra länken har kompletterats och Förbifart Stockholm byggs och beräknas klar 2030. Under 2000-talet har även utbyggnaden av gång- och cykeltrafiken samt kollektivtrafiken ökat i hela staden. Cykelbanor har tagit plats från bilarna. Gångbanor har breddats för att också ge utrymme för vistelse. Nya krav på klimatanpassning och ekosystemtjänster påverkar trafikplaneringen och gestaltningen av gaturummen. Genom medveten utformning tar till exempel gatuplanteringar med träd och markvegetation hand om ökade regnmängder och biologisk mångfald samtidigt som de bidrar till trivsel och dämpar buller.

Den omfattande omvandlingen av delar av ytterstaden under 2010-talet gör att nätverket av offentliga rum för att knyta samman stadsdelar förstärks och förnyas. Trafikleder överdäckas i vissa fall och i nya stadsutvecklingsområden tillkommer stadsgator med en medveten rumslik gestaltning. Exempel finns i Norra Djurgårdsstaden och vid Årstastråket. Stadens gator används alltmer som temporära mötesplatser för till exempel löptävlingar, marknader och sommargator.

Stockholms torg och platser

Karaktären på Stockholms torg och platser har sin utgångspunkt i den tid och den ursprungliga funktion de byggdes för, men är också präglade av de förändringar som har skett under historien. Torgen har en särskild betydelse för stadslivet i och med att de används som marknadsplatser, för ceremonier, vardagliga möten och för offentliga händelser. Gestaltningen av Stockholms torg berättar om ideal och ambitioner i stadsbyggandet men också om stadens olika perioder av tillväxt och stagnation.

Stockholms torg kan kategoriseras utifrån sina funktioner. Östermalms-torg och Hötorget är exempel på äldre och större torg vars funktion varit och är salutorg, platser för handel. Från stadens äldre stadsbyggnadshistoria finns även representationstorgen Gustav Adolfs torg, Mynttorget och Slottsbacken. Det är platser som ofta är väl utformade och omgivna av påkostade offentliga byggnader. Andra platser har skapats i mötet mellan olika gator och riktningar i rutnätsstaden som noder i planmönstret. Exempel är Odenplan och Karlaplan.

Under 1940- och 1950-talen planerades centrumtorgen i ytterstaden. De har både kommersiell och offentlig service för de omgivande stadsdelarna. Typiska är centrumtorgen i tunnelbanestadens stadsbyggnadskaraktär som Vällingby och Västertorp. Flera torg från 1960-talet har senare utvecklats till inomhuscentrum, till exempel i Skärholmen.

Omstigningstorg från senare tidsperioder, till exempel Alvik och Gullmarsplan, har präglats av att vara knutpunkter för kollektivtrafikresenärer med

omstigning mellan olika trafikslag. Utformningen dominerades ofta av dessa funktioner på bekostnad av tydliga torgbildningar. Några av dessa torg har utvecklats eller är under omvandling till platser där vistelseytor, handel och tillfälliga aktiviteter får ett större utrymme. Torg från 2000-talet utmärks ofta av att vara en kombination av omstigningstorg och mötesplats. Ombyggnaden av Odenplan och Liljeholmstorget är sådana exempel.

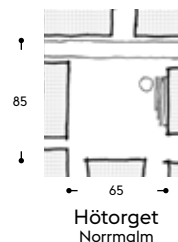
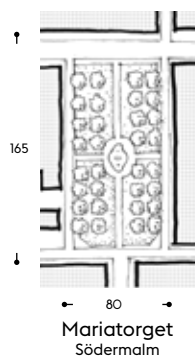
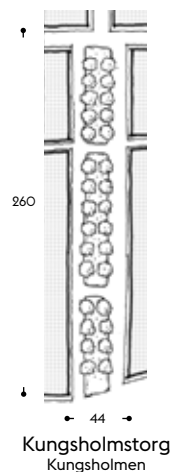
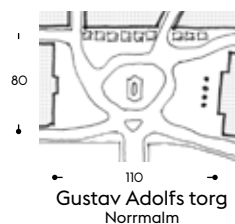
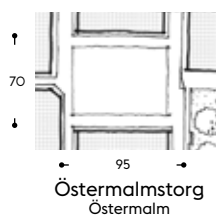
I nya stadsutvecklingsområden är torgen ofta utformade som mötesplatser med kopplingar till omgivande stråk och parker, till exempel Storängstorget i Norra Djurgårdsstaden.

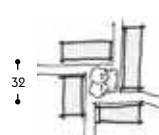
I 2000-talets stadsplanering betonas betydelsen av öppna bottenvåningar i både ny och äldre bebyggelse för att främja stadslivet och ökad trygghet. Utvecklingen av Brunkebergstorg i City är ett exempel på det.

Torg och platser

Exempel på torg och platser i Stockholm, deras funktion i staden och när de tillkom. Alla mått anges i meter.

Representations- och salutorg, 1500–1880

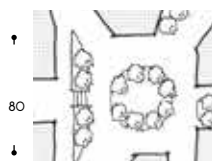

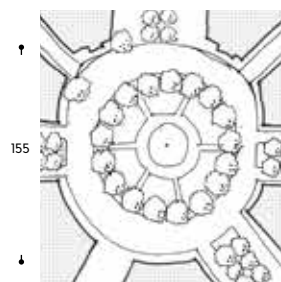
Enskededalen
Skarpnäck

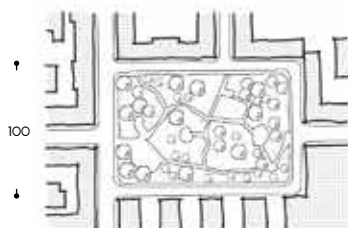
Triangelplatsen
Gamla Enskede

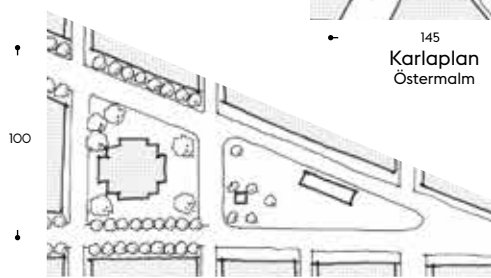
Vanadisplan
Vasastaden

Karlaplan
Östermalm

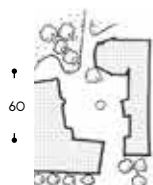

Tegnérslunden
Vasastaden

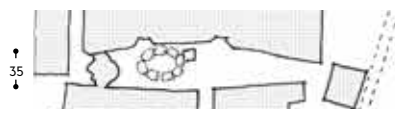

Odenplan
Vasastaden

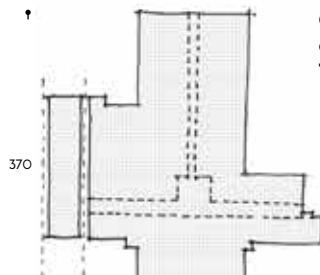
Noder i planmönstret, 1880–1940

Årsta torg
Årsta

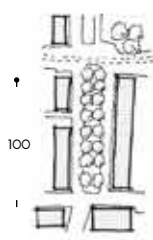

Farsta torg
Farsta

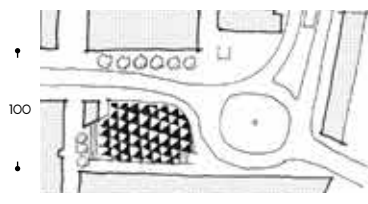

Kista centrum
Kista

Centrum- och omstigningstorg, 1920–1970

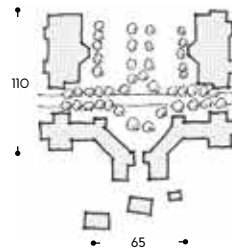
Smedslättstorget
Bromma

Sergels torg
Norrmalm

Älvsjö torg
Solberga

Svartviks torg
Minneberg

Millennieskiftets torg 1980–2010

Överst till vänster:
Hökarängsplan
i Hökarängen;
centrumtorg och
gångata från 1940-
talet.

Överst till höger:
Stortorget i Gamla
stan; representa-
tionstorg från tiden
före 1500-talet.

Höger: Årsta torg;
centrumtorg från
1940-talet.

Nedan till vänster:
Hötorget; salutorg
från 1600-talet.

Nedan till höger:
Storängstorget i
Norra Djurgårdssta-
den; centrumtorg
från 2000-talet.

Skärholmstorget;
centrumtorg från
1960 talet

Drottninggatan, ett av Stockholms centrala kommersiella stråk. Gatans sträckning och bredd är densamma som när den anlades i mitten 1600 talet.

VÄGLEDNINGAR GATOR OCH TORG

- Utveckla gator och torg utifrån människans behov. Stärk platsens identitet och skapa inbjudande och välfungerande mötesplatser. Beakta skala, väderstreck, siktlinjer samt gatans bredd eller torgets storlek i relation till den omgivande bebyggelsens höjder.
- Studera särskilt gaturummens och torgens mått och proportioner samt gatusektionens utformning för ett aktivt och upplevelserikt stadsliv. Säkerställ att gaturummen kan inrymma olika funktioner beroende på gatutyp, till exempel förgård, trädplantering, kollektivtrafik, trygga gång- och cykelbanor samt angöring för handel. Sträva efter balans mellan gestaltning och funktion.
- Utforma gator och torg så att vistelse och aktivitet uppmuntras över hela året. Ta hänsyn till mikroklimat och skapa väderskyddade platser. Använd färgsättning, material, belysning, möblering och vegetation för ökad trygghet och trivsel. Utforma bottenvåningar så att stadsrummet aktiveras.
- Möjliggör en flexibel användning för att möta framtida behov och förändringar av gatornas och torgens funktioner. Integrera ekosystemtjänster i utformningen av gator och torg för att möta framtida klimatutmaningar och för att tillföra nya kvaliteter i stadsrummet.
- Utveckla överstora gator och trafikplatser utifrån den mänskliga skalan till inbjudande stadsrum genom komplettering med ny bebyggelse, trädplantering och trygga gångbanor där så är möjligt.

Parker och naturområden

Närheten till naturen, till sjöar, skogar och odlingslandskap, är en av Stockholms mest värdefulla kvaliteter. Parkerna och naturområdena är viktiga för samvaro, motion och rekreation och utgör en del av stadens offentliga rum och kulturlandskap.

En grön storstad

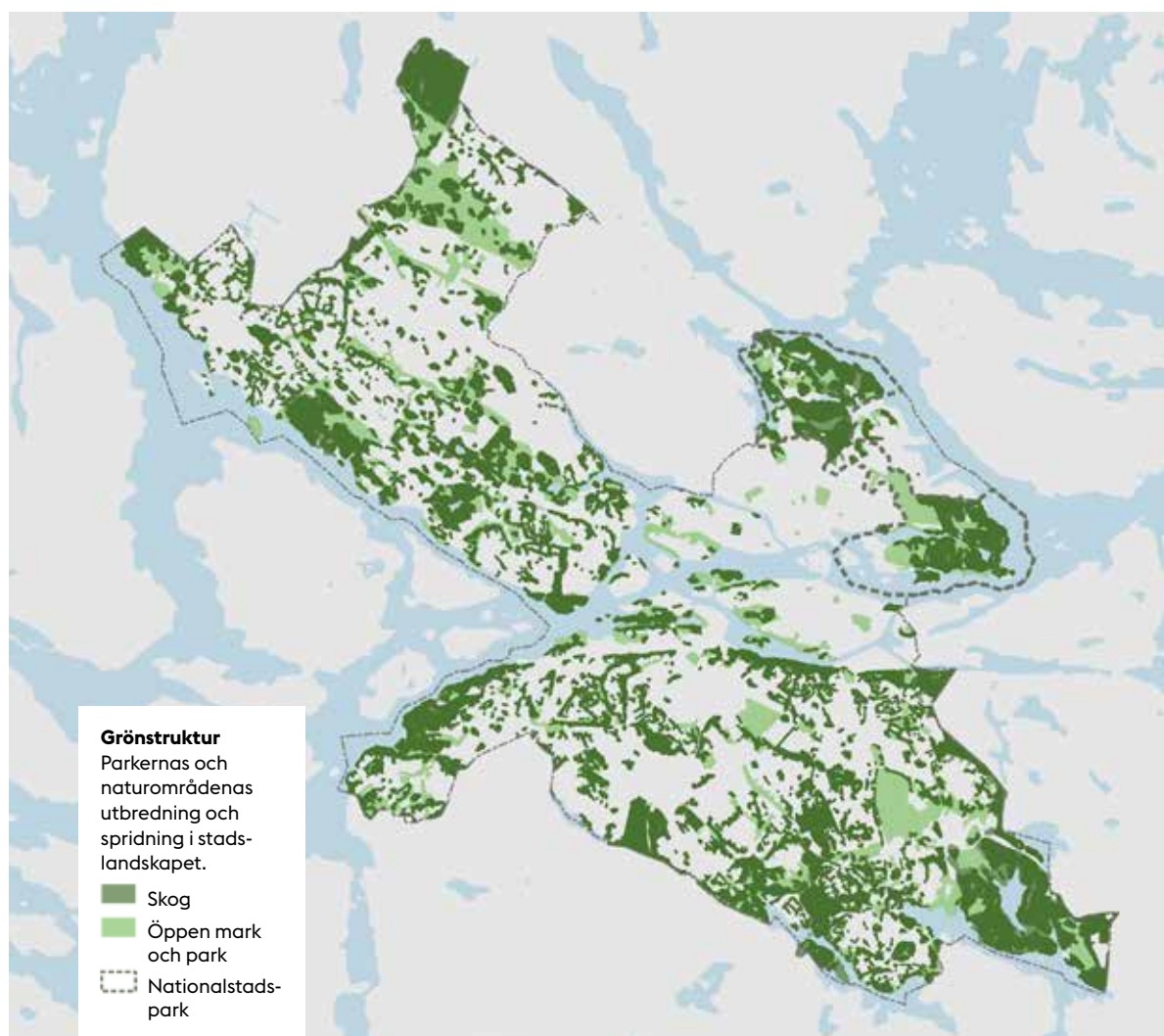
Stockholm har en påtagligt grön karaktär. Parkerna, naturen och de lummiga stränderna har stor betydelse för Stockholms identitet, skönhet, vistelsevärde, ekologi och attraktionskraft. Stadens grönska är del av en större regional grönstruktur och består även av grönskan på gator och torg, på skolgårdar, begravningsplatser, ytor för spontanidrott, bostadsgårdar, tak och förgårdsmark. Grönskan nyttjas för samvaro, rekreation och motion vilket bidrar till ökad folkhälsa och ekologisk mångfald samt ger förutsättningar för att utveckla olika ekosystemtjänster för till exempel reglering av lokalklimatet, hållbar dagvattenhantering och för att minska risken för översvämningar.

Grunden för Stockholms gröna karaktär är den varierade naturen kring Mälaren och Saltsjön. Naturlandskapets förutsättningar och människans brukande sätter fortfarande sin prägel på stadens parker genom hållmarker, ekbackar och öppna dalstråk. De ursprungliga landskapsformerna är ofta avläsbara och områden med vegetation finns kvar i bebyggelsen och i parkerna. Det kan vara lövträd i de södervända sluttningarna, tallskog på höjderna, granskogspartier i de flacka moränslänterna och al- och videbryn vid naturstränderna.

Högre bergspartier – med hållmarkstallskog och norrvända sluttningar med växtlighet av gran, tall och björk – är ofta obebyggda. Likaså har de bördiga sprickdalarna i många stadsdelar hållits fria från bebyggelse. Där finns grönska mellan hus och uppstickande bergknallar, vilket ger en naturanpassad struktur och rumslighet.

Natur- och kulturlandskap i parker och stråk

Stockholms naturgivna förutsättningar har satt sin prägel på parker och parkstråk sedan Lindhagenplanen delvis genomfördes på 1880-talet. Staden hade

tidigare bara ett fåtal parker och saknade i stort sett trädplanterade gator. Visionen var att väva samman det byggda med grönskan.

Gator ledde fram till parker och staden fick sina bergsparker. Den Stockholmspecifika parkplaneringen har sedan fortsatt. Under 1940-talet utvecklades idéer om ett parknätssystem genom den så kallade Stockholmskolans ideal att integrera natur-, kultur- och parkfunktioner med varandra. Stads-trädgårdsmästare Holger Blom var tillsammans med landskapsarkitekt Erik Glemme drivande och de sociala idéerna fick uppmärksamhet internationellt. Under efterkrigstiden kom många parker och parkstråk att präglas av landskapet som inspirationskälla. Sjövikar, björkdungar, hagmarker, hällar och bryn har därför bevarats eller återskapats i stiliserad form, till exempel längs Norr Mälarstrand och Råambshovsparken. Natur- och kulturlandskapet

förädlades med stigar, bänkar och lektyr för att kunna användas som offentligt rum för samvaro, lek, motion, kultur och rekreation som i flera av 1940- och 1950-talens grannskapsenheter. Parksystemet binder också ihop inner- och ytterstadens stadsdelar.

Ibland har de naturliga höjderna blivit utgångspunkt för parkanläggningar. I andra fall har mark kommit till genom utdikningar och utfyllnader och naturlika miljöer har anlagts, till exempel Sickla park i Hammarby sjöstad och Nelly Sachs park i Hornsberg.

Stadens begravningsplatser utgör på olika sätt viktiga gröna miljöer i stadsväven. På samma sätt som stadsbyggnadskaraktärerna speglar bebyggelsens utveckling genom historien, går det att avläsa hur rådande arkitekturideal påverkat gestaltningen av stadens begravningsplatser – från innerstadskyrkogårdarnas strikta och traditionella utformning till ytterstadens mer organiskt formade kyrkogårdar. Det mest omtalade exemplet är Skogskyrkogården, invigd 1920 och utformad av Gunnar Asplund och Sigurd Lewerentz.

I en växande stad får begravningsplatserna en allt viktigare funktion som biotoper och ekologiska spridningsvägar, till exempel ansluter Skogskyrkogården till två gröna kilar och är på så sätt en del av den regionala grönstrukturen. Begravningsplatserna fyller även en funktion som rogivande gröna rum.

Innerstadens parker och promenader

Grönskan träder fram i staden; den syns från vattnet, stränderna och broarna och den sätter sin prägel på många platser. Berg och sparsamt bebyggda höjder bildar genom sin exponering över fjärdar och stadsrum en grön inramning till bebyggelsen. Innerstadens lummiga öar och holmar ger karaktär åt Stockholms centrala vattenrum, tillsammans med knäckepilsplanterade stränder samt strandnära parker och koloniområden.

Innerstadens parker ligger ofta i fonden av stråk eller i anslutning till viktiga gator. De är generellt inordnade i rutnätsstrukturen och ligger som utspärade öar omgivna av gator, som Kungsträdgården och Humlegården. Det ger dem en tydligt offentlig karaktär; de är lätta att hitta, öppna och inbjudande. De gröna esplanadernas storslagna parkstråk med en historia från 1880-talet som Karlavägen, Valhallavägen och Narvavägen är viktiga för orienteringen och för stadens gröna karaktär. Berg som tidigare varit svåra att bebygga blev naturliga bergsparker som Tegnérslunden och Kronobergsparken. Bebyggda berg blev lummiga stadsmiljöer som Röda bergen och Blecktornsområdet med förgårdsmark, parker, grönskande bostadsgårdar och bevarad naturmark.

Stadens kajer, som vid Söder Mälarstrand och Strandvägen, har kontinuerligt utvecklats från 1940-talet och framåt. Nya vattennära parker och stråk har tillkommit och befintliga har utvecklats på 2000-talet, till exempel Hornsbergs strand på Kungsholmen och Vassparken i Hammarby sjöstad.

År 1995 utsågs området Ulriksdal-Haga-Brunnsviken-Djurgården till världens första nationalstadspark. Grunden till parken är Djurgårdsmarken som sedan senmedeltiden varit kunglig mark. Områdets karaktär av historiska

Innerstadens parker och grönområden

Vänster: Kungsholmens strandpromenad vid Karlbergskanalen.

Mitten till vänster: Dagvattenhantering i Norra Djurgårdsstaden.

Mitten till höger: Observatorielunden; exempel på bergspark.

Nederst till vänster: Vasaparken; ett exempel på ursparad park i planmönstret.

Nederst till höger: Eriksdals utegym vid Årstaviken.

Ytterstadens parker och grönområden

Ovan till vänster: Mälarhöjdsbadet med dess strandnära vegetation.

Ovan till höger: Magelungens strandpromenad i Farsta.

Mitten: Bandängen i Bandhagen; del av ett centralt grönt stråk.

Nedan till vänster: Skogskyrkogården är upptaget på Unescos världsarvslista.

Nedan till höger: Perenniparken i Skärholmen; del av ett parkstråk genom bebyggelsen.

landskap ligger till grund för lagskyddet i miljöbalken. Nationalstadsparken omfattar även Skeppsholmen och Kastellholmen samt Fjäderholmarna i Lidingö. I Norra Djurgårdsstaden möts idag nationalstadsparken av nya parkstråk som förbinder södra och norra Djurgården med varandra.

Ytterstadens parker, stråk och naturområden

I ytterstaden präglar grönskan stadslandskapet. Genom stora markköp och spårvägnas utbyggnad från 1920-talet och framåt möjliggjordes en expansion av staden utanför tullsnitten. En grundläggande idé var att skilja stadsdelarna åt genom sammanhängande grönområden, ofta som öppna dalstråk, för att skapa närhet till natur och rekreation.

Bostadskvarteren från 1930-, 1940- och 1950-talen är ofta öppna och anpassade till terrängens form. I många fall är bebyggelsen sammanvävd med grönskan och gränsen mellan privat och offentligt är inte så tydligt markerad. Parker och större naturområden har ofta informella ingångar som är kända för närboende, men det saknas ibland tydliga entréer som kan nås av alla.

Stadsdelar från 1960- och 1970-talen innehåller ofta helt bilfria miljöer med stora barnvänliga bostadsgårdar som är sammankopplade med parkstråk till skolor och centrum, till exempel i Bredäng, Skärholmen och Järvaområdet. Även här är gränsen mellan privat och offentlig mark inte så tydligt markerad. Det omgivande naturlandskapet kan nås genom gångtunnlar under omkringliggande vägar. I något nyare stadsdelar följer ofta parkstrukturen innerstadens principer av utsparade miljöer bland kvarteren, till exempel i Skarpnäck och Kista.

I Stockholms utkanter ligger större naturområden med skogar, sjöar och odlingslandskap. De sträcker sig som kilar in mellan kommunikationsstråk och bebyggelse mot Stockholms centrala delar och utåt mot grannkommunerna. De regionala gröna kilarna kopplar samman omgivande naturområden med innerstadens parker. De skapar också förutsättningar för Stockholms rika växt- och djurliv samt för invånarnas möjligheter till rekreation och naturupplevelser.

Sedan 1990-talet har flera naturreservat och ett kulturreseptat inrättats; Igelbäckens kulturreseptat, naturreservaten Hansta, Grimsta, Judarskogen, Sätarskogen, Kyrksjölöten, Älvsjöskogen, Flaten, Nackareservatet, Årsta-skogen och Årsta holmar samt Rågsved.

Under senare år har ytterstadens parker och parkstråk utvecklats för att bidra till ökad trygghet och sociala mötesplatser. Vårbergsparken är ett exempel, ett annat är Nydalsparken i Tensta. Stockholm har också många lekparkar gestaltade med höga konstnärliga och pedagogiska ambitioner till exempel Lugnet i Västertorp och Fruktleksparken vid Liljeholmen.

Kronobergsparken på Kungsholmen, en av stenstadens bergsparker som anlades i slutet av 1800 talet.

VÄGLEDNING PARKER OCH NATUROMRÅDEN

- Gestalta parker och grönområden med utgångspunkt ur Mälarens och Saltsjöns varierade natur- och kulturlandskap med sina hållmarker, skogsklädda höjder, öppna dalstråk och naturstränder.
- Utforma parker och grönområden så att de blir attraktiva och berikar stadslivet samt bidrar till rekreation. Skapa nya värden utifrån kunskap om stadsbyggnadskaraktärernas gröna kvaliteter. Utveckla och ta tillvara grönskan på kvartersmark, i parker och på kyrkogårdar samt i de gröna kilarna.
- Förbättra åtkomsten och orienteringen till parker och grönområden. Aktivera och utveckla grönstråken i bebyggelsestrukturen för att skapa mötesplatser och sammanhängande gröna promenader.
- Utveckla parker och grönstruktur för att möta framtida klimatutmaningar genom olika ekosystemtjänster. Sträva efter balans mellan funktion och utformning.

Riddarfjärden mot
Södermalm. Den lågt
stående solen och höst
ens dis suddar ut husens
konturer och dämpar
färgskalan.

Stadens ton – årstider, ljus, kulör och ljud

Upplevelsen av Stockholms stadslandskap präglas av stadens arkitektur och gestaltning tillsammans med naturen, men också av årstiderna, ljuset, kulörerna och de olika ljuden. Stockholm har en karakteristisk ton som hör samman med de sinnesupplevelser som människorna får i mötet med stadens materialitet.

Stadens årstidsväxlingar

Stockholm är en av världens nordligast belägna huvudstäder. Staden kännetecknas av tydliga årstidsväxlingar och ett särpräglat ljus. Den byggda miljön samspelar med klimatets variationer mellan ljusa och mörka perioder, olika temperaturer och vindförhållanden. Solbelysta och vindskyddade platser är avgörande för stadslivet under de mörka och kyligare månaderna.

De fyra årstiderna sätter en tydlig prägel på stadslivet genom vådrets växlingar. Sommaren har en dagsmedeltemperatur på omkring 16 grader. Värmen bidrar till att stadsrummen används mer. Parker, torg, gator och vatten nyttjas flitigt för socialt umgänge, bad, rekreation och lek. I takt med att klimatet blir varmare behövs också fler platser där det är möjligt att söka skugga och svalka.

Hösten kommer när dygnsmedeltemperaturen är mellan noll och tio plusgrader. Staden präglas av höstdimma, dis och det låga solståndet. I takt med att värmen och ljuset försvinner minskar aktiviteterna utomhus och stadens uterum nyttjas istället mer för förflyttning och kortare vistelse. Samtidigt betraktas stadens yttre rum mer inifrån skyddade platser.

Vintrarna är kalla med en medeltemperatur på minus två grader. När snön kommer nyttjas parker och natur för pulka och skidor i en ny period av mer intensivt uteliv. Kalla vintrar då isen lägger sig blir stadens vatten till ett gemensamt offentligt rum att betrakta och använda till skridskoåkning, skidor och promenader. Vattenspeglarna uteblir och landskapet växer samman. Solbelysta stadsrum som erbjuder skydd från kyla, snö och vind lockar människor att vistas utomhus även vintertid.

Ljus och mörker.

Hammarby sjöstad med Hammarbybacken i bakgrunden. Gatubelysningen speglas i den mörka vattenytan och formar det nattliga stadslandskapet.

Våren med de första värmande solstrålarna kommer i mitten av mars och medeltemperaturen stiger till plus fem grader. Stadens uteserveringar öppnar och soliga och vindskyddade platser börjar återigen nyttjas till rekreation och samvaro.

Stadens ljus och mörker

Under vintern är Stockholm insvept i mörker, medan sommaren har många ljusa timmar per dygn. Stockholmsljuset karaktäriseras av ett lågt solstånd och dess ljus över de stora öst-västliga vattenrummen. Skymningen präglar upplevelsen av Stockholm. Solen står lågt och går långsamt ned. Det reflekterande ljuset från de stora vattenspeglarna mjukar i skymningen upp de norrvända förkastningsbranternas mörker.

Tillgången till dagsljus i staden påverkas av gatornas bredd och riktning samt bebyggelsens höjd, placering och kulör. Kungsholmens sydvända, breda gator mot Riddarfjärden är till exempel soliga även vintertid. I smalhusstadsdelar som Traneberg och Hammarbyhöjden är bebyggelse och gator placerade för att ge största möjliga dagsljus på gårdar och i lägenheter och de ljusa fasaderna reflekterar solljuset. När stadens höjdskala ökar påverkas tillgången till dagsljus i de offentliga rummen och i de nedersta våningarna av husen.

På natten präglas stadsrummet av kontrasten mellan mörkret och belysningens ljus. Lampor lyser upp gator, vägar, torg och parker och bidrar till upplevelsen av ökad trygghet. Mellan upplysta broar, kajer och strändernas bebyggda fronter ligger fjärdarnas och strömmarnas mörka vattenrum och återspeglar stadens ljus. De stora vattenrummens långa siktsträckor med ljuset längs stränderna ger form åt det nattliga stadslandskapet. Gatubelysningen dominerar ofta i de enskilda gaturummen genom att råda över ljuset från bottenvåningarnas entréer, skyltfönster och skyltar.

Under medeltiden och fram till början av 1800-talet var Stockholm en mörk stad med sparsam belysning. Kring 1850 fick staden en allmän gatubelysning med gaslampor. Cirka 1930 slog elbelysningen och neonskyltarna igenom vilket ledde till en markant ljusare stad. På 1970-talet återfick Gamla Stan en gatubelysning som liknade gasverkets standardlykta från 1850-talet. På 1990-talet började en mer medvetet gestaltad belysning tillämpas för att harmoniera med stadsbyggnadskaraktärerna och stadslandskapet.

Gestaltningen av den stockholmsspecifika fasadbelysningen är sedan 1980-talet mild och ger staden en drömlig ton i mörker. Fasadbelysning används främst för monumentala och offentliga byggnader men även för broar.

Stadens kulörer

Färgupplevelsen av Stockholm bidrar till stadens speciella atmosfär. Bebyggelsen samspelar med naturlandskapets kulörer. Bergen har skiftningar i grått, brunt och violett. Vattenrummens palett varierar beroende av dagsljuset, speglingar av himlens och bebyggelsens alla kulörer. Växtlighetens och markens färger hör nära ihop med årstiderna och växlar i bland annat brunt, grönt, rött, orange och gult. När kylan kommer begränsas färgskalan och utgår till viss del. På vintern kan snön plötsligt bädda in hela stadslandskapet i olika nyanser av vitt med glittrande ljusreflektioner.

Bebyggelsen i Stockholm har en egen rik färgskala som är grundad i de ideal som präglat de olika utbyggnadsepokerna. Färgsättningen är också nära knuten till val av byggnadsmaterial och användningen av olika typer av pigment och färgtekniker. Kvarteren i stadsdelarna är ofta färgsatta i olika sekvenser vilket bidrar till orienterbarhet och upplevelser av platsers speciella identitet.

I innerstaden finns delar kvar av äldre epokers kulörer, som den »stockholmsgula« putsstaden och nyklassicismens vitare stad. Stadens färgkaraktärer visar till exempel hur 1880-talets ljust gula stenstad i puts avlöstes av 1890-talets stenmaterial och tegel. Under jugendepoken kring sekelskiftet var byggnadernas fasader slätputsade, ofta i ljusa kulörer. Därefter kom nationalromantiken då mörka tegelfasader var vanligt. Efter 1920-talets mättade putskulörer kom 1930-talets ljusa slätputs till exempel i Hammarbyhöjden och Hjorthagen.

I stenstadens kvarter utgör takens färgskala och siluett en enhet som tillsammans bildar ett taklandskap med kupor, skorstenar och takfall i svart, röd eller grön slätplåt samt inslag av koppar. De flacka takfallen i plåt från 1880–1900 dominerar medan tegel och skiffer förekommer i 1900–1920-talens brantare lutningar. Taklandskapet bidrar till upplevelsen av stenstadens siluett och fronter.

De yttre delarna av staden präglas av större utbyggnadsområden som har byggts under olika tidsperioder. Områdena har en växlande färgskala men är ofta sammanhållna som delområden. Trädgårdsstäderna har träarkitektur i mjukt varierande kulörer och röda tegeltak medan smalhusförstäderna har fasader i ljus slätputs och tegel. Grannskapsenheter har putsfasader i

Nästa uppslag:
Magnus Carléns
konstverk Stadens ton
illustrerar en viktig
del av Stockholms
identitet.

Kungsholms strand och 1920-talsbebyggelsens karakteristiska kulörer i varma jordfärger. I bakgrunden syns husen i Stadshagen från 1930-talet, färgsatta i ljus gult.

mättade färger med vita fönster- och dörrumfattningar medan tunnelbanestäderna har höga punkthus i stramare ljus puts.

De nyare stadsenklaverna i både inner- och ytterstad har ofta en sammanfattad färgskala med inspiration från äldre tider samt en mångfald av fasadmaterial. Under 2000-talet har en större variation av kulörer tillkommit även om en stor del av det byggda varit vitt eller gråvitt. Svarta och andra mörka kulörer har använts alltmer även i storskalig bebyggelse. Ibland har nyare tillägg av bebyggelse i ytterstaden anpassats till rådande kulör. I andra fall kontrasterar ny bebyggelse mot befintlig både vad gäller kulör och material.

Stadens ljud

Stockholm har sitt eget ljud. Ljud som präglas av stadslandskapet – topografin, de stora vattenrummen, Stockholmsåsen, sprickdalslandskapet, grönskan och av arkitekturens form och placering. I naturlandskapets rumslighet sprids ljudet, det förstärks, artikuleras eller absorberas. De stora vattenrummen bär ljudet över långa avstånd, topografin både hindrar och förstärker fortplantningen av ljud, grönskan däremot bidrar till att nyansera och dämpa.

De lokala ljudmiljöerna hör ihop med utformningen av stadsbyggnads-karaktärernas bebyggelse. Ljudet upplevs olika beroende på kvartersform, byggnadernas form, riktningar i gatustrukturen, förekomsten av vegetation, vindriktningar och omgivningens ljudkällor. Placeringen av bebyggelse i naturlandskapet bidrar också till variationen. Bebyggelse som har en låg

höjdskala är inbäddad i vegetation som dämpar ljud från den omgivande staden, medan byggnader som ligger på höjdryggar i landskapet har en mer urban ljudmiljö med upptagning över större avstånd.

Ljuden har betydelse för människors rumsliga upplevelser av staden. Ljudkällorna är många och när staden växer ökar förekomsten av ljud. Olika trafikslag, som cyklar, bilar, tåg, flygplan och båtar, alstrar ljud. Teknik, till exempel ventilation, likaså. Människornas röster är mer eller mindre ständigt närvarande i en stad. Det stora inslaget av natur i Stockholm alstrar en mängd ljud som varierar under olika årstider, till exempel vågskvalp, prassel från gräs och löv samt fågelkvitter. Vinterns snö kan både alstra och dämpa ljud och vid stormar viner det i staden.

Ibland dominerar buller i stadsrummen men det finns också tysta, mer skyddade oaser. I Stockholms naturreservat, parker och parkstråk är naturens subtila ljud möjliga att uppleva som en påtaglig kontrast till de starkt urbana miljöer som präglas av artificiella och höga ljudnivåer.

De offentliga rummen i Stockholm har skillnader i ljudkvalitet som hör samman med bebyggelsens form, mängden människor som rör sig, närvaro eller avsaknad av vegetation samt trafikbuller. Spårområden, gator och vägar har ljudmiljöer som är beroende av utformning och material hos omgivande hus, markbeläggning, trafikintensitet och förekomst av vegetation och bullerskärmar. Ljudet på det kringbyggda torget i Rågsved är till exempel annorlunda än vid det större och mer befolkade torget i Skärholmen och Stortorget. Ljud i Gamla stan skiljer sig avsevärt från Sergels torg.

Norr Mälarstrand.
Vegetationen med dess
skiftande färgskala sam
spelar med bebyggelsens
varma kulörer. Riddar-
holmen och Gamla stan i
bakgrunden.

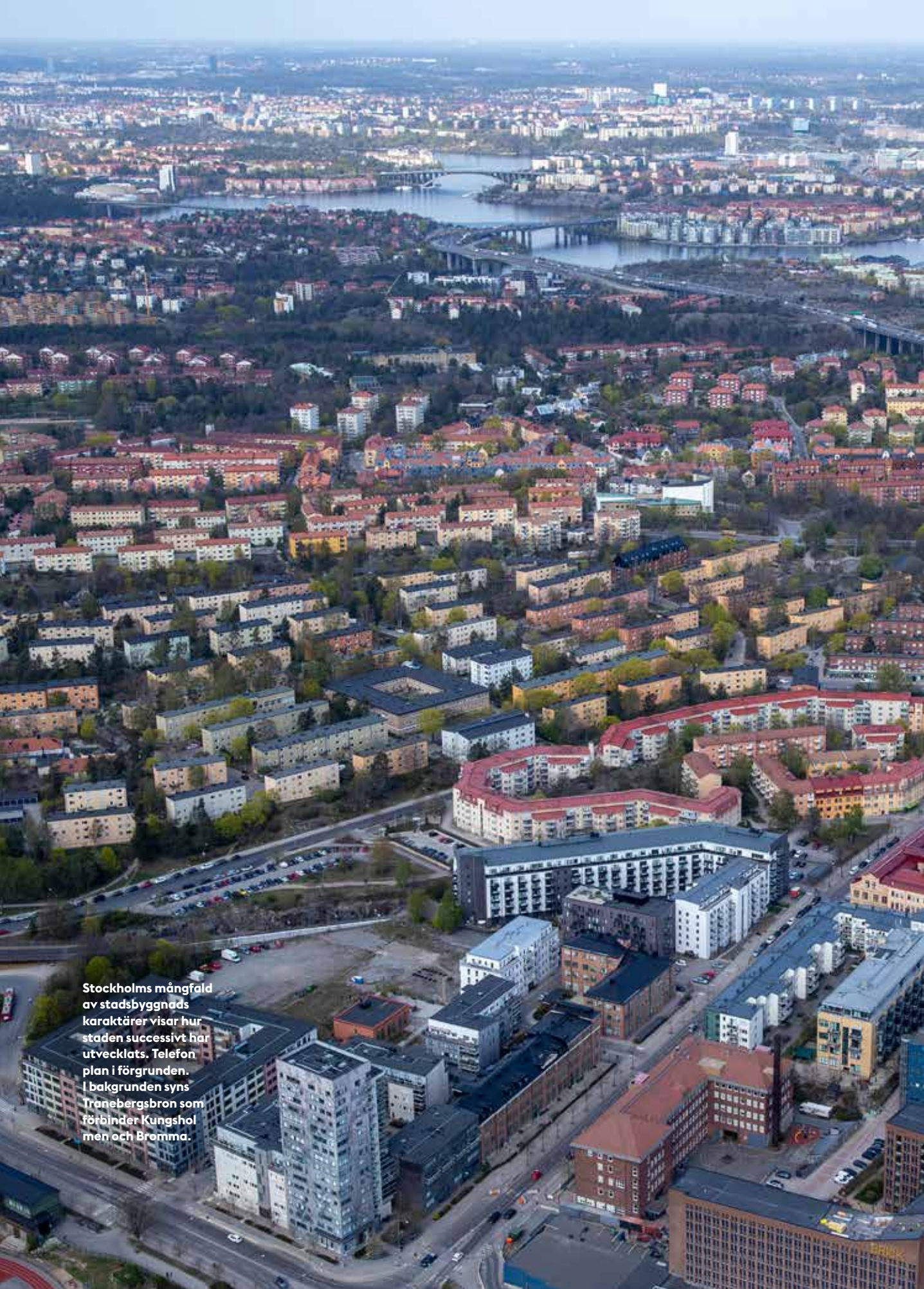
VÄGLEDNINGAR STADENS TON – ÅRSTIDER, LJUS, KULÖR OCH LJUD

- Utveckla staden med utgångspunkt ur årstidsväxlingarna, det nordiska ljuset, de karakteristiska kulörerna och ljudmiljöns påverkan för att skapa en sinnlig och rik upplevelse.
- Ljussätt staden med omsorg om helheten för att belysningen av bebyggelse och stadsrum ska vara i balans i stadens alla skalor; stadsfronterna, gaturummen och byggnaderna. Varm belysning och mjuka kontraster mellan ljus och mörker eftersträvas för byggnader som betraktas på långt avstånd samt vid ljussättning mot vattenrum.
- Ta tillvara det nattliga samspelet mellan ljus och mörker i Stockholms centrala delar. Hänsyn ska tas till det mörka och sammanhållna taklandskapet i stenstaden samt de upplysta broarna, kajerna och bebyggelsefronterna som speglas i vattenrummen.
- Utgå från kunskap om Stockholms karakteristiska kulörer och byggnadsmaterial vid färgsättning för god helhetsverkan i alla skalor. Ytterligheter av mörka, ljusa, skarpa eller kalla kulörer undviks. Om dessa föreslås ställs särskilda krav på motivering samt medvetenhet om dess påverkan på stadsbilden. Beakta helhetsverkan, ljusförhållanden, väderstreck, betraktelseavstånd samt det omgivande naturlandskapets färgskala över årstiderna.
- Utforma stadsrummen utifrån kunskap om hur ljud upplevs och påverkar i alla skalor. Motverka dålig akustik och oönskat buller och lyft fram önskade ljudkvaliteter som stärker upplevelsen av platsen. Låt funktion och gestaltning samverka i bullerdämpande åtgärder i stadsrummet.

De stora öppna vattenrummen och den varierande topp grafen skapar djupa siktlinjer i stadslandskapet och synliggör bebyggelsens fronter och siluett. I förgrunden syns Hågerstens höga bostadshus som bryter igenom trädtopparna.

Stockholms mångfald
av stadsbyggnads
karaktärer visar hur
staden successivt har
utvecklats. Telefon
plan i förgrunden.
I bakgrunden syns
Tranebergsbron som
förbinder Kungshol
men och Bromma.

Stockholms stadsbyggnadskaraktärer

Stockholm har en byggd struktur där stadens tillväxt tydligt kan avläsas i olika stadsbyggnadskaraktärer. Likt delar i en mosaik har de successivt lagts till varandra. De arkitektoniska uttrycken inom varje stadsbyggnadskaraktär speglar olika skeden av stadens utveckling, samhällshistoriska perspektiv, politisk vilja och estetiska ideal.

Stadsbyggnadskaraktärerna, som de beskrivs här, är en generalisering och sammanfattning av den byggda verklighetens långt större variationer. Genom Stockholms kontinuerliga utveckling har ny bebyggelse tillkommit och en stadsbyggnadskaraktär kan därför innehålla flera olika bebyggelse typer inom en i övrigt sammanhållen helhet.

Behovet av fler bostäder och arbetsplatser, att skapa en sammanhängande stad samt att möta framtida klimatutmaningar innebär att olika intressen kan komma att ställas mot varandra. Värden som är utmärkande för de olika stadsbyggnadskaraktärerna måste vägas mot andra viktiga aspekter av stadsbyggandet. I den fortsatta utvecklingen av Stockholm kommer delar av staden att förändras när nya bitar läggs till mosaiken av stadsbyggnadskaraktärer.

Detta är en naturlig utveckling i stadens historiska framväxt och tecken på en vital stad. Viktigt är dock att alltid beakta stadens karaktärer och bygga vidare med stöd av dessa i lager på lager från olika tider.

Gamla stan från söder.
Tyska kyrkan centralt
i bilden och slottet i
överkanten.

Medeltida stad

Gamla stan och Riddarholmen

Planmönster och stadsrum

Den första bebyggelsen på holmarna där Mälaren möter Saltsjön uppstod troligtvis under 1100-talet. En befäst försvarsanläggning utvecklades och låga trähus byggdes innanför en mur som uppfördes under 1200-talets senare del längs nuvarande Prästgatans och Baggensgatans sträckningar. På Riddarholmen byggdes vid denna tid även Gråbrödraklostret och klosterkyrkan på den plats där Riddarholmskyrkan ligger idag. Redan tidigt efter att Stockholm grundades år 1252 fanns regler i den lokala stadslagen för hur byggan- det skulle gå till. Däremot existerade troligen inte någon egentlig stadsplan.

Medeltidens gatumönster, som vi ser än idag, växte successivt fram innan- för den äldsta stadsmuren. Genom naturlig landhöjning och utfyllnad växte holmen och stadsbebyggelsen utanför den ursprungliga strandlinjen. Smala gränder ledde ner till de många bryggorna vid vattnet. När staden växte byggdes en ny stadsmur längre ut under sent 1300-tal och under 1400-talet. Efter den stora branden 1625 återuppfördes bebyggelsen vid nygatorna i en ny struktur enligt stadens första rutnätsplan.

Gatumiljöernas intima skala kontrasterade mot de stora och öppna ytorna som omgav slottet och Riddarholmskyrkan. Runt Stadsholmen och Riddarholmen löpte hårdgjorda kajer som mötte det omgivande vattnet. De små fastigheterna skapade tillsammans med topografin ett varierat gaturum och ett karakteristiskt taklandskap som än idag är synligt från många platser i staden.

Utsnitt av Gamla stan. Det medeltida gatunätet följer Stadsholmens topografi och stadsmurarna. Gränder leder ner till bryggor och kajer. Järnvägen, tunnelbanan och Centralbron bryter sambandet mellan Gamla stan och Riddarholmen.

- Byggnad
- Offentlig byggnad eller verksamhet
- Kvartersmark
- Torg eller plats
- Park eller grönområde
- Vattenyta

- Ⓒ Centrum
- Ⓔ Skola
- Ⓙ Pendeltägs- eller järnvägsstation
- Ⓣ Tunnelbanestation
- Ⓛ Spårvägsstation

- Fastighetsgräns
- Spår ovan mark
- Spår under mark
- Höjdkurva

Bebyggelsens typologier och utformning

Den ursprungliga bebyggelsen var till största delen av trä men av brandskäl övergick man allt mer till tegel. I takt med Stockholms utveckling under stormaktstiden förtätades Stadsholmen successivt genom påbyggnader till dagens fyra till fem våningar. Även under den senare delen av 1800-talet förändrades den äldre bebyggelsen. Många vindar inreddes och butikerna i bottenvåningarna fick nya fasader. Som ett resultat av ett utökat behov av mindre butiks-, kontors- och restauranglokaler under 1900-talets senare decennier fortsatte byggnadernas botten- och källarvåningar att förändras.

Förändringarna genom historien har inneburit att bebyggelsen idag består av spår från olika tidsepoker och stilideal från medeltid fram till idag. Många byggnader i Gamla stan är från 1600-talet med höga gavlar, kalkputsade fasader och dekorationer av sten. De medeltida murarna finns i stor utsträckning bevarade bakom senare tiders fasader. Så gott som samtliga hus har rustats upp till modern standard och vindar har inretts till bostäder och kontor.

Utveckling och förändringar

Gamla stan omgärdas idag av kringfartsleder och parkeringar. De har byggts successivt för att avlasta de inre delarna av Gamla stan från biltrafik och för att koppla samman trafiken mellan Stockholms norra och södra delar. Det har medfört att kajerna runt Gamla stan domineras av trafiken och är delvis svårtillgängliga för gående. Centralbron tillsammans med tunnelbanebron påverkar den historiska miljön och skär av Gamla stan från Riddarholmen vilket minskar kontakten med Mälaren.

Gamla stan och Riddarholmen har stora vistelsevärden och tillhör Stockholms största och viktigaste besöksmål. De små butikerna, restaurangerna och caféerna i Gamla stan ligger tätt längs huvudstråken Västerlånggatan och Österlånggatan vilket bidrar till en levande stadsmiljö.

Riksintresse för kulturmiljövården

Gamla stan och Riddarholmen är utpekade värdekärnor inom riksintresset Stockholms innerstad med Djurgården. Se vidare riksintressebilagan till översiktsplanen.

Stora delar av de ursprungliga låga husen byggdes successivt på och skapade de karaktäristiska smala gatorummen.

Överst: Det uppbrutna och småskaliga taklandskapet är karakteristiskt för Gamla stan.

Ovan: Många äldre portar är bevarade i Gamla stan, ofta dekorerade med omfattningar i sandsten.

Höger: Skomakargatan med Stortorget och Storkyrkan i fön- den. De smala fasaderna med spår av byggnadsdelar från olika århundraden skapar ett variationsrikt gaturum. Slätputs i varma jordfärger dominerar som fasadmaterial.

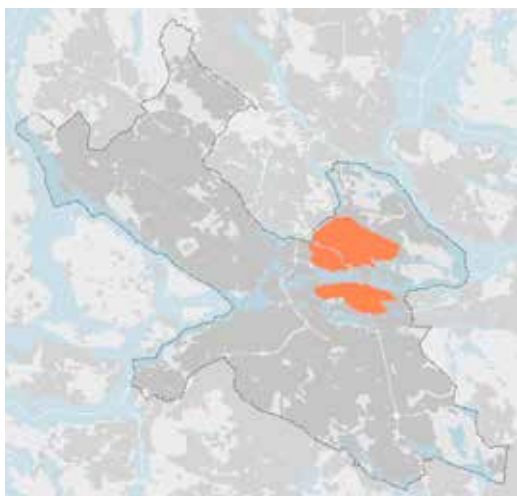

VÄGLEDNINGAR MEDELTIDA STAD

- Utveckla den medeltida staden med utgångspunkt ur det karaktäristiska gatunätet, utblickar och siktlinjer samt bebyggelsefronterna mot de öppna vattenrummen.
- Ta tillvara, utveckla och aktivera kajmiljöer, gaturum och torg för vistelse och upplevelser.
- Beakta det sammanhållna taklandskapet, material och kulör vid förändringar och underhåll. Möjligheten att ta upp nya takkupor och takfönster är begränsade.
- Ta tillvara eller återskapa i så stor utsträckning som möjligt de kalkputsade fasaderna, den mättade färgskalan och tidstypiska byggnadsdetaljer som fönster, entréportar och ornamentik vid underhåll och renovering.
- Utforma ändringar av byggnader, till exempel för att spara energi, säkerställa brandskydd eller förbättra tillgängligheten, så att de är förenliga med de särskilt höga kulturhistoriska värdena.
- Ta tillvara och vårda värdefulla interiörer så att de bibehåller sitt kulturhistoriska värde, till exempel spår av medeltida murverk och unika byggnadsdetaljer från 1600-, 1700- och 1800-talen.

Vasastaden
från norr. Sankt
Matteus kyrka i
bildens mitt.

Stenstad

Vasastaden, Norrmalm, Östermalm, östra Kungsholmen och Södermalm

Planmönster och stadsrum

Bebyggelsen på malmarna har växt fram under flera århundraden vilket avspeglar sig i stenstadens rika mångfald av arkitektoniska uttryck från olika epoker. I och med att Stockholm befästes som huvudstad 1634 växte befolkningen. En rutnätsplan lades ut över Norrmalm, norra Södermalm, östra Kungsholmen och delar av Ladugårdslandet. 1600-talets gatustruktur är i stora delar synlig än idag i de centrala delarna av stenstaden. Drottninggatan, Götgatans norra del och Regeringsgatan har i huvudsak kvar ursprunglig sträckning och bredd på tio till tolv meter.

Nästa stora utvecklingsfas kom i och med industrialismens starka tillväxt. Lindhagensplanen togs fram år 1866. Rutnätsstaden växte och efter förebilder från Paris och Wien lades breda esplanader ut, till exempel Karlavägen och Sveavägen. Gatorna ordnades i rätvinkliga nät med olika riktningar anpassade efter topografin. Utblickar och siktlinjer skapades mot vattenrummen och mot de berg och höjder som ansågs för svåra att bebygga och som därför ställdes i ordning som parker. Den äldre bebyggelsen ersattes till stora delar av nya hus i en större skala. Under perioden byggdes också banker, teatrar, museer och olika tekniska anläggningar som fick stor betydelse för Stockholms utveckling. När centralstationen byggdes vid Vasagatan i början av 1870-talet, flyttades stadens kommersiella centrum successivt från Gamla stan till Norrmalm.

Utsnitt av Östermalm vid Karlaplan.

Slutna kvarter inordnade i ett rätvinkligt planmönster som bryts av långa esplanader, torg och platser.

■ Byggnad

■ Offentlig byggnad eller verksamhet

■ Kvartersmark

■ Torg eller plats

■ Park eller grönområde

■ Vattenyta

Ⓒ Centrum

Ⓔ Skola

Ⓙ Pendeltägs- eller järnvägsstation

Ⓣ Tunnelbanestation

Ⓛ Spårvägsstation

--- Fastighetsgräns

— Spår ovan mark

— Spår under mark

— Höjdkurva

Ett viktigt karaktärsdrag blev de enhetliga gaturummen som formades av 18 meter breda gator och femvåningsbebyggelsen med en byggnadshöjd om cirka 19,5 meter som följde gatulinjen. Kvarterens indelning i flera fastigheter resulterade i individuellt utformade byggnader inordnade i en medvetet gestaltad helhet, vilket utgör ett av stenstadens mest karakteristiska drag än idag.

Bebyggelsens typologier och utformning

Samtidigt som Stockholm utvecklades till en storstad av europeiska mått genom hårt styrd planering växte oreglerad bebyggelse fram under 1600-, 1700- och 1800-talen. Det skedde i mer svårtillgängliga och perifera delar av staden. Bebyggelsen växte spontant på höjdpartiernas sluttningar utefter smala och oregelbundna gator som anpassats efter terrängen. Husen placerades i liv med gatan, ofta sammanbyggda med höga plank. Innanför anlades trädgårdar och små täppor som än idag utgör viktiga gröna inslag i stenstaden. De små husen i en eller två våningar var huvudsakligen uppförda i timmer som sedan kläddes med träpanel. Det förekom även murade och putsade hus i mindre omfattning. Rester av dessa områden finns kvar än idag, framför allt på östra Södermalm kring Vita bergen och Åsöberget, mycket tack vare Anna Lindhagens insatser på 1920- och 1930-talen.

Arkitekturen under perioden 1880 till 1930 kom att präglas av flera olika stilideal. Vid 1880 var influenserna från Tysklands, främst Berlins, nyklassicism starka med symmetriskt uppbyggda fasader och markerade sockelvåningar. Fasaderna var ofta slätputsade i ljust gula eller stenimiterande kulörer som ljust grått. De var också rikt dekorerade med fönsteromfattningar, kraftiga reliefer, pilastrar och taklister. De falsade flacka plåttaken i rött, svart och grönt skapade en sammanhållen helhet och bidrar än idag till Stockholms karakteristiska siluett.

Vid 1900-talets början kom en reaktion över hela Europa mot det strikta nyklassicistiska stilidealet. I Sverige och de nordiska länderna kom den nya riktningen inom konst, konsthantverk och arkitektur att kallas jugend. Internationellt fick den också andra namn, till exempel art nouveau. Formspråket blev friare och mer organiskt, ofta med inspiration från växtriket. Inom arkitekturen utvecklades nya former av fönstertyper, burspråk och en betoning av vertikalitet i fasadkompositionen. Stora delar av bebyggelsen i Stockholm från den här tiden uppfördes i sex våningar. Exempel finns bland annat i Birkastran samt längs Karlbergsvägen och Karlavägen.

I samband med att den växande nationalismen gjorde avtryck i såväl konst som litteratur, uppstod nationalromantiken inom arkitekturen under tidigt 1910-tal. Formspråket tog upp element från allmogens byggnadstraditioner, Vasatidens slott och stormaktstidens herresäten. Resultatet blev en arkitektur med stor formrikedom som avvek från tidigare ideal. Fasaderna fick ett slutet uttryck genom användningen av tegel och att småspröjsade fönster placerades i fasadliv. Lärkstaden och Eriksbergsområdet är tydliga exempel

Ovan: Det sena 1800-talets slutna kvarter med 19,5 meter höga hus och 18 meter breda gator, ofta med en park eller vatten i fonden.

Nedan: Bebyggelse från sent 1800-tal till 1900-talets början på Styrmansgatan på Östermalm. Varierande arkitektur inom en enhetlig skala och fasader i gulockra och tegel. I fonden syns Ladugårdsviken och Skeppsholmen.

Till höger: Portarna från 1880-talet är en del av sockelvåningens putsrustik men markeras med en utskjutande omfattning och som här, ett segmentformat överstycke, en så kallad fronton.

på sammanhängande nationalromantiska områden. Exempel på enskilda byggnader är Stadshuset, Stadion och Engelbrektskyrkan.

Under 1920-talet utvecklades ett nytt arkitektoniskt ideal i Sverige som kom att prägla delar av Stockholms gatubild. Idéerna kom ursprungligen från Österrike och Tyskland där stadsbyggandet inspirerats av den medeltida staden med krökta gator och oregelbundna kvartersformer som skapade sekvenser i stadsrummet. Stilen kom att kallas 20-talsklassicism eller »Swedish grace« och fick uppmärksamhet internationellt. Stadsplanedirektören Per Olof Hallman verkställde dessa tankegångar genom planeringen av nya bostadsenkaver, så kallade storgårdskvarter. De uppfördes på tidigare lämnade höjdparter eller på gammal industrimark inom 1800-talets rutnät. Storgårdskvarteren hade sammanhängande bebyggelse i tre till fem våningar kring stora, gröna gårdar, till exempel Röda bergen och området kring Allhelgonakyrkan. Husen kännetecknades av ett klassicistiskt formspråk och symmetriskt sammanhållna fasadkompositioner. Den enkla arkitekturen och ett fåtal fönstertyper och andra byggnadsdelar innebar att byggprocessen effektiviserades. Fasaderna var slammade eller putsade, ofta i varmt gul- och rödockra kulörer. Takbeläggningen utgjordes huvudsakligen av svart, grön eller röd falsad plåt men även tegel och skiffer förekom. Ett stort antal byggnader med samma formspråk uppfördes också inordnade i stenstadens rutnätskvarter. Dessa byggnader kom att kontrastera i sitt uttryck mot 1880- och 1890-talens dekorerade fasader.

Med inspiration från den framväxande modernismen i Europa med sitt rationella synsätt på stadsbyggandet och arkitekturen, växte kritiken mot 1920-talsklassicismen. Efter Stockholmsutställningen 1930 fick funktionalismen sitt definitiva genombrott i Stockholm och kom att påverka stadsplaneringen och arkitekturen i decennier framåt. Ljus och luft var ledord och bebyggelsen organiserades i öppna kvarter eller som fristående volymer. Byggandet fick ett industrialiserat produktionssätt vilket avspeglade sig i ett avskalat formspråk och repetition i fasadgestaltningen. Slätputsen dominerade som fasadmaterial och färgsättningen gick allt mer åt ljusa kulörer.

Inom stenstadens rutnät finns många exempel på tidig funktionalism. Det finns dels större sammanhängande bebyggelse som vid Kungsklippan, dels enstaka byggnader inordnade i kvartersstrukturen. Flera offentliga byggnader uppfördes också under 1930-talet, till exempel flickläroverket vid Sveaplan, Katarina real vid Helgalunden och Medborgarhuset.

Under 1930- och 1940-talen togs nya stadsplaner fram inspirerade av modernismen som innebar bredare gaturum och reglering av gårdsbebyggelsen. Delar av den äldre bebyggelsen på malmarna ersattes vilket bland annat avtecknar sig i enstaka indragna byggnader inom ett i övrigt enhetligt gaturum. Den modernistiska eran av stadsplaneringen av Stockholms centrala delar nådde sin kulmen i och med tunnelbanans utbyggnad och omvandlingen av Klarakvarteren från 1950-talet fram till slutet av 1970-talet. Efter omfattande rivningar formades det nya Gty. Den moderna trafikplaneringen fick stort genomslag med bland annat breddade gator. Kvartersstrukturen

behölls, men de ursprungliga mindre fastigheterna slogs ihop till större fastigheter som bebyggdes med storskaliga byggnader med få entréer. Flera av byggnaderna har hög arkitektonisk kvalitet och delar av det modernistiska City anses ha ett högt kulturhistoriskt värde.

Utveckling och förändringar

1800-talets täta rutnätsskvarter på malmarna med en blandning av bostäder och verksamheter har stått sig väl över tid. Kvartersstrukturen har visat sig vara både robust och flexibel och medger en variation av olika typologier och användning. Byggnadsbeståndet har genomgått förändringar vilket avspeglar sig i olika arkitektoniska uttryck. Omdaningen av Klarakvarteren är det mest radikala exemplet men även många enstaka byggnader från 1880- och 1890-talen har genom årtiondena ersatts på malmarna. Stora delar av den ursprungliga gårdsbebyggelsen har rivits.

City fortsätter att vara den mest föränderliga stadsdelen i stenstaden. Citys attraktionskraft som ekonomiskt och kulturellt nav innebär ett stort förändringstryck och under 2000-talet har flera modernistiska byggnader byggts på. Det har inneburit en successiv skalförskjutning och förändring av taklandskapet och av gatumiljöns dagsljusförhållanden. Ett antal byggnader i City från 1970- och 1980-talen har rivits eller byggts om och nya byggnader har tillkommit. Gatumiljön har utvecklats för att bidra till ett mer levande stadsliv, till exempel genom ombyggnaden av området kring Brunkebergstorg.

Södra station på Södermalm, Starrbäcksången och Sankt Eriksområdet på Kungsholmen var 1980- och 1990-talens stora stadsutvecklingsprojekt. Områdenas stora utbredning har gett ett påtagligt avtryck i stadsväven genom de formalistiska stadsplanerna och byggnadernas arkitektoniska uttryck med inspiration från postmodernism och 20-talsklassicism.

Riksintresse för kulturmiljövården

Stenstaden ingår i riksintresset Stockholms innerstad med Djurgården. Se vidare riksintressebilagan till översiktsplanen.

Överst till vänster: Under 1930- och 40-talen planerades för bredare gator vilket ibland avtecknar sig i enskilda indragna byggnader, som här på Roslagsgatan.

Överst till höger: Småskalig trähusbebyggelse på Åsöberget från 1700- och 1800-talet. Trädgårdarna är ofta inhägnade av höga plank mot gatan.

Ovan: I delar av stenstaden har bebyggelsen utvecklats genom århundradena och nya hus har byggts inom den befintliga strukturen, som här längs Hantverkargatan.

Ovan: 1920-talets konstfullt utformade gaturum med bebyggelse i tre till fem våningar, enskilda träd och en byggnad i fonden. Gatuhörnen markerades ofta med högre byggnader eller praktgavlar.

Nedan: 20-talsklassicismens strama och välproportionerade arkitektur. Fasaderna är ofta putsade eller slammade i varma kulörer i gul- eller rödockra, som här i Röda bergen.

Till höger: Portarna från 1920-talet är individuellt utformade och dekorerade med omfattningar i natur- eller konststen.

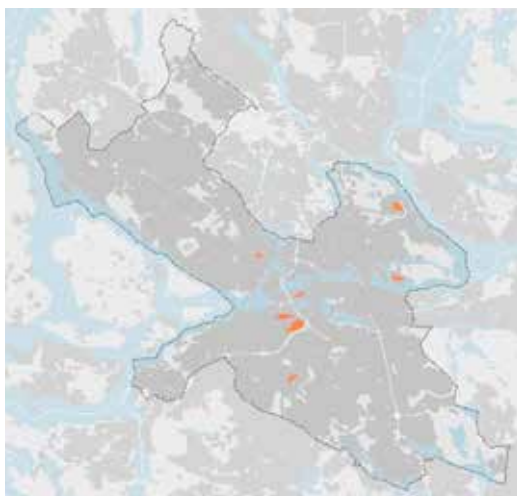

VÄGLEDNINGAR STENSTAD

- Utveckla stenstaden med utgångspunkt ur det sena 1800-talets stadsplanestruktur; kvartersindelning, esplanadsystem och gatubredder samt det äldre gatunätet på Södermalm och kvarvarande delar av 1600-talets gatunät. Utforma nya byggnader som läggs till i befintlig struktur utifrån en samtida tolkning av platsens förutsättningar.
- Motivera höga byggnader som läggs till och som bryter mot stenstadens och Citys enhetliga höjdskala ur stadsbildssynpunkt. Beakta relationen till andra höga byggnader och omgivande byggnadshöjder samt påverkan på offentliga rum. Beakta konsekvenserna för siktlinjer och utblickar från stadens höjdparter.
- Ta tillvara, utveckla och aktivera stenstadens torg och parker för att möta behovet av rekreation och mötesplatser.
- Utforma ny bebyggelse så att stenstadens blandning av bostäder och verksamheter tas tillvara och utvecklas. Undvik omvandling av befintliga lokaler i bottenvåningarna till bostäder.
- Ta tillvara eller återskapa karaktärsskapande material, kulörer, byggnadsdelar och detaljer i så stor utsträckning som möjligt vid ombyggnad och renovering.

Midsommarkransen och
Aspudden från söder.
Södertäljevägen i bildens
nederkant.

Äldre förstad

Del av Hjorthagen, del av Alvik, Djurgårdsstaden, Gröndal, Aspudden, Midsommarkransen, och del av Älvsjö

Planmönster och stadsrum

Under 1910- och 1920-talen började små lokalsamhällen att växa upp utmed järnvägs- och spårvagnslinjer eller infartsvägar, utanför den egentliga stenstaden. De framväxande trädgårdsstäderna i bland annat London och Berlin stod som förebilder, med dess slingrande gatunät och tydligt definierade gaturum. Stadsplanedirektören Per Olof Hallman fick i början av 1900-talet uppdraget att utarbeta stadsplaner för Aspudden och Midsommarkransen. Stadsdelarna kom att kallas »stenstäder på landet« på grund av den karakteristiska planstrukturen med täta oregelbundna kvarter, tydliga stråk och små platsbildningar. Det skapade ett sammanhängande planmönster som påminde om storgårdskvarteren i den centrala staden. Mindre parker med planteringar integrerades i bebyggelsen. Stadsdelarna omgavs av gröna stråk med sparad naturmark som följde topografin.

Bebyggelsens typologier och utformning

Vid de bredare gatorna uppfördes hus i tre till fyra våningar med lokaler för butiker, hantverk och småindustri i bottenvåningarna. Gatuhörnen markerades ofta av torn eller gavelmotiv. Längs de smalare gatorna dominerade byggnader i två till tre våningar med planterad förgårdsmark.

De arkitektoniska formspråken var jugend och nationalromantik. De slätputsade fasaderna med inslag av rött tegel, färgsättningen i gulockra och

Utsnitt av Midsommarkransen. Den äldre kärnan kännetecknas av slingrande gatunät, oregelbundna kvarter, parker och små platser. Genom årtiondena har stadsdelen successivt integrerats med omgivande stadsbygd.

- Byggnad
- Offentlig byggnad eller verksamhet
- Kvartersmark
- Torg eller plats
- Park eller grönområde
- Vattenyta

- Ⓒ Centrum
- Ⓔ Skola
- Ⓙ Pendeltägs- eller järnvägsstation
- Ⓣ Tunnelbanestation
- Ⓛ Spårvägsstation

- Fastighetsgräns
- Spår ovan mark
- Spår under mark
- Höjdkurva

röda plåttak samt enhetligt utformade fönster och entrépartier gav bebyggelsen en sammanhållen karaktär.

Utveckling och förändringar

De äldre förstädernas kärnområden är relativt väl bevarade eftersom den täta bebyggelsestrukturen har inneburit begränsade möjligheter till kompletteringar. Under 1930- och 1940-talen byggdes stadsdelarna ut med flerbostadshus i öppnare planformer enligt funktionalismens ideal. Kvarteret Abessinien i Hjorthagen är ett exempel. Idag har den äldre förstadens stadsdelar integrerats i en omgivande stadsbygd. Det har medfört att bebyggelsen ofta präglas av en mångfald av uttryck och stilideal från olika tidsepoker. Särskilt Gröndal kom med tiden att skilja sig från övriga stadsdelar genom experimentella tillägg av olika hustyper, till exempel stjärnhus och terrasshus. I centrala Aspudden uppfördes under 1940-talet ett antal villor. I början av 2000-talet genomfördes förtätningar inom de äldre förstädernas ursprungliga bebyggelsestruktur i varierande omfattning. Stadsdelarna har idag en täthet som motsvarar de yttre delarna av Stockholms innerstad.

Riksintresse för kulturmiljövården

Hjorthagen, LM Ericssons telefonfabrik och LM-staden i Midsommarkransen och Gröndal är riksintresseområden. Se vidare riksintesebilagan till översiktsplanen.

Smala och krökta gaturum med hus i tre till fyra våningar placerade i linje med gatan. Öppningar in mot gårdarna ger inslag av grönska i gatubilden.

ÄLDRE FÖRSTAD

Till vänster: Port i de äldsta delarna av Hjorthagen, markerad av ett skärmtak i nationalromantisk stil.

Till höger: Genom åren har ny bebyggelse lagts till den ursprungliga, som här i Aspudden; kompletteringar med smalhus från 1930-talet och bostadshus från 2010-talet.

Mitten och nedan: De äldre förstädernas kärnor utgörs till stor del av bebyggelse från 1910- till 20-talen. I Midsommarkransen är nationalromantiken påtaglig med branta takfall, takkupor och slätputsade fasader i gulockra, som här på Vattenledningsvägen och Svan-dammsvägen.

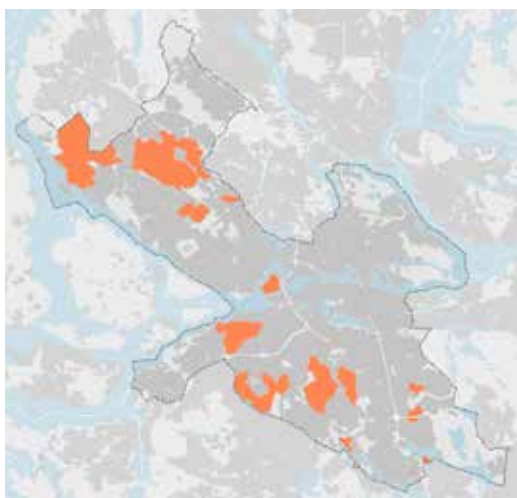

VÄGLEDNINGAR ÄLDRE FÖRSTAD

- Utveckla de äldre förstäderna med utgångspunkt ur det organiskt formade gatumönstret, husens placering i gatulivet, de gemensamma bostadsgårdarna, stadsdelarnas ton och de enhetliga hushöjderna med enstaka högre byggnadsdelar.
- Utforma nya byggnader inom befintlig struktur utifrån en samtida tolkning av platsens förutsättningar och närliggande bebyggelse. Utforma tillägg av nya hus i grupper utifrån en sammanhållen gestaltningssidé.
- Utforma kompletteringsbebyggelse i anslutning till de äldre förstäderna utifrån ett helhetsperspektiv. Beakta närliggande bebyggelse.
- Ta tillvara, utveckla och aktivera torg och parker för att möta behovet av rekreation och mötesplatser.
- Utveckla lokala centrum och centrala stråk genom att komplettera med ny bebyggelse och verksamhetslokaler där så är möjligt. Undvik omvandling av lokaler till bostäder.
- Utgå från de ursprungliga husens volym, proportioner och takformer vid ombyggnader och renoveringar. Ta tillvara eller återskapa karaktärsskapande material, kulörer, byggnadsdelar och detaljer i så stor utsträckning som möjligt.

Stureby från sydväst. I
övre delen av bilden syns
Enskedefältet, Globen
och Tele2 arena.

Villastad

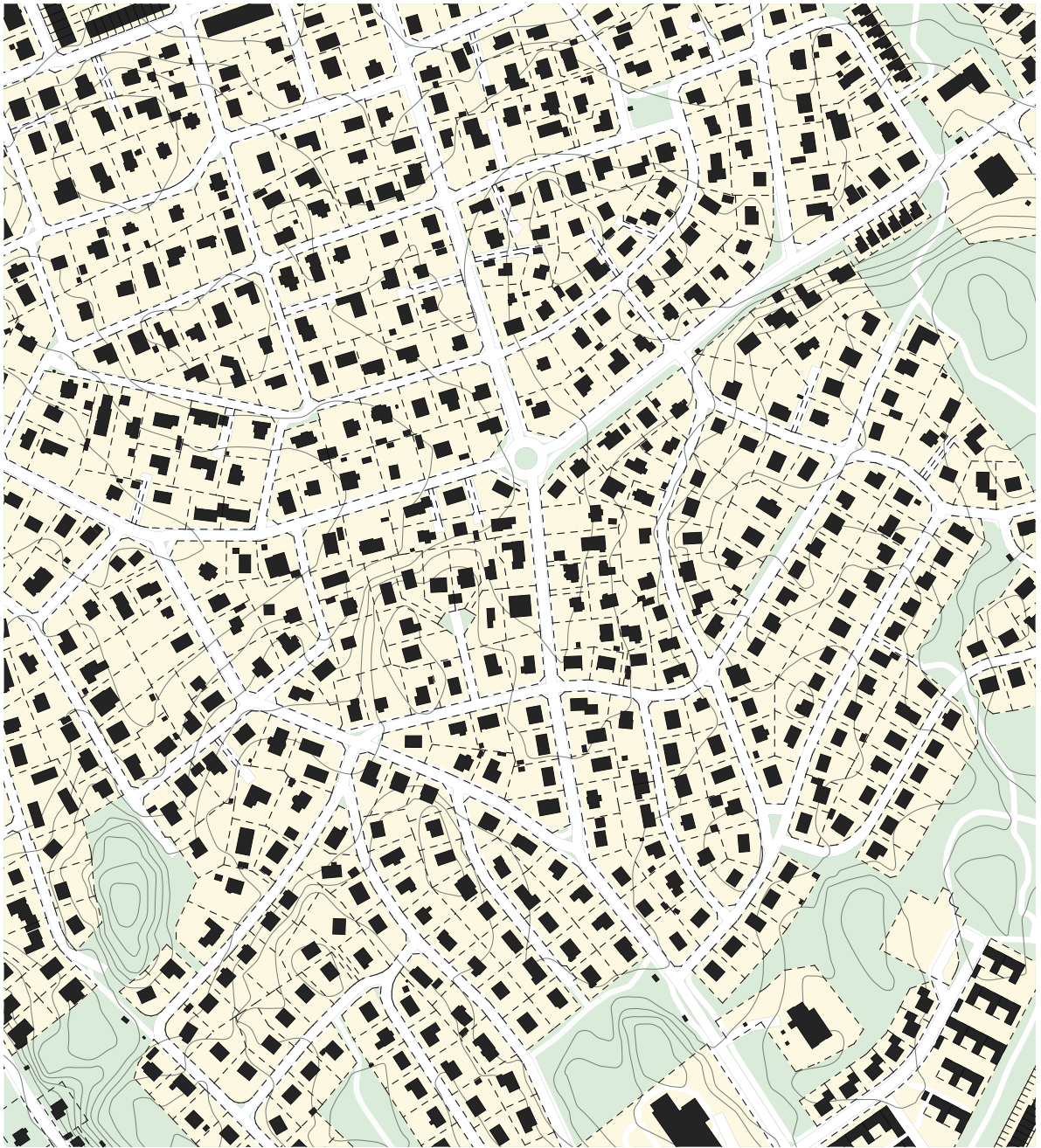
Hässelby villastad, Bromsten, Nälsta, Solhem, Flysta, Sundby, Mariehäll, Bromma kyrka, Stora Essingen, Mälarhöjden, del av Långbro, Liseberg, del av Älvsjö, Stureby, Örby, del av Herrängen och Långsjö

Planmönster och stadsrum

Då järnvägen byggdes ut uppstod små stationssamhällen utanför Stockholms stads dåvarande gränser. På 1910-talet utvecklades de till större samhällen och några fick status som så kallade municipalsamhällen med egen administration och beskattningsrätt, till exempel Spånga och Älvsjö. På andra platser, som kring Bromma kyrka och i Mälarhöjden, växte villasamhällen upp efter privata initiativ genom större markförvärv.

De första stadsplanerna innebar ofta ett slingrande nät av smala gator som följde terrängen. Fritt liggande hus i trädgårdslandskap, placerade med respektavstånd från tomtgräns och med generösa byggrätter på tomter om 1 500–3 000 kvadratmeter blev karakteristiskt för villastäderna. När nya planer togs fram för delar av villastäderna under 1930-talet gjordes tomterna mindre och kom att omfatta 700–1 000 kvadratmeter. De väl tilltagna tomterna gav möjlighet till viss självhushållning genom odling av frukt, bär och grönsaker.

Närmast järnvägsstationerna och längs huvudgatorna växte en tätare bebyggelse fram med flerbostadshus och lokaler för bland annat butiker och verkstäder. Höjdpartier inom kvarteren lämnades ofta obebyggda men större

Utsnitt av Örby. Ett slingrande gatunät som följer terrängen och med fritt lig-gande villor på stora trädgårdstomter. En successiv förtätning har skett genom del-ni ng av tomter.

- Byggnad
- Offentlig byggnad eller verksamhet
- Kvartersmark
- Torg eller plats
- Park eller grönområde
- Vattenyta

- Ⓒ Centrum
- Ⓔ Skola
- Ⓙ Pendeltägs- eller järnvägsstation
- Ⓣ Tunnelbanestation
- Ⓛ Spårvägsstation

- Fastighetsgräns
- Spår ovan mark
- Spår under mark
- Höjdkurva

parker anlades inte. Gatorna kantades av klippta häckar eller staket. Plana eller terrasserade delar av trädgårdar användes till fruktodlingar.

Bebyggelsens typologier och utformning

Villastäderna var privat organiserade vilket resulterade i en brokigare bebyggelsestruktur än i egnahemsområdena som planerades av staden. Husen byggdes styckvis med utpräglad individuell utformning. Trä var det dominerande fasadmaterialet, även om puts förekom. Glasverandor, takkupor, snickarglädje och färgsättning gav stadsdelarna en variation och mångfald som är tydlig än idag. De stora trädgårdarna planterades med fruktträd, bärbuskar och häckar vilket gav ett grönskande gaturum.

Utveckling och förändringar

På 1960- och 1970-talen ersattes många villor, till exempel i Hässelby villastad, av täta, stora sammanhållna grupper av enhetlig småhusbebyggelse. Genom mindre tomter och samlade ytor för parkering kunde marken utnyttjas bättre. Stadsdelarna fick nu en helt annan karaktär och utvecklades till stor del till renodlade villaområden.

Genom att successivt dela av tomter har villastäderna kontinuerligt förtätats. Tillkommande hus på tomter kring 600 kvadratmeter har kompletterat eller ersatt den äldre bebyggelsen. Radhus, parhus och mindre flerfamiljshus har uppförts både inom och i anslutning till den ursprungliga bebyggelsestrukturen. Detta innebär att olika tidsepoker finns representerade vilket i sin tur skapar en ännu mer varierad karaktär.

Den ökande efterfrågan på bostäder har inneburit att förtätningen av villastadsdelarna tagit ny fart under 2010-talet. Äldre stadsplaner som tillåter generösa byggrätter finns till exempel i Bromma kyrka och Älvsjö. Där har flera äldre intilliggande villor köpts in och rivits på privat initiativ. Tomterna har styckats av och flera villor, parhus eller flerbostadshus har uppförts på samma yta.

De ursprungliga husen var från början fritt placerade i förhållande till gatan. Genom åren har nya hus ersatt eller kompletterat de äldre. Gatorna är smala och saknar ibland gångbanor.

Ovan till vänster: Många villastäder byggdes ut under 1950- och 1960-talen. Här ett karakteristiskt exempel från den tiden då det var vanligt att blanda olika material; tegel, trä och puts.

Nedan: Villastäderna kännetecknas av variation med byggnader från olika tidsepoker. Här ett exempel från Stierncronas väg i Bromma kyrka med villor från tre decennier; 1920-talet i förgrunden, därefter 1940-talet och i fonden en 1970-talsvilla.

Ovan till höger: Ett exempel på senare förtätning i Hässelby villastad där energibesparande åtgärder avtecknar sig i arkitekturen.

Till höger: Vid huvudgator och järnvägsstationer är bebyggelsen tätare och högre med flerbostadshus med lokaler i bottenvåningarna, som till exempel i Älvsjö.

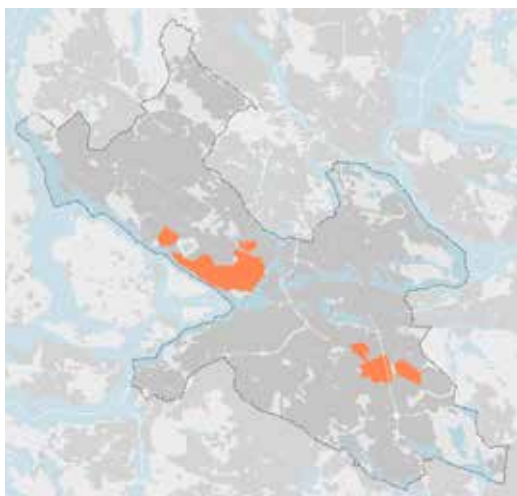

VÄGLEDNINGAR VILLASTAD

- Utveckla villastäderna med utgångspunkt ur gatornas och husens anpassning till terrängen samt mångfalden av hustyper i varierande skala och från olika tidsepoker.
- Utforma nya byggnader inom befintlig struktur utifrån en samtida tolkning av platsens förutsättningar och närliggande bebyggelse. Ta stöd i kunskaper om villastädernas karaktär och kulturvärden.
- Utforma kompletteringsbebyggelse i anslutning till villastäderna utifrån ett helhetsperspektiv. Beakta närliggande bebyggelse.
- Utveckla lokala centrum och centrala stråk genom att komplettera med ny bebyggelse och verksamhetslokaler där så är möjligt. Undvik omvandling av lokaler till bostäder.
- Bibehåll gaturummens gröna karaktär genom att undvika fler utfarter intill varandra samt hårdgöra av grönytor.
- Ta tillvara eller återskapa karaktärsskapande material, kulörer, byggnadsdelar och detaljer i så stor utsträckning som möjligt vid ombyggnader och renoveringar. Utforma förändringar i sammanhållna grupper av villor, radhus och kedjehus utifrån ett helhetsperspektiv.

Gamla Enskede från väster. I bildens över kant syns Dalen.

Trädgårdsstad

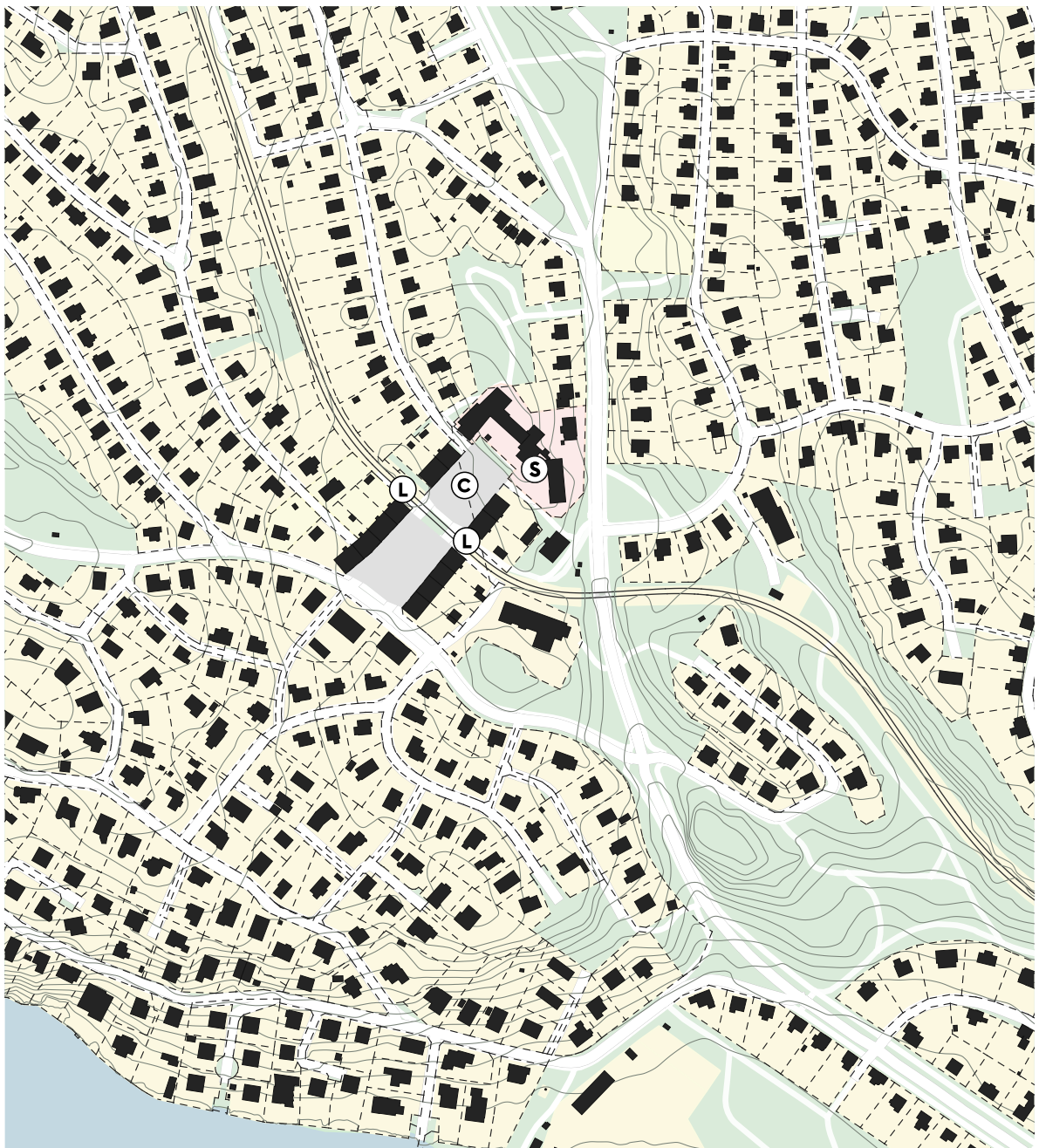
Södra Ängby, Nockebyhov, del av Ulvsunda, Nockeby, Högländet, Ålsten, Äppelviken, Smedslätten, Enskede gård, Gamla Enskede och Enskededalen

Planmönster och stadsrum

Idén om trädgårdsstaden kom ursprungligen från England, och syftet var att skapa självständiga stadsdelar i en krans runt den centrala staden. Tankegångarna grundades i en socialpolitisk idé om bättre boendeanternativ för industriarbetare i de överbefolkade städerna. Idéerna togs upp i arbetet med att förbättra förhållandena för trångbodda familjer i centrala Stockholm. Den egna »täppan« för frukt- och grönsaksodling utgjorde ett viktigt inslag i stadsmiljön och bidrar idag till stadsdelarnas gröna karaktär.

I början av 1900-talet togs de första planerna fram på mark som Stockholms stad förvärvat på de stora lantegendomarna utanför tullarna. Utbyggnaden av trädgårdsstäderna blev också möjlig genom att spårvagnsnätet byggdes ut från den centrala staden.

Efter stadsplanedirektör Per Olof Hallmans stadsplan från 1908 anlades Gamla Enskede som blev Stockholms första trädgårdsstad. Under 1920-talet följde Äppelviken, Ålsten och Smedslätten i Bromma. Gatornas sträckning anpassades till terrängen vilket gav ett slingrande mönster. De kuperade delarna lämnades obebyggda som naturparker. De konstfullt utformade gaturummen hade den svenska småstaden som förebild. Torg och platsbildningar skapade öppningar i stadsväven och fungerade som viktiga orienteringspunkter. Skolbyggnader fick ofta en framträdande placering i fonden

Utsnitt av Högländet. Villorna är enhetligt placerade i relation till de terränganpassade gatorna. Ett lokalt centrum med flerfamiljshus och butiker kring ett torg. Skolan fick ofta en central placering.

- Byggnad
- Offentlig byggnad eller verksamhet
- Kvartersmark
- Torg eller plats
- Park eller grönområde
- Vattenyta

- Ⓒ Centrum
- Ⓔ Skola
- Ⓙ Pendeltägs- eller järnvägsstation
- Ⓣ Tunnelbanestation
- Ⓛ Spårvägsstation

- Fastighetsgräns
- Spår ovan mark
- Spår under mark
- Höjdkurva

av en bredare gata som till exempel vid Ålstensskolan. De bredare huvudstråken markerades med alléplanteringar.

Vegetationen dominerades av tall och ädellövträd, kompletterad med trädgårdsväxter som fruktträd, bärbuskar och syren. På förgårdarna förekom ofta inslag av små prydnadsträd.

Bebyggelsens typologier och utformning

Huvuddelen av bebyggelsen utgjordes av friliggande enfamiljshus i ett plan med delvis inredd vind men även radhus och parhus förekom. Vid torg, platsbildningar och stråk bestod bebyggelsen av flerfamiljshus i två till tre våningar, ofta med lokaler i bottenvåningarna. På plan mark planterades häckar och alléträd vilket bidrog till ett sammanhängande gaturum. På kuperad mark präglades gaturummen av stödmurar i sten samt av höga, fritt växande träd.

Karaktären i de olika trädgårdsstäderna kom att skilja sig åt genom olika arkitektoniska stilideal. I Gamla Enskede och Äppelviken blev det nationalromantiska inslaget tydligt med branta takfall, stor formrikedom och fönster med småspröjsade rutor. Fasaderna utgjordes ofta av liggande träpanel eller spån som tjärades eller målades med röd slamfärg. Även puts förekom.

I Nockeby, Högländet, Ålsten, Smedsätten och Ulvsunda blev 1920-talets klassiska formspråk rådande. Bebyggelsen kom att präglas av enkla volymer i ett och ett halvt plan med sparsmakad arkitektur. Fasaderna var symmetriskt uppbyggda. Det vanligaste fasadmaterialet var stående träpanel med tunn lockläkt men även puts förekom. De branta sadeltaken i rött tegel bidrog till stadsdelarnas enhetliga karaktär. Små konstfulla takkupor mitt på långsidorna gav det enskilda huset en egen identitet. Färgskalan gick i ljusa dämpade toner av grönt, gult eller grått.

Södra Ängby blev den sista stadsdelen som planerades utifrån trädgårdsstadens grundprinciper. Där fick byggnaderna ett formspråk enligt modernismens stilideal. Utmärkande var enkla kubiska volymer oftast i två våningar med svagt lutande tak, oregelbunden fönstersättning och brutet vita eller ljusgrå fasader i slätputs eller liggande träpanel. Södra Ängby är ett av Europas största sammanhängande områden av villor från 1930-talet i modernistisk stil.

Utveckling och förändringar

Många hus har förändrats interiört och byggts till genom åren för att bättre motsvara moderna behov och boendestandard. Komplementbyggnader som garage, carports och förråd på tomtmark har byggts och det har skett förtätningar med radhus och mindre flerbostadshus. Det har främst skett i stadsdelarnas utkanter men även på parkmark inom den ursprungliga bebyggelsestrukturen, till exempel i Stora mossen och Enskede gård.

Riksintresse för kulturmiljövården

Gamla Enskede, Ålstensgatan och Södra Ängby är riksintresseområden. Se vidare riksintressebilagan till översiktsplanen.

Ovan: De bredare gatorna markeras med alléträd och husen är strikt placerade i gatulinjen. Då marken är kuperad tas höjdskillnaderna upp av stödmurar. Enhetliga hushöjder och takformer skapar ett sammanhållet gaturum.

Mitten till vänster: Viss förtätning har skett, främst i trädgårdsstädernas utkanter. Här ett exempel med flerbostadshus från Enskededalen.

Mitten till höger: Villorna i Gamla Enskede byggdes i nationalromantisk stil. Brant takfall, liggande panel och en veranda vid entrén är vanligt.

Nederst: Många trädgårdsstäder karakteriseras av 1920-talets klassiska arkitektur med enkla volymer och symmetriskt uppbyggda fasader. De krökta gatorna skapar ett varierat gaturum.

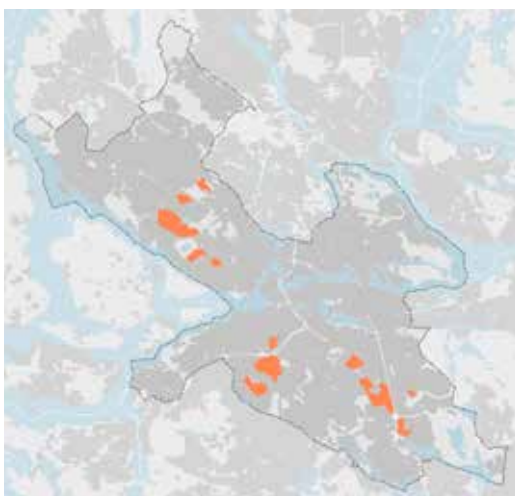

VÄGLEDNINGAR TRÄDGÅRDSSTAD

- Utveckla trädgårdsstäderna med utgångspunkt ur det organiskt formade gatumönstret, byggnadernas anpassning till terrängen, husens konsekventa placering i gatuliv eller med förgårdsmark och häckar som avgränsar trädgårdarna.
- Utforma nya byggnader inom befintlig struktur utifrån en samtida tolkning av platsens förutsättningar. Utforma tillägg av nya hus i grupper utifrån en sammanhållen gestaltningsidé.
- Utforma kompletteringsbebyggelse i anslutning till trädgårdsstäderna utifrån ett helhetsperspektiv. Beakta närliggande bebyggelse.
- Ta tillvara och utveckla lokala centrum och centrala stråk genom att komplettera med ny bebyggelse och verksamhetslokaler där så är möjligt. Undvik omvandling av lokaler till bostäder.
- Beakta kvaliteterna i utformningen av mark och grönska. Förändringar av marknivån ska ske med omsorg om bland annat den befintliga vegetationen, berghällar och stödmurar. Undvik hårdgörande av grönytor.
- Utgå från de ursprungliga husens volym, proportioner och takformer med enstaka takkupor mot gatan vid ombyggnader och renoveringar. Ta tillvara eller återskapa karaktärsskapande material, kulörer, byggnadsdelar och detaljer i så stor utsträckning som möjligt.

Enskedefältet från syd
öst. Vårflodsparken cen
tralt i bilden.

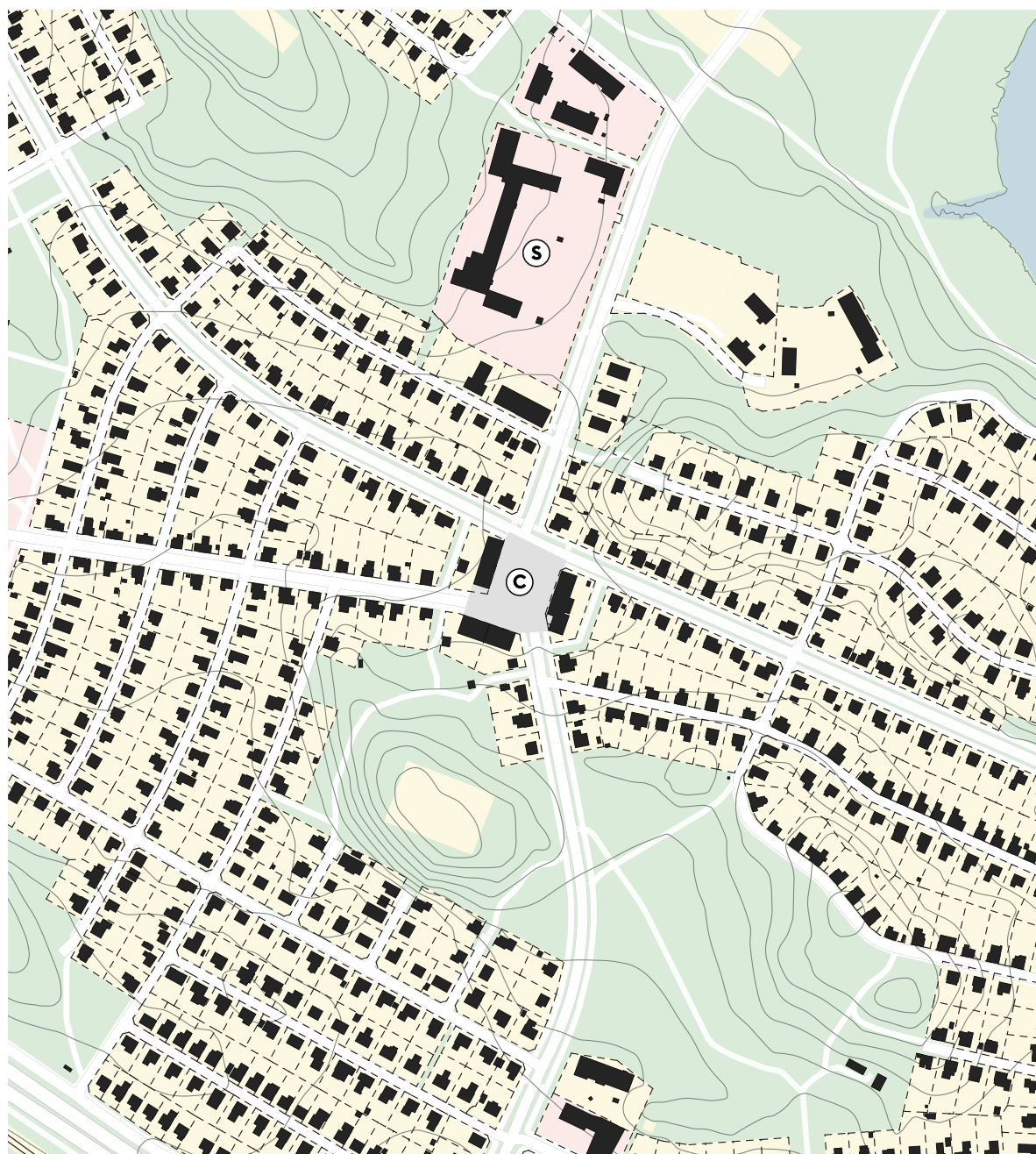
Småstugeområden

Bällsta, Eneby, Norra Ängby, Olovslund, Hökmossen, Enskedefältet, del av Långbro, del av Herrängen, del av Svedmyra, Tallkrogen, Pungpinan och del av Sköndal

Planmönster och stadsrum

För att göra det möjligt för familjer med låga inkomster att bygga sig ett så kallat egnahem, utformades ett system av självbyggeri i början av 1920-talet. Projektet drevs först i privat regi men togs senare över av staden som organiserade byggandet och upprättade typritningar med utförliga bygginstruktioner. Pungpinan och Olovslund var först ut och 1927 stod de första stugorna klara. Därefter följde bland annat Norra Ängby, Enskedefältet och Tallkrogen. Under de nästföljande 30 åren byggdes en rad småstugeområden ut i regi av Stockholms stads småstugebyrå.

Småstugeområdenas planmönster blev, till skillnad från den klassiska trädgårdsstadens slingrande gatumönster, mer strikt utformade med gator som bildade tydliga kvarter. Tallkrogen utmärkte sig med sin karakteristiska elliptiska planstruktur där gatorna är utlagda likt löparbanor på en idrottsarena. De breda huvudgatorna markerades med alléträd och förgårdsmark. De smalare gatorna kantades oftast av häckar men även hus placerade i gatulivet förekom. Stadsdelarnas utpräglade enhetliga karaktär förstärktes av att hus i samma storlek och höjd placerades gruppvis och med samma placering i förhållande till gatan. Kring det centrala torget placerades flerbostadshus med butiker och hantverkslokaler.

Utsnitt av Norra Ängby. Strikt planmönster med hus enhetligt placerade mot gatan, centralt placerad skola och ett lokalt centrum med flerbostadshus med lokaler i bottenvåningen kring ett torg eller öppen plats.

- Byggnad
- Offentlig byggnad eller verksamhet
- Kvartersmark
- Torg eller plats
- Park eller grönområde
- Vattenyta

- Ⓒ Centrum
- Ⓔ Skola
- Ⓙ Pendeltägs- eller järnvägsstation
- Ⓣ Tunnelbanestation
- Ⓛ Spårvägsstation

- Fastighetsgräns
- Spår ovan mark
- Spår under mark
- Höjdkurva

Småstugeområdena byggdes av ekonomiska skäl oftast på plan mark i dalgångar och med sparade höjdparter insprängda i bebyggelsen. Höjdparterna har med tiden utvecklats till naturparker och uppskattade utemiljöer. I de större småstugeområdena anlades centralt placerade parker som till exempel Vårflodsparken i Enskedefältet. Från början var vegetationen relativt sparsmakad men med tiden har gaturummen blivit karaktäristiskt gröna med alléträd, häckar och fruktträd i trädgårdarna.

Bebyggelsens typologier och utformning

De olika hustyperna utgjordes huvudsakligen av fristående hus i ett, ett och ett halvt respektive två plan. Det förekom även radhus i bland annat Norra Ängby. Husen utformades som enkla volymer och uteslutande i trä med fönster placerade i fasadliv. Fasadmaterialet var stående träpanel med tunn lockläkt och taken var täckta med enkupigt eller tvåkupigt rött lertegel.

Färgsättningen var från början strikt reglerad och begränsad till ett fåtal kulörer som ofta var i ljusa nyanser av grått, grönt och gult. Det kunde även förekomma mustigare kulörer som rött och mörkgrått.

Utveckling och förändringar

Småstugeområdena har genom sitt centrala läge utvecklats till eftertraktade boendemiljöer men bostäderna är ofta små och motsvarar inte dagens önskemål om boendestandard. Det innebär att trycket på att förändra husen i områdena har ökat. Många hus har därför byggts till genom åren. Förändringarna har huvudsakligen skett mot trädgården och på så vis är den ursprungliga karaktären i gaturummet relativt välbevarad. Mindre förtätningar med radhus har genomförts i några av småstugeområdenas utkanter, till exempel i Norra Ängby och Pungpinan.

Riksintresse för kulturmiljövården

Norra Ängby, Olovslund och Pungpinan är riksintresseområden. Se vidare riksintressebilagan till översiktsplanen.

Mitten till vänster: Viss förtätning har skett, främst i småstugeområdenas utkanter. Här ett exempel med radhus i Norra Ångby.

Mitten till höger: Småstugorna utfördes i olika typer, här ett exempel på ett 1½-planshus. Husen utgjordes av enkla volymer med stående träpanel och sadeltakt klätt med tegel.

Höger: De bredare gatorna är markerade med alléträd och separerade gångbanor. Husens konsekventa placering och enhetliga hushöjder skapar ett sammanhållet gaturum.

Nederst: Hus av samma typ placerade gruppvis, ofta med entréerna mot norr. Förgårdsmark med häck eller fasad i gatulinjen formar gaturummen, som här i Norra Ångby.

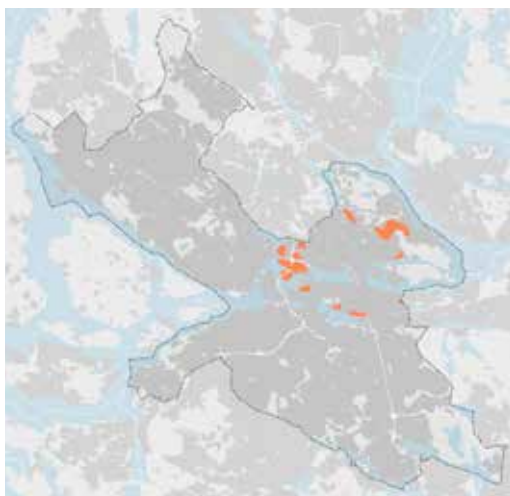

VÄGLEDNINGAR SMÅSTUGEOMRÅDEN

- Utveckla småstugeområdena med utgångspunkt i den täta placeringen av hus av samma typ i tydligt avläsbara grupper. Följ husens konsekventa placering i gatuliv eller med förgårdsmark och häckar som avgränsar trädgårdarna.
- Utforma nya byggnader inom befintlig struktur utifrån en samtida tolkning av platsens förutsättningar. Utforma tillägg av nya hus i grupper utifrån en sammanhållen gestaltningsidé.
- Utforma kompletteringsbebyggelse i anslutning till småstugeområdena utifrån ett helhetsperspektiv. Beakta närliggande bebyggelse.
- Ta tillvara och utveckla lokala centrum och centrala stråk genom att komplettera med ny bebyggelse och verksamhetslokaler där så är möjligt. Undvik omvandling av lokaler till bostäder.
- Ta tillvara och utveckla den gröna karaktären så som häckar mot gatorna och de uppväxta trädgårdarna. Undvik hårdgörande av grönytor.
- Utgå från de ursprungliga husens volym, proportioner och takformer vid ombyggnader och renoveringar. Ta tillvara eller återskapa karaktärsskapande material, kulörer, byggnadsdelar och detaljer i så stor utsträckning som möjligt.

Fredhäll från väster.
Centralt i bilden syns
Campus Konradsbergs
karaktistiska runda
byggnad.

Stenstadens krans

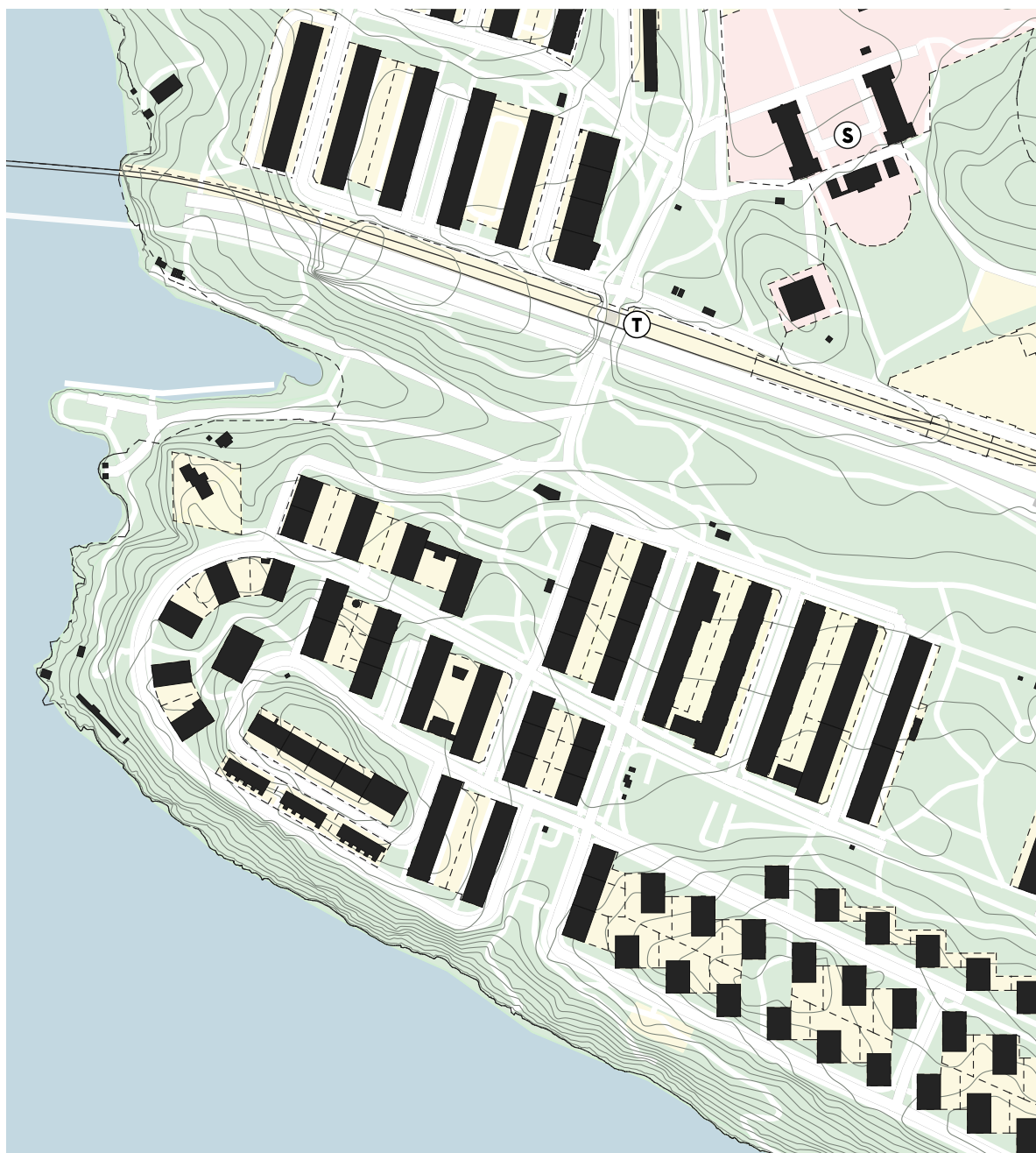
Ruddammen, Gärdet, Stadshagen, Kristineberg, Fredhäll, Lilla Essingen, Reimersholme, Tanto, Danviksklippan och Eriksdal

Planmönster och stadsrum

Vid 1930-talets början, då funktionalismens stadsbyggnadsideal slog igenom i och med Stockholmsutställningen, ansågs rutnätsplanen på malmarna i stort sett vara fullbyggd. Den mark som var tillgänglig för stadens fortsatta expansion låg som en krans runt stenstaden och togs i anspråk för nya stadsdelar.

I enlighet med de nya idealen om ljusa och luftiga bostäder organiserades bebyggelsen efter ett friare och öppnare planmönster. Jämfört med smalhusen blev husen i stenstadens krans både högre och bredare. 1931 års byggnadsstadga föreskrev att nya stadsdelar skulle skiljas åt av parkområden vilket blev särskilt tydligt i Fredhäll och Kristineberg. Denna idé skulle komma att genomföras ännu mer konsekvent i planeringen av smalhusområdena och grannskapsenheterna.

Ett medvetet förhållningssätt till naturlandskapet blev karakteristiskt för stadsdelarna i stenstadens krans. I Fredhäll, Kristineberg, på Gärdet och vid Danviksklippan placerades byggnaderna på höjdparter med utsikt över hela staden. På Reimersholme och Lilla Essingen utformades bebyggelsen som tydliga fronter mot vattnet. Liksom i smalhusstadsdelarna realiserades nya idéer om hur Stockholms parker skulle utformas. Mälardalens karakteristiska naturlandskap med blandad vegetation och synliga bergknallar utgjorde en inspirationskälla. Detta blev särskilt tydligt i Fredhällsparken. I gaturummen planterades ofta alléer och gräsytor anlades på förgårdsmarken. Marken

Utsnitt av Fredhäll och Kristineberg.

Öppet planmönster med fristående byggnader placerade i landskapet och orienterade efter väderstreck. Idén om parkstråk mellan stadsdelarna framträder tydligt.

■ Byggnad	Ⓒ Centrum	--- Fastighetsgräns
■ Offentlig byggnad eller verksamhet	Ⓔ Skola	— Spår ovan mark
■ Kvartersmark	Ⓙ Pendeltägs- eller järnvägsstation	— Spår under mark
■ Torg eller plats	Ⓣ Tunnelbanestation	— Höjdkurva
■ Park eller grönområde	Ⓛ Spårvägsstation	
■ Vattenyta		

mellan husen präglades av naturmark med berghällar och träd, främst tall och ek medan husentréerna omgavs av enstaka buskar.

Bebyggelsens typologier och utformning

Hustyperna var ofta djupare än smalhusen i ytterstaden och hade enkelsidiga lägenheter som i Kristineberg och Eriksdal. I framför allt Fredhäll och på Gärdet är punkthus i fyra till åtta våningar vanliga. Bebyggelsens enhetliga utformning vad beträffar volymer, färgsättning och takutformning ger de olika områdena en starkt sammanhållen karaktär. Olika byggnadsdelar som fönster, entrépartier och balkonger utformades med stor omsorg och gav varje enskilt hus en egen identitet inom den enhetligt gestaltade helheten. Färgskalan var typisk för funktionalismen med ljus gula, ljus gråa eller brutet vita fasader. De för tiden ovanliga, samlade punkthusen på Danviksklippan avvek med sina kraftigare jordfärger i gulockra, rött och grönt. Taklandskapet utgörs huvudsakligen av flacka plåttak i svart, rött eller grönt. I stort sett all utvändig miljö tillhörde det offentliga rummet och naturlandskapet sträckte sig ofta ända in på fasaderna.

Utveckling och förändringar

Miljöerna inom stenstadens krans har genomgått små förändringar. Det beror främst på områdenas strikta planstruktur, komplicerade terräng och dagens tillgänglighetskrav vilket gör det svårt att komplettera med ny bebyggelse. En del vindar har inretts och hus har kompletterats med balkonger. Få arbetsplatser och ett minskat befolkningsunderlag gör att det lokala serviceutbudet ofta är relativt begränsat. Reimersholme har kompletterats med flerbostadshus under 1970-talet. Delar av Lilla Essingen och Gärdet har förtätats med bostadshus under 1990-talet och i början av 2000-talet.

Riksintresse för kulturmiljövården

Gärdet utgör en värdekärna inom riksintresseområdet Stockholms innerstad med Djurgården. Se vidare riksintressebilagan till översiktsplanen.

Husen är placerade så att de bästa ljusförhållandena i bostäderna uppnås. Sparad naturmark mellan husen ger gaturummen en grön karaktär.

Överst: Gärdet har kompletterats med nya bostäder genom omvandling av befintliga verksamhetsbyggnader eller förtätning med nya bostadshus.

Ovan till vänster: Det funktionalistiska formspråket är tydligt i stenstadens krans. Portarna fick ofta en individuell utformning med stora glasytor, ekpartier och detaljer i rostfritt stål. Ibland är gatunumret en del av gestaltningen.

Höger: Bebyggelsen har en tydlig sammanhållen karaktär med återkommande arkitektoniska element, till exempel fönster över hörn, rundade balkonghörn och en sparsmakad men markerad takfot.

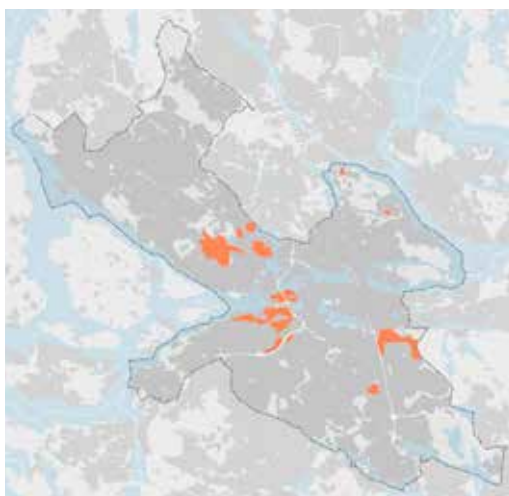

VÄGLEDNINGAR STENSTADENS KRANS

- Utveckla stenstadens krans med utgångspunkt ur gatornas och byggnadernas anpassning till terrängen samt det medvetna och tydliga förhållandet mellan bebyggelse och naturlandskap.
- Utforma nya byggnader inom befintlig struktur utifrån en samtida tolkning av platsens förutsättningar och närliggande bebyggelse. Utforma grupper av nya hus utifrån en sammanhållen gestaltningssidé.
- Utforma kompletteringsbebyggelse i anslutning till stenstadens krans utifrån ett helhetsperspektiv. Beakta närliggande bebyggelse.
- Utveckla stadsdelarna genom att komplettera med nya verksamhetslokaler i strategiska lägen och vid centrala stråk. Omvandling av lokaler till bostäder bör undvikas.
- Ta tillvara och utveckla den gröna karaktären med förgårdsmark i gaturummet och naturmark mellan husen. Undvik parkeringsytor på förgårdsmark och bostadsgårdar. De för stenstadens krans karaktäristiska parkerna tillvaratas. Utveckla dessa med naturlandskapet, dess bergsformationer och vegetation som utgångspunkt.
- Utgå från de ursprungliga husens volym, proportioner och takformer vid ombyggnader och renoveringar. Ta tillvara eller återskapa karaktärsskapande material, kulörer, byggnadsdelar och detaljer i så stor utsträckning som möjligt.

Hammarbyhöjden
från söder. Tunnel-
banan och Finn Malm
grens plan centralt i
bilden.

Smalhusstad

Ekhagen, del av Hjorthagen, Johannesfred, del av Ulvsunda, Riksby, Traneberg, Åkeshov, Åkeslund, Abrahamsberg, del av Gröndal, del av Aspudden, del av Midsommarkransen och Hammarbyhöjden

Planmönster och stadsrum

För att lösa problemen med trångboddhet och osunda boendemiljöer på 1930-talet introducerades det så kallade smalhuset efter förebilder från främst bauhausrörelsen och Weissenhofutställningen i Tyskland. Den ekonomiska krisen skapade också ett behov av att få fram billiga bostäder till framför allt barnfamiljer. Genom utbyggnaden av spårvägen kunde stora områden exploateras utanför tullarna. Under ledning av bland annat dåvarande fastighetsdirektören Axel Dahlberg växte flera stadsdelar, där smalhuset var den dominerande hustypen, upp i snabb takt. Sammanlagt byggdes cirka 25 000 lägenheter i smalhus under perioden 1934 till 1946.

Smalhusstaden kännetecknades av öppna stadsplanemönster med friliggande parallellt ställda byggnader med väl studerade inbördes avstånd för att skapa så goda ljusförhållanden som möjligt. De enskilda byggnaderna placerades ofta med små vinkelförskjutningar mellan gata och hus vilket skapade variation i gaturummen. Det hantverksmässiga byggandet gjorde att smalhusen varsamt kunde placeras in i naturen på bergknallar mellan bevarade träd. Lokaler för butiker och hantverk koncentrerades till stadsdelarnas torg och huvudstråk. En bärande tanke var att bebygga höjdparter för att hålla dalgångarna fria. Det innebar möjligheter att skapa sammanhängande

Utsnitt av Hammarbyhöjden. Öppet planmönster med friliggande parallellt ställda hus för att uppnå bästa möjliga ljusförhållanden. Lokalt centrum med butiker kring en öppen plats och en centralt placerad skola.

- Byggnad
- Offentlig byggnad eller verksamhet
- Kvartersmark
- Torg eller plats
- Park eller grönområde
- Vattenyta
- Ⓒ Centrum
- Ⓔ Skola
- Ⓙ Pendeltägs- eller järnvägsstation
- Ⓣ Tunnelbanestation
- Ⓛ Spårvägsstation

- Fastighetsgräns
- Spår ovan mark
- Spår under mark
- Höjdkurva

gröna stråk mellan stadsdelarna. Ett undantag var Riksby som byggdes på gammal ängs- och jordbruksmark vilket innebar att nästan all vegetation nyplanterades. Växtligheten nära husen, de breda gaturummen med förgårdsmark och den glesa utplaceringen av byggnaderna gav stadsdelarna en påtagligt grön och luftig karaktär, helt i linje med funktionalismens ideal. Naturlandskapet präglades av berghällar och blandad vegetation, främst tall och ek, kompletterad med planterade träd och buskar.

Bebyggelsens typologier och utformning

Smalhusstäderna kännetecknades av enhetlighet i skala och husens gestaltning. Bebyggelsen uppfördes till stor del i tre våningar och underordnade sig ofta höjden på trädtopparna. Huskropparna gjordes smala, mellan sju till nio meter, för att möjliggöra genomgående lägenheter. Arkitekturen var sparsmakad med flacka sadeltak eller pulpettak. Färgskalan inom stadsdelarna var sammanhållen, ofta i ljusa nyanser av gulockra, grönt, grått och brutet vitt. Slätputs var det vanligaste fasadmaterialet men det förekom även hårdbränt rött eller gult tegel, traditionellt murat i förband, som till exempel i Åkeslund och Abrahamsberg. Husens uttryck varierade genom utformningen av portar, skärmtak och fönster. Balkonger placerades på söderfasaden för att få maximalt ljusinfall och så att underliggande vardagsrumsfönster inte skuggades.

Utveckling och förändringar

Den strikta planstrukturen har gjort det svårt att komplettera med ny bebyggelse i större omfattning. Det har bidragit till att många av smalhusstadsdelarna är relativt intakta. Mer omfattande förtätningar har genomförts under början av 2000-talet i stadsdelarnas utkanter. Enstaka byggnader har lagts till inom det ursprungliga planmönstret, till exempel i Hammarbyhöjden, Midsommarkransen och Abrahamsberg. I Traneberg gjordes en viss förtätning under 1980-talet genom tillbyggnader av befintliga hus.

Riksintresse för kulturmiljövården

Smalhusen i LM-staden i Midsommarkransen och Gröndal ingår i ett riksintresseområde. Hjorthagen och Ekhagen ingår i riksintresset Stockholms innerstad med Djurgården. Se vidare riksintressebilagan till översiktsplanen.

Smalhusen är byggda i tre våningar, ofta med en förhöjd källarvåning. Förgårdsmarken och det öppna planmönstret möjliggör gröna gaturum.

Ovan: Smalhusstäderna har kompletterats med ny bebyggelse både inom den befintliga bebyggelsestrukturen och i utkanterna. Här ett exempel från Hammarbyhöjden.

Nedan: Husens volym, takformer och färgsättning bidrar till smalhusstädernas sammanhållna karaktär. Sparad vegetation och berghällar mellan husen, som här i Gubbängen.

Höger: Den strama och enkla arkitekturen präglar även smalhusens entréer. Dörren är ofta av ek och porten markerad med en omfattning av natursten, tegel eller keramiska plattor.

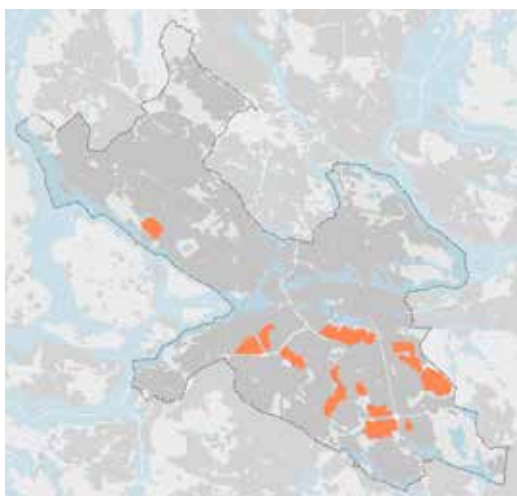

VÄGLEDNINGAR SMALHUSSTAD

- Utveckla smalhusstäderna med utgångspunkt ur dalstråken, det öppna stadsplanemönstret samt gatornas och byggnadernas anpassning till terrängen.
- Utforma nya byggnader inom befintlig struktur utifrån en samtida tolkning av platsens förutsättningar och närliggande bebyggelse. Utforma grupper av nya hus utifrån en sammanhållen gestaltningssidé.
- Utforma kompletteringsbebyggelse i anslutning till smalhusstäderna utifrån ett helhetsperspektiv. Beakta närliggande bebyggelse.
- Utveckla lokala centrum och centrala stråk genom att komplettera med ny bebyggelse och verksamhetslokaler där så är möjligt. Undvik omvandling av lokaler till bostäder.
- Ta tillvara och utveckla den gröna karaktären med förgårdsmark i gaturummet samt den bostadsnära naturmarken med bergsformationer och vegetation. Undvik parkeringsytor på förgårdsmark och bostadsgårdar.
- Utgå från de ursprungliga husens volym, proportioner och takformer vid ombyggnader och renoveringar. Ta tillvara eller återskapa karaktärsskapande material, kulörer, byggnadsdelar och detaljer i så stor utsträckning som möjligt.

Bagarmossen
från sydväst med
Nackareservatet i
bakgrunden.

Grannskapsenhet

Blackeberg, Årsta, Hägerstensåsen, Västertorp, Solberga, Björkhagen, Kärrtorp, del av Svedmyra, Bagarmossen, Gubbängen och Hökarängen

Planmönster och stadsrum

Efter andra världskriget växte kritik fram mot funktionalismens öppna och glesa byggnadssätt som präglade smalhusstadsdelarna. De uppfattades också som monotona sovstäder. Samtidigt ökade Stockholms befolkning på grund av stor inflyttning. Nya hustyper prövades för att höja exploateringsgraden, till exempel tjockare lamellhus som grupperades i mer slutna kvartersformer, fristående punkthus i 8–10 våningar och stjärnhus. Med inspiration från Englands »community centres» utvecklades idén om grannskapsenheten som fick stort genomslag i planeringen under 1940- och 1950-talet. Syftet var att främja social gemenskap och forma den demokratiska medborgaren, vilket ansågs särskilt angeläget i spåren av andra världskriget. Funktionalismens idéer var fortfarande rådande men grannskapsplaneringen influerades även av trädgårdsstadens tankar om att blanda bostäder, arbetsplatser och service i mindre enheter. I Årsta byggdes den första grannskapsenheten i mitten av 1940-talet. Idéerna konkretiserades i 1952 års generalplan för Stockholm och kunde realiseras genom tunnelbanenätets utbyggnad.

Grannskapsenheternas tydliga avgränsning med sparad naturmark var en uttalad stadsbyggnadssidé som förstärkte upplevelsen av stadsdelarnas sammanhållna helhet. Samtidigt erbjöd stadsdelarna närhet till rekreation för de boende. Bebyggelsen organiserades kring en gemensam bostadsgård

Utsnitt av Blackeberg. Planmönstret bildas av lamellhus kring gemensamma gårdar och inslag av fristående punkthus. Lokalt centrum med butiker kring ett torg och centralt placerade skolor. Grönstråk genom bebyggelsen bildar sammanhängande gröna promenader.

- Byggnad
- Offentlig byggnad eller verksamhet
- Kvartersmark
- Torg eller plats
- Park eller grönområde
- Vattenyta

- Ⓒ Centrum
- Ⓔ Skola
- Ⓙ Pendeltägs- eller järnvägsstation
- Ⓣ Tunnelbanestation
- Ⓛ Spårvägsstation

- Fastighetsgräns
- Spår ovan mark
- Spår under mark
- Höjdkurva

och gaturummen tydliggjordes. Entréerna var ofta orienterade mot gården. Öppningar i kvarteren skapade inblickar på gårdarna med sparad naturmark. Det bidrog till stadsdelarnas gröna karaktär.

Gatunätets och bebyggelsens anpassning till terrängen var ett karakteristiskt inslag i stadsmiljön. Grupper av höga punkthus placerades mot omgivande naturmark och längs gröna centrala stråk. Radhus förekom i stadsdelarnas utkanter. Mindre centrumanläggningar anlades i anslutning till spårvägsstationerna. De markerades ofta av ett högt hus som i till exempel Västertorp, Bagarmossen och Hökarängen. Medborgarhus, biografier och bibliotek inrättades för att främja den lokala samhörigheten.

De idéer som började ta form kring utformningen av stadens parker under 1930-talet – att naturlandskapet skulle vara utgångspunkt vid gestaltningen – vidareutvecklades genom den så kallade Stockholmsskolan. Det lokala naturlandskapets särdrag utgjorde en inspirationskälla och sparades eller återskapades i parker och på bostadsgårdar i de nya stadsdelarna.

Bebyggelsens typologier och utformning

Jämfört med 1930- och 1940-talens smalhus präglades bebyggelsen i grannskapsenheterna av en större formrikedom med till exempel valv, sexkantiga fönster, balkongfronter och vita fönsteromfattningar. Samtidigt var stadsdelarnas form- och färgmässigt sammanhållna gestaltning ett framträdande drag. Den grövre spritputsen var ett vanligt fasadmateriäl. Fasader nas färgskala karaktäriserades ofta av varma jordfärger i gulockra, rött och brunt men inslag av violett, grönt och blått förekom också. Sadeltaken beklädades huvudsakligen med tegel.

Utemiljön kom att kännetecknas av stora gårdar med gräsytor, berghällar och naturmark som anslöt till husen. Vegetationen utgjordes främst av tall och ädellövträd med inslag av blommande småträd och buskar.

Utveckling och förändringar

I början av 2000-talet genomfördes förtätningar inom grannskapsenheternas ursprungliga bebyggelsestruktur. Förtätningarna gjordes i varierande omfattning, främst med punkt- och lamellhus invid parker, grönstråk och på kvartersmark som till exempel i Blackeberg. Det har bidragit till en mer varierad stadsmiljö även om grundstrukturen i huvudsak är intakt.

Årsta har kompletterats kontinuerligt sedan utbyggnaden av stadsdelen påbörjades vid mitten av 1940-talet. Under 2010-talet uppfördes tät stadsbebyggelse längs Johanneshovsvägen som bryter mot det ursprungliga öppna bebyggelsesättet. Vid Årstafältet har det planerats för tät och varierad bebyggelse i slutna och halvslutna kvarter som ska knyta ihop Valla gårde och Östbergahöjden.

Riksintresse för kulturmiljövården

Årsta centrum ingår i ett riksintresseområde. Se vidare riksintressebilagan till översiktsplanen.

Ovan: Hus placerade nära gatan och grön förgårdsmark formar gaturummet. Entréerna är ofta mot gården och portiker som förbinder kvarters hörn skapar inblickar till de gröna gårdarna. Inslag av höga hus bryter den i övrigt enhetliga trevningsskalan.

Till höger: Husens enhetliga formspråk, ofta med fasader av grov spritputs och kulörer i varma jordfärger ger grannskapsenheterna en sammanhållen karaktär, som här i Kärrtorp.

Nedan till höger: Grannskapsenheterna har kompletterats med ny bebyggelse både inom den befintliga strukturen och i utkanterna. Här ett exempel från Blackeberg.

Nedan till vänster: Arkitekturen har ett rikt formspråk, till exempel vita fönsteromfattningar och sexkantiga fönster. Porten är ofta av ek och markerad med en omfattning av natursten.

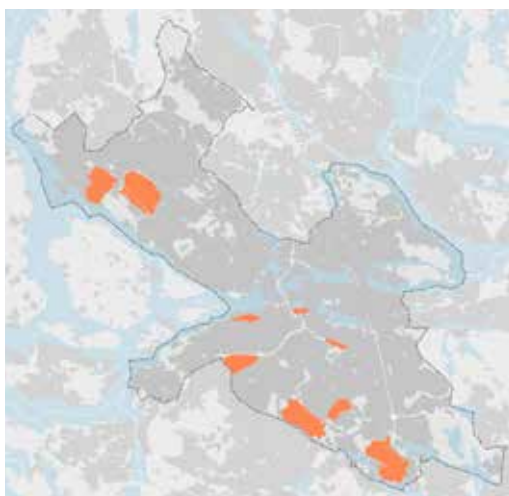

VÄGLEDNINGAR GRANNSKAPSENHET

- Utveckla grannskapsenheterna med utgångspunkt ur de centrala parkstråken, dalgångarna, den karakteristiska parkutformningen, de gemensamma bostadsgårdarna samt gatornas och byggnadernas anpassning till terrängen.
- Utforma nya byggnader inom befintlig struktur utifrån en samtida tolkning av platsens förutsättningar och närliggande bebyggelse. Utforma grupper av nya hus utifrån en sammanhållen gestaltningssidé.
- Utforma kompletteringsbebyggelse i anslutning till grannskapsenheterna utifrån ett helhetsperspektiv. Beakta närliggande bebyggelse.
- Utveckla lokala centrum och centrala stråk genom att komplettera med ny bebyggelse och verksamhetslokaler där så är möjligt. Undvik omvandling av lokaler till bostäder.
- Ta tillvara och utveckla den gröna karaktären med förgårdsmark i gaturummet samt den bostadsnära naturmarken med bergsformationer och vegetation. Undvik parkeringsytor på förgårdsmark och bostadsgårdar.
- Utgå från de ursprungliga husens volym, proportioner och takformer vid ombyggnader och renoveringar. Ta tillvara eller återskapa karaktärsskapande material, kulörer, byggnadsdelar och detaljer i så stor utsträckning som möjligt.

Vällingby från norr.
I bildens överkant
syns Räcksta och
Vattenfalls före detta
huvudkontor.

Tunnelbanestad

Hässelby strand, Hässelby gård, Vällingby, Råcksta, Grimsta, Valla gärde, Fruängen, Bandhagen, Hagsätra, Rågsved, Högdalen, del av Sköndal, Farsta och Farsta strand

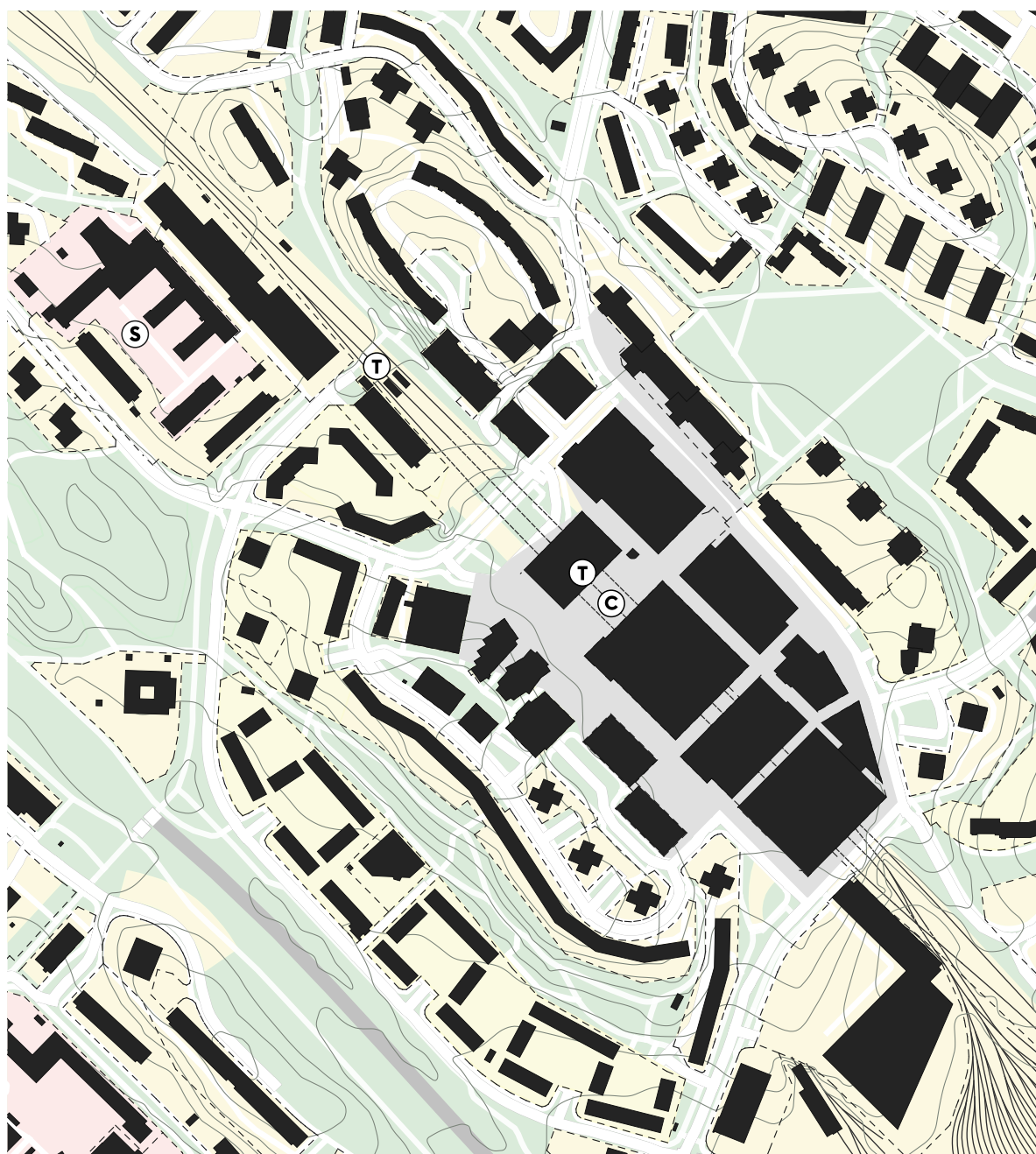
Planmönster och stadsrum

I och med att tunnelbanan byggdes ut och att staden förvärvade stora markområden kunde nya stadsdelar byggas längre ut från stadskärnan. Den ökande inflyttningen till Stockholm ställde krav på högre exploatering. Det ledde till mer storskalig bebyggelse och att ett mer rationellt byggnadssätt utvecklades på 1950-talet.

Med inspiration från engelska »new towns«, utvecklades idén om att skapa en typ av förort som skulle komplettera den centrala staden och minska långa pendlingsavstånd mellan bostaden och arbetet. Den grundläggande tanken var att integrera arbetsplatser, bostäder och centrumfunktioner och därigenom skapa självförsörjande enheter – den så kallade ABC-staden introducerades. Kulturen spelade en viktig roll och manifesterades i biografer, teaterlokaler och offentlig konst.

Vällingby var den första tunnelbanestaden och invigdes 1954. Råcksta och Hässelby gård planerades samtidigt och ingick i Vällingby centrums omland. Vällingby kom att bli den stadsdel där ABC-stadens tankar genomfördes mest konsekvent och blev internationellt uppmärksammat. Högdalen och Farsta stod klara 1960 respektive 1961.

Naturlandskapets förutsättningar och olika planeringsideal gjorde att ABC-stadsdelarna kom att skilja sig åt. I Vällingby placerades centrum ovanpå

Utsnitt av Vällingby. Den första ABC-staden med centralt placerad centrumanläggning och grupper av olika hustyper; höga punkthus och lägre lamellhusbebyggelse. Grönstråk genom bebyggelsen bildar sammanhängande gröna promenader.

- Byggnad
- Offentlig byggnad eller verksamhet
- Kvartersmark
- Torg eller plats
- Park eller grönområde
- Vattenyta

- Ⓒ Centrum
- Ⓔ Skola
- Ⓙ Pendeltägs- eller järnvägsstation
- Ⓣ Tunnelbanestation
- Ⓛ Spårvägsstation

- Fastighetsgräns
- Spår ovan mark
- Spår under mark
- Höjdkurva

tunnelbanan och en relativt tät, sammanhängande stadsmiljö skapades med en park som gränsade till centrumet. Det bilfria centrumet karaktäriserades av låga kommersiella byggnader uppdelade i flera kvarter. Runt centrum placerades bostäder i fallande skala. Farsta och Högdalen planerades däremot i stor utsträckning utifrån bilen som nu var ett allt viktigare transportmedel. Stora parkeringsplatser anlades därför i anslutning till centrum vilket gav stadsdelarna en mer öppen struktur.

Gemensamt för tunnelbanestadsdelarna blev en uppdelning av olika typologier. Högre byggnader placerades närmast centrumanläggningen och tunnelbanestationen, med en succesiv nedtrappning av skalan med grupper av rad- och kedjehus längre ut. Tankegångarna från planeringen av grannskapsenheterna med lamellhus i tre våningar, grupperade kring bostadsgårdar levde kvar. Öppna naturstråk genom bebyggelsen med ett sammanhängande gångvägssystem, skolor, idrottsplatser och parker blev ett vanligt karaktärsdrag.

Under 1950-talets andra hälft skedde en skalförskjutning i nya stadsdelar som Hässelby strand, Fruängen, Farsta centrum, Rågsved och Hagsätra. Punkthus i 9–16 våningar, placerade i grupper vid centrumbildningar och tunnelbanestationer, blev ett vanligare inslag. Ofta markerades höjdryggarna i landskapet genom rader av punkthus. De orienterades i nordost-sydväst för att uppnå största möjliga solljusinfall.

Bil innehavet ökade vid denna tid vilket ställde krav på fler parkeringsplatser. Öppna parkeringsytor anlades därför mellan husen eller i garage i anslutning till infartsgatorna.

Trafiksäkerhetsfrågor uppmärksammades alltmer och det blev vanligare att separera olika trafikslag för att öka tryggheten för gående och cyklister. Angöring med bil skedde ofta via återvändsgator och körbara gångvägar fram till bostadsentréerna.

Bebyggelsens typologier och utformning

Farsta centrum kom att präglas av stor formrikedom och experimenterande med kombinationer av olika fasadmaterial som trä, plåt och puts. Höga ambitioner gällde även gestaltningen av den omkringliggande bostadsbebyggelsen. Fasader i rött tegel var vanligt men det förekom även puts och skivor i fibercement.

Den nya höjdskalen innebar en förändring av ytterstadens siluett. Från att bebyggelsen hållit sig under trädtopparnas nivå kom nu de höga punkthusen att dominera över landskapet och utgöra viktiga orienteringspunkter i stadsväven, till exempel i Hässelby strand, Farsta strand och Hagsätra.

Byggnadstekniken blev alltmer industrialiserad men medgav ändå ett stort mått av terränganpassning. Platsbyggd stomme i lättbetong var den dominerande tekniken men förtillverkade betongelement blev allt vanligare. Det vanligaste fasadmaterialet var puts men det förekom även tegel. Taken var låglutande eller utförda som flacka sadeltak, ofta med uppstickande teknikutrymmen för hissmaskin eller ventilationsanläggning. Grupper av punkthus

gavs ett enhetligt arkitektoniskt uttryck som kännetecknades av den sena modernismens avskalade formspråk med slätputsade fasader i ljusa grå eller ljus bruna kulörer. Balkongerna var utanpåliggande eller indragna, ofta med fronter i plåt eller betongelement.

Utveckling och förändringar

Tunnelbanestäderna har förnyats i olika omfattning genom kompletteringar med punkthus och lamellhus inom den ursprungliga bebyggelsestrukturen. I början av 2000-talet utvecklades Vällingby och Råcksta genom kompletterande bebyggelse med bostäder. En omfattande ombyggnad av Vällingby centrum genomfördes också med nya lokaler för handel och parkering samt ett glastak över en del av utemiljön. Hänsyn till de kulturhistoriska värdena var central i omvandlingen och tidstypiska byggnadsdetaljer från 1950-talet återskapades. I Råcksta har Vattenfalls före detta kontorsbebyggelse byggts om till bostäder.

Högdalens centrum förnyades och kompletterades under 1980- och 1990-talen. Viss förtätning har också skett med flerbostadshus i stadsdelens centrala delar under 2000-talet. I Farsta centrum genomfördes kompletteringar med nya lokaler för handel under 1990-talet och i början 2000-talet. Centrumanläggningen fick då mer karaktär av inomhusgalleria och är idag ett av söderorts största centrum.

Riksintresseområde för kulturmiljövården

Vällingby/Råcksta är ett riksintresseområde. Se vidare riksintressebilagan till översiktsplanen.

Lamellhus i tre våningar med en förhöjd källarvåning eller garage i markplan och grupper av fritt placerade höga punkthus präglar gatubilden. Grön förgårdsmark med enstaka träd skapar gröna gaturum. Entréerna är ofta mot gården.

Ovan: I början 2000-talet genomgick Vällingby centrum en omfattande förnyelse med nya byggnader för handel och bostäder.

Mitten: Radhus, ofta väl inpassade i terrängen, placerades längre ut från centrum. Puts, tegel och inslag av trä är vanliga fasadmateriell. Exempel från Vällingby.

Nedan: Under det sena 1950-talet blev höga punkthus vanligare, som här i Hagsätra. Husens anpassning till naturlandskapet är ett tydligt karaktärsdrag.

TUNNELBANESTAD

Ovan: Punkthusen är ofta placerade på höjder vilket gör att de får en skulptural verkan i stadslandskapet.

Nedan: Vällingby centrum med sin varierade bebyggelse och stora utbud av service och kultur. Det cirkelformade mönstret i markbeläggningen och fasadkompositionen är karakteristiskt för området.

Höger: 1950-talets formspråk och färgrika kombinationer återkommer i många av tunnelbanestäderna; grov spritputs, vita fönsteromfattningar och port av ek. Här är balkongräckena av smide med infällda skivor.

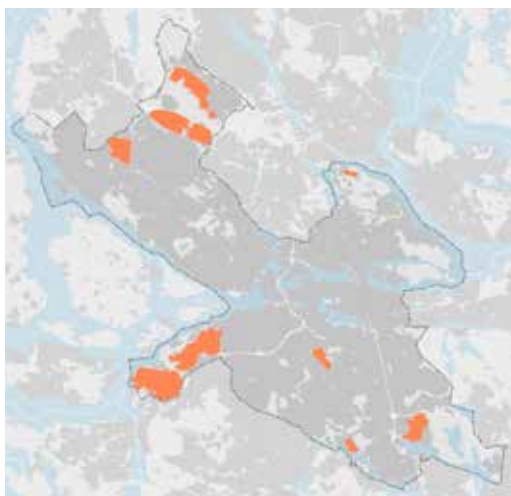

VÄGLEDNINGAR TUNNELBANESTAD

- Utveckla tunnelbanestäderna med utgångspunkt ur de centrala parkstråken, de gestaltningsmässigt sammanhållna husgrupperna som utgörs av höga punkthus kring centrum, flerfamiljshus i tre till fyra våningar och områden av småhus i stadsdelarnas utkanter. Beakta punkthusens skulpturala verkan i stadslandskapet.
- Utforma nya byggnader inom befintlig struktur utifrån en samtida tolkning av platsens förutsättningar och närliggande bebyggelse. Utforma grupper av nya hus utifrån en sammanhållen gestaltningsidé.
- Utforma kompletteringsbebyggelse i anslutning till tunnelbanestäderna utifrån ett helhetsperspektiv. Beakta närliggande bebyggelse.
- Utveckla lokala centrum och centrala stråk genom att komplettera med ny bebyggelse, verksamhetslokaler och arbetsplatser där så är möjligt. Ta tillvara befintliga lokaler för handel, verksamheter och kultur. Undvik omvandling av lokaler till bostäder.
- Ta tillvara och utveckla den gröna karaktären med förgårdsmark i gaturummet och de centrala parkstråkens samband med omgivande grönstruktur som skapar ett nätverk av gröna promenader. Undvik parkeringsytor på förgårdsmark och bostadsgårdar.
- Utgå från de ursprungliga husens volym, proportioner och takformer vid ombyggnader och renoveringar. Ta tillvara eller återskapa karaktärsskapande material, kulörer, byggnadsdelar och detaljer i så stor utsträckning som möjligt. Förändra sammanhållna grupper av småhus med hänsyn till helheten i gestaltning och utformning.

Skärholmen från öster.
Skärholmens centrum
till vänster.

Storskalig stadsdel

Akalla, Husby, Hjulsta, Tensta, Rinkeby, Kälvesta, Lappkärrsberget, delar av Gärdet, Drakenberg, Axelsberg, Bredäng, Sättra, Östberga, Skärholmen, Vårberg och Fagersjö

Planmönster och stadsrum

I början av 1960-talet blev bristen på bostäder allt större. Stora markområden köptes in av staden i framförallt nordvästra och sydvästra Stockholm. Utbyggnaden av tunnelbanan tog återigen fart vilket var en förutsättning för den snabba utbyggnadstakten som nu skulle följa. Ett mer storskaligt planmönster underlättade ett mer rationellt byggande. Den industrialisering av byggtekniken som utvecklades i början av 1960-talet fick nu sitt definitiva genombrott.

Den första stadsdelen som planerades i stor skala var Bredäng som började byggas 1962, följt av Sättra. 1965 intensifierades byggandet av bostäder i hela Sverige. För att råda bot på bostadsbristen sattes ett mål om en miljon nya lägenheter fram till och med 1974 och begreppet miljonprogram myntades. Östberga, Vårberg, Tensta och Rinkeby är några exempel på stadsdelar från denna tid. Miljonprogramsområden uppfördes även i centrala staden, till exempel i kvarteren Drakenberg och Linjalen på Södermalm. En betydande andel av miljonprogrammets bebyggelse utgjordes av lamellhus i tre till fyra våningar och av gruppbyggda småhus och radhus.

De storskaliga stadsdelarna präglades av modernismens idéer om separering av olika funktioner, grönska och en strävan efter ljus och luft i stadsrummen. Områdena kännetecknades ofta av en storskalig enhetlighet och rationalitet genom ett tydligt gestaltningsgrepp. De höga och fritt placerade

Utsnitt av Hjulsta. Rationellt planmönster med lamellhus grupperade kring det lokala centrumet. Skolor är placerade så att de bildar ett centralt stråk genom bostadsbebyggelsen. Angöring sker via ett fåtal matargator. Grönstråk omger bebyggelsen.

- Byggnad
- Offentlig byggnad eller verksamhet
- Kvartersmark
- Torg eller plats
- Park eller grönområde
- Vattenyta

- Ⓒ Centrum
- Ⓔ Skola
- Ⓙ Pendeltägs- eller järnvägsstation
- Ⓣ Tunnelbanestation
- Ⓛ Spårvägsstation

- Fastighetsgräns
- Spår ovan mark
- Spår under mark
- Höjdkurva

punkthusen som var vanliga i början på 1960-talet övergavs. Istället skapades stadsmiljöer med ambitioner om både innerstadens täthet och ytterstadens närhet till naturen. Planmönstret kom att skilja sig åt mellan de olika stadsdelarna. I de tidiga exemplen, som Bredäng, var husen fritt placerade i landskapet medan bebyggelsen i senare byggda stadsdelar, till exempel Husby och Skärholmen, organiserades i striktare kvartersmönster.

Lösningen på trafiksäkerhetsfrågorna blev att separera biltrafiken från gående och cyklister genom att anlägga matargator runt stadsdelarna samt parkeringsanläggningar i anslutning till bostadskvarteren. De bilfria bostadsmiljöerna och centrumanläggningarna kopplades samman genom ett nät av gång- och cykelvägar.

Rationella bygghetoder medförde stora konsekvenser för naturlandskapet vid exploateringen. Naturen blev underordnad bebyggelsen och landskapet omformades. Gatuträd planterades i alléer längs huvudgator och längs parkstråk.

Bebyggelsens typologier och utformning

Bebyggelsen i de storskaliga stadsdelarna varierade och utgjordes delvis av höga skivhus i åtta till tio våningar. Dessa bildade ofta tydliga formationer i stadslandskapet, som i till exempel Akalla och mot trafikleden E 18 i Tensta och Rinkeby. Den vanligaste hustypen var friliggande lameller i två till tre våningar. I till exempel Skärholmen förekom lamellhus i stor omfattning inom halvslutna kvarter och med gemensamma gårdar.

Det byggdes även småhus i stor omfattning. Radhus och kedjehus uppfördes i sammanhållna enheter i stadsdelarnas utkanter efter liknande trafiksystem som områdena med flerbostadshus. Exempel på detta finns i Akalla och Sättra. I början av 1970-talet blev det allt svårare att hyra ut bostäder i flerbostadshus och efter växande kritik mot storskalig bebyggelse ökade andelen av småhus i bostadsproduktionen. Stora enheter av enbart småhusbebyggelse kom då att bilda egna stadsdelar, som i Kälvesta.

Det rationella och industriella byggandet avspeglades i arkitekturen genom enkel och stram gestaltning. Loftgångshuset introducerades nu efter förebilder från Europa. Förutom de produktionstekniska och ekonomiska fördelarna med att koppla fler lägenheter via färre trapphus, skulle loftgången underlätta möten mellan de boende och främja den sociala gemenskapen.

Flerbostadshusens fasader slätputsades ibland i varma kulörer som i delar av Tensta, Akalla och Husby eller i ljus gråa eller gula nyanser som i Skärholmen. Det förekom även betongelement med ibland frilagd ballast. Betongelementens skarvar lämnades ofta synliga och utgjorde då en del av fasadens gestaltning. Platta tak eller svagt lutande sadeltak gav en enhetlig siluett. Småhusens utformning var mer varierad och det förekom ofta en blandning av olika fasadmateriell som tegel, trä och skivor.

Färgsättningen var noga komponerad och enhetlig men kunde variera mellan olika kvarter eller områden. Taken var ofta platta eller utformade som svagt lutande pulpettak.

Den svenska bostadsforskningen var framstående och omsorgen om de enskilda bostädernas planlösningar var stor. Goda ljusförhållanden och funktionalitet var ledord.

Utveckling och förändringar

Under 2000-talet har de storskaliga stadsdelarna kompletterats med radhus och flerbostadshus inom den ursprungliga planstrukturen, till exempel i Tensta, Rinkeby och Östberga. I flera stadsdelar har centrumen rustats upp och förtätats med bostäder. Rinkeby centrum har förnyats genom nya butikslokaler längs Rinkebystråket och Rinkeby allé har byggts om och kopplats genom en bro till Ursvik i Sundbyberg.

Lamellhus i två till tre våningar är vanligt. Ett system av gångvägar knyter ihop bostadsgårdarna.

Radhusområdena planerades efter samma grundprincip som flerbostadshusen; rätvinkligt placerade huslängor kring en gemensam gård och bilarna separerade från gående och cyklister.

Stora sammanhållna områden av radhus och kedjehus med enhetlig gestaltning byggdes under denna tid, till exempel i Kälvesta. Den liggande träpanelen och sadeltaken ger området en egen identitet.

Bebyggelsen utgörs av samlade grupper med olika hustyper; höga skivhus och lägre lamellhus fritt placerade i landskapet som till exempel i Bredäng.

Ovan: De storskaliga stadsdelarna har kompletterats med ny bebyggelse både inom den befintliga bebyggelsestrukturen och i utkanterna. Längs Tensta allé har de befintliga skivhusen byggts till. Lokaler har inrymmts i bottenvåningarna och skapat en mer livaktig gatumiljö.

Nedan: Trafiksäkerheten prioriterades högt vid denna tid. Bilarna separerades från gående och cyklister vilket styrde utformningen av gaturummen. Här ett exempel från Tensta.

Höger: Byggnadstekniken rationaliserades genom industritillverkade byggnadsdelar i betong. Tekniken blev en del av den arkitektoniska gestaltningen som till exempel den här trappan som markerar bostadshusets entré.

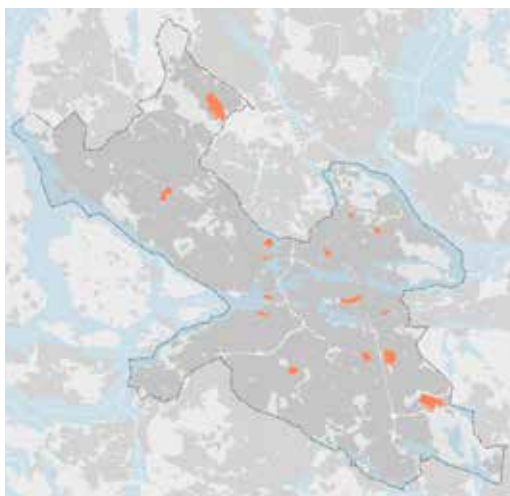

VÄGLEDNINGAR STORSKALIG STADSDEL

- Utveckla de storskaliga stadsdelarna med utgångspunkt ur de gestaltungs-mässigt sammanhållna husgrupperna som utgörs av skivhus i sex till tio våningar, lamellhus i tre till fyra våningar och områden av småhus i stadsdelarnas utkanter.
- Utforma nya byggnader inom befintlig struktur utifrån en samtida tolkning av platsens förutsättningar och närliggande bebyggelse. Utforma grupper av nya hus utifrån en sammanhållen gestaltungs-sidé.
- Utforma kompletteringsbebyggelse i anslutning till de storskaliga stadsdelarna utifrån ett helhetsperspektiv. Beakta närliggande bebyggelse.
- Eftersträva att förena trafiksäkra miljöer med ökad trygghet och orienterbarhet i stadsrummet vid förändringar i de storskaliga stadsdelarna.
- Utveckla lokala centrum och centrala stråk genom att komplettera med ny bebyggelse, verksamhetslokaler och arbetsplatser där så är möjligt. Ta tillvara befintliga lokaler för handel, verksamheter och kultur.
- Ta tillvara och utveckla den gröna karaktären med parkstråkens samband med omgivande grönstruktur som skapar ett nätverk av gröna promenader.
- Ta tillvara eller återskapa karaktärsskapande material, kulörer, byggnadsdelar och detaljer i så stor utsträckning som möjligt vid ombyggnader och renoveringar. Förändra sammanhållna grupper av småhus med hänsyn till helheten i gestaltning och utformning.

Dalen i Enskede från sydost. Längst upp i bild syns Tele2 arena och Nynäsvägen.

Tät stadsenklav

Del av Kista, Beckomberga, Minneberg, Tranebergs strand, del av Ruddammen, Starrbäcksängen, Sankt Eriksområdet, Södra station, Norra Hammarbyhamnen, Ekensberg, Hägerstenshamnen, Dalen och Skarpnäck

Planmönster och stadsrum

Efter kritik mot det storskaliga och industrialiserade byggandet inleddes en ny stadsbyggnadsepok i slutet av 1970-talet. Samtidigt ökade behovet av större lägenheter efter miljonprogramårens stora andel trerummare. I Kista uppfördes en ny stadsdel med varierande utformning av bebyggelsen och i Dalen skedde en återgång till mer traditionellt formade halvslutna kvarter. Under de följande åren byggdes ett antal enhetligt formade stadsdelar på mark som tidigare utnyttjats för spårområde, industri eller upplag, som i till exempel Minneberg och Södra station.

Områdena planlades som täta enklaver efter ett tydligt och hårt styrande planmotiv, till stor del utan att ta hänsyn till omkringliggande stadsstruktur. Bebyggelsen organiserades i halvslutna kvarter kring gemensamma gårdar och husen placerades ofta i gatulivet vilket skapade täta gaturum. Ett nytt inslag var att exploateringen av flera områden gjordes i olika etapper, fördelade på olika byggaktörer. Det gav stadsdelarna en variation både i gestaltningen av enskilda byggnader och i upplåtelse- och boendeformer som i till exempel Södra stationsområdet.

Trafiksepareringen var fortfarande till viss del styrande i planeringen vilket resulterade i långa sammanhängande gångstråk som förband bostads-

Utsnitt av Skarpnäck. Tätt bebyggelse i halvslutna kvarter kring gemensamma gårdar. Torg och parker längs den centrala huvudgatan. Skolorna är placerade i anslutning till det omgivande grönområdet.

- Byggnad
- Offentlig byggnad eller verksamhet
- Kvartersmark
- Torg eller plats
- Park eller grönområde
- Vattenyta

- Ⓒ Centrum
- Ⓔ Skola
- Ⓙ Pendeltägs- eller järnvägsstation
- Ⓣ Tunnelbanestation
- Ⓛ Spårvägsstation

- Fastighetsgräns
- Spår ovan mark
- Spår under mark
- Höjdkurva

kvarteren. Parkeringen löstes i separata parkeringshus i stadsdelarnas utkant eller som stora öppna ytor i bebyggelsestrukturen.

Parker och bostadsgårdar planterades med tät växtlighet, ofta i strikta former. I gaturum och på förgårdar planterades träd. På gårdarna som ofta fick en halvprivat karaktär, anlades stora gräsmattor, buskar och små parkträd.

Bebyggelsens typologier och utformning

Stadsbilden i de olika stadsdelarna skiljer sig åt men gemensamt är bebyggelsens utformning med en variation i skala men med ett i övrigt likformigt formspråk. Skarpnäck, till exempel, karakteriserades av det röda teglet som förstärkte stadsdelens kompakta struktur. Variation skapades genom olika byggnadshöjder och till synes sporadiskt placerade balkonger. Utformningen av Minneberg och Södra station präglades tydligt av postmodernismens förhållningssätt – att inspireras av och låna element ur arkitekturhistorien, till exempel klassicismens symmetriskt uppbyggda fasader, pelare och fönsterindelning. Putsen kom här att dominera som fasadmateriell och färgsättningen var tidstypisk med ljusa gula och ljusa röda kulörer.

Utveckling och förändringar

Karaktären av färdigplanerade helheter efter strikta gestaltungsprinciper har medfört att de täta stadsenklaverna i huvudsak är oförändrade inom planstrukturen. Från början av 2000-talet har Beckomberga och Starrbäcksängen kontinuerligt kompletterats med nya bostäder i anslutning till den ursprungliga bebyggelsen.

Täta stadsrum.

Husen är placerade i gatulinjen eller med en smal förgård mot gatan vilket skapar täta stadsrum. Huvudgatan markeras med alléträd.

Ovan: Under 2010-talet har Tranebergs strand och Alvik förtätats med bostäder. Ett högt hus markerar det lokala centrumet.

Nedan: En tydlig gestaltningsidé skapar en enhetlig och sammanhållen

karaktär. I Minneberg utgör en park eller vatten fondmotiv i gaturummen och husen är gestaltade i ett tillbakablickande formspråk. De synliga elementfogarna är en konsekvens av den rationella byggtekniken med förtillverkade moduler.

Höger: Symmetri och formrikedom i fasadgestaltningen var vanligt under 1980-talet. Här entrén till Stockholms södra.

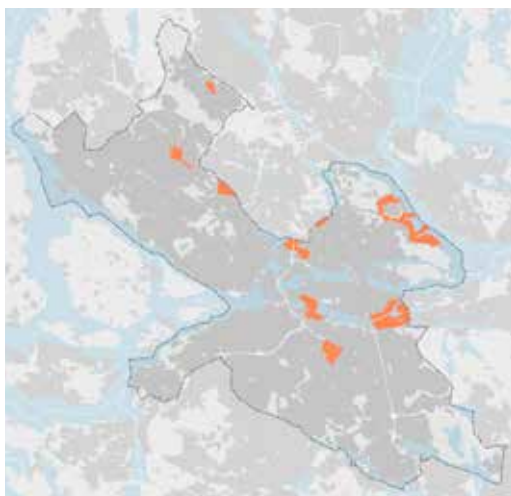

VÄGLEDNINGAR TÄT STADSENKLAV

- Utveckla de täta stadsenklaerna med utgångspunkt ur de tydliga gestaltningsidéerna vad gäller planmönster med axlar i gatustrukturen, tydliga bebyggelsefronter mot vattenrummen och kvartersindelningen.
- Utforma nya byggnader inom befintlig struktur utifrån en samtida tolkning av platsens förutsättningar och närliggande bebyggelse. Utforma grupper av nya hus utifrån en sammanhållen gestaltningsidé.
- Utforma kompletteringsbebyggelse i anslutning till de täta stadsenklaerna utifrån ett helhetsperspektiv. Beakta närliggande bebyggelse.
- Komplettera med nya verksamhetslokaler i strategiska lägen, vid centrala stråk och offentliga rum. Undvik omvandling av lokaler till bostäder.
- Ta tillvara och utveckla torg och parker för att möta behovet av rekreation och mötesplatser.
- Samordna förändringar av enhetligt gestaltade bebyggelsefronter i vattennära lägen, mot parker och grönområden. Ta tillvara och utveckla de ursprungliga husens volym, proportioner och takformer vid ombyggnader och renoveringar. Ta tillvara eller återskapa karaktärsskapande material, kulörer, byggnadsdelar och detaljer i så stor utsträckning som möjligt.

Hammarby sjöstad
från öster.

Tät blandstad

Del av Kista, Bromstensstaden, Annedal, Norra Djurgårdsstaden, Hagastaden, Hornsberg, Hammarby sjöstad, Liljeholmen/Årstadal och Årstafältet

Planmönster och stadsrum

Från 1960-talet fram till mitten av 1980-talet skedde en utflyttning från centrala Stockholm. Det berodde främst på att nya stadsdelar byggdes men även på att kommunikationerna till grannkommunernas expanderande villaområden förbättrades. Vid 1980-talets slut började allt fler åter att efterfråga centrala stadens närhet till service, arbetsplatser och kultur. Den ökade efterfrågan på bostäder gjorde att det nu blev ekonomiskt lönsamt att avveckla verksamhetsområden strax utanför innerstaden, som vid den här tiden hunnit bli omoderna och ofta en belastning för miljön.

Lugnet vid Hammarby sjö kom under ledning av Jan Inghe Hagström på Stockholms stadsbyggnadskontor, att bli det första stora stadsutvecklingsområdet följt av Årstadal i Liljeholmen och Hornsberg på västra Kungsholmen. Stadsbyggandet utvecklades nu mot ett mer integrerat gatunät med halvsutna kvarter med öppningar mot vattnet eller mot en park. Samordnade bebyggelsefronter mot vattenrummen och sammanhängande parkstråk var vanligt. Likaså att gatorna fick fonder av vatten eller grönska.

Under början av 2000-talet blev den traditionella kvarterstaden ett allt vanligare stadsbyggnadsideal. Det avspeglade sig i mer slutna kvarter med tydligare gränser mellan privat och offentlig mark, som på västra Kungsholmen och i Annedal. I takt med ett ökat bostadsbehov har exploateringsgraden

Utsnitt av Hammarby sjöstad. Tät bebyggelse i halvslutna kvarter som öppnar upp sig mot parker och det omgivande vattnet. Central bred huvudgata. Genomgående parkstråk ger bostadsnära grönytor. Skolan är centralt placerad invid en park.

- Byggnad
- Offentlig byggnad eller verksamhet
- Kvartersmark
- Torg eller plats
- Park eller grönområde
- Vattenyta

- Ⓒ Centrum
- Ⓔ Skola
- Ⓙ Pendeltägs- eller järnvägsstation
- Ⓣ Tunnelbanestation
- Ⓛ Spårvägsstation

- Fastighetsgräns
- Spår ovan mark
- Spår under mark
- Höjdkurva

successivt ökat genom åren vilket till exempel avspeglar sig i att antalet våningar generellt har ökat. Höga hus har planerats som solitärer om 20 till 24 våningar, bland annat på västra Kungsholmen och i Liljeholmen där byggnaderna står som accenter i stadslandskapet och delvis förändrat Stockholms siluett.

En blandning av bostäder, service och handel för att skapa en levande stadsmiljö och tillgång till stadskvaliteter tidigt i utbyggnadsskedet har varit en gemensam nämnare för den nya kvartersstaden. Lokaler för olika verksamheter planerades därför in i bottenvåningarna längs centrala stråk och huvudgator. Ett mål har även varit att integrera stadsdelarna med arbetsplatser för att få fungerande stadsmiljöer på lång sikt. Frågor som social integration, trygghet och jämställdhet har även lyfts tidigt i stadsbyggnadsprocessen.

Bebyggelsens typologier och utformning

I de tidiga utbyggnadsetapperna präglades arkitekturen av tydliga influenser från 1930-talets modernistiska stilideal. Enhetlighet i byggnadsdetaljer, material och färgsättning skapade en sammanhållen stadsbild. Slätputsade fasader i ljusa kulörer i brutet vitt och gult, fönsterband och stora glaspartier samt flacka tak blev utmärkande karaktärsdrag. Under senare år har en utveckling skett mot ett mer varierat formspråk och en större blandning av byggnadsvolymer, hushöjder, fasadmaterial och kulörer. Det har inneburit att den enskilda byggnadens framtoning har getts större betydelse än ett områdes sammanhållna gestaltning.

Ökade energikrav och miljöhänsyn har gjort allt större avtryck i gestaltningen. Miljötekniska lösningar som solpaneler, gröna fasader och tak har integrerats i arkitekturen och gett nya uttryck. Dagvattenlösningar har använts som element i gestaltningen och integrerats i stadsrummet.

Gaturummet formas av tät bebyggelse i sex till sju våningar och gatuträd planterade i infiltrationsbäddar som tar hand om dagvattnet.

Ovan: Entréerna är ofta en del av sockelvåningen och markeras med paneler av ek och stora glasytor.

Nedan: Vid gator med ett lugnare tempo är bostäderna placerade en halv våning över gatan. Planterade infiltrationsbäddar ger gaturummen en grön karaktär. Exempel från Henriksdalshamnen i Hammarby sjöstad.

Höger: Gatubilden karakteriseras av variation i hushöjder, material och kulörer som här i Annedal. Lokaler i bottenvåningarna vid torg och centrala stråk skapar förutsättningar för ett levande stadsliv.

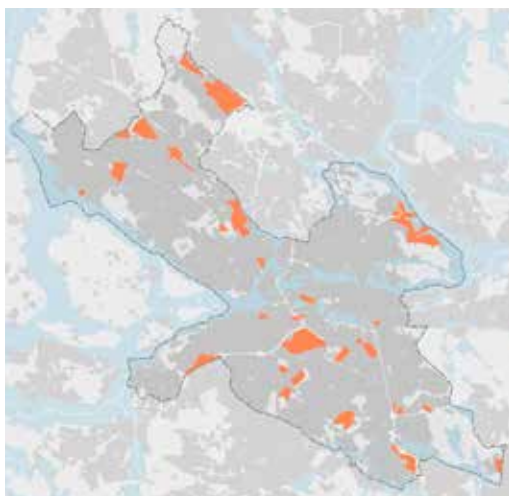

VÄGLEDNINGAR TÄT BLANDSTAD

- Utveckla nya stadsmiljöer med utgångspunkt ur platsspecifika natur- och kulturvärden i alla skalor. Ta stöd i kunskap om den omgivande bebyggelsens karaktär. Utforma bebyggelsefronter mot omgivande vattenrum, parker och grönområden samordnat utifrån en tydlig gestaltningsidé.
- Skapa en rumsligt integrerad stad genom att i planeringen säkerställa tillgången till mötesplatser som torg och parker. Överbrygga fysiska barriärer så långt som möjligt, till exempel trafikleder och spårområden.
- Utforma gator och torg utifrån den mänskliga skalan och så att ett tryggt och levande stadsliv främjas. Utforma bottenvåningarna så att stadsrummet blir upplevelserikt och aktiveras.
- Studera särskilt gaturummens och torgens storlek och proportioner samt gatusektionens utformning. Säkerställ att gaturummen kan inrymma olika funktioner beroende på gatutyp, till exempel förgård, trädplantering, kollektivtrafik, trygga gång- och cykelbanor samt angöring för handel. Sträva efter balans mellan gestaltning och funktion.
- Integrera lösningar i gestaltningen av de offentliga rummen, kvartersstrukturen och enskilda byggnader som främjar ett klimat- och kretsloppsanpassat stadsbyggande och ger förutsättningar för olika ekosystemtjänster. Beakta att detta kan påverka arkitekturen och stadsrummet och skapa nya förutsättningar och uttrycksmöjligheter.
- Utforma byggnader och offentliga rum på ett tåligt sätt som medger flexibel användning och uppdatering för framtida tekniska lösningar, till exempel inom miljöteknik.

Ulvsunda industri-
område från öster.
Pripps f.d. bryggeri
centralt i bilden.
Bromma flygplats till
vänster i bakgrunden

Verksamhetsområden

Akalla, Kista, Lunda, Bromsten, Vinsta, Ulvsunda, Alvik, Energihamnen/Värtahamnen/Frihamnen/Loudden, Lövholmen, Örsnberg, Västberga, Sättra, Slakthusområdet, Enskedefältet, Älvsjö, Högdalen, Norra Sköndal, Skarpnäcks gård, Larsboda och Skrubba

Planmönster och stadsrum

I takt med Stockholms expansion och strukturförändringar inom näringslivet har områden för industrier, hamnar och tekniska anläggningar kontinuerligt flyttats för att ge plats åt annan användning. Områden som tidigare betraktats som perifera har genom utbyggd kollektivtrafik och vägnät blivit tillgängliga och attraktiva för bostäder och service.

Genom industrialismens framväxt under 1800-talets andra hälft byggdes järnvägen ut vilket möjliggjorde för industrin att flytta ut från stadens centrala delar. Kommunaltekniska anläggningar byggdes på 1920-talet i bland annat Hjorthagen och nya hamnar anlades vid Loudden och Värtan. Stora verksamhetsområden växte upp i Ulvsunda, södra Hammarby och Midsommarkransen och de äldre industriområdena ersattes av bostadsbebyggelse. Under 1950- och 60-talen växte industri- och terminalområden upp i till exempel Lunda, Västberga och Högdalen. I samband med elektronik- och informationsindustrins expansion under 1980-talet har Kista utvecklats till ett av Europas viktigaste kluster för företag och forskning inom it-branschen.

Stockholms verksamhetsområden utgör ingen enhetlig stadsbyggnadskarakter utan har utvecklats utifrån den specifika industriverksamhetens behov.

Utsnitt av Västberga. Stora kvarter med storskaliga byggnader som utformats efter verksamheternas behov. Den offentliga miljön präglas av breda gator för att underlätta framkomligheten för stora fordon.

- Byggnad
- Offentlig byggnad eller verksamhet
- Kvartersmark
- Torg eller plats
- Park eller grönområde
- Vattenyta

- Ⓒ Centrum
- Ⓔ Skola
- Ⓙ Pendeltägs- eller järnvägsstation
- Ⓣ Tunnelbanestation
- Ⓛ Spårvägsstation

- Fastighetsgräns
- Spår ovan mark
- Spår under mark
- Höjdkurva

Detta ger en mångfald av olika karaktärer med sinsemellan stora variationer. Planstrukturen karakteriseras av rationalitet och är given av verksamheter-
nas behov av framkomlighet och logistik. Områdena är ofta storskaliga och
inhägnade vilket skapar barriärer i stadsväven. Gaturummen är breda för att
möjliggöra tunga transporter samt lastning och lossning av varor och mate-
rial. Gröna inslag samt gång- och cykelvägar saknas ofta.

Bebyggelsens typologier och utformning

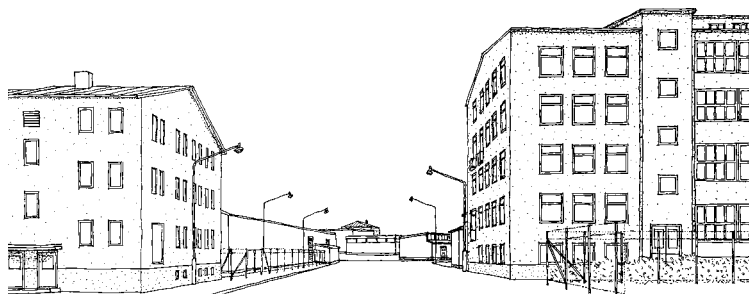
Verksamhetsområdenas kontinuerliga utveckling över lång tid innebär att de
historiska lagren avtecknar sig tydligt i stadsbilden. I de äldsta områdena,
framför allt i gasverksamhetsområdet i Hjorthagen, Lövholmen, Slakthusområdet
och Vinterviken finns exempel på karakteristisk industriarkitektur med hög
arkitektonisk och konstnärlig kvalitet från förra sekelskiftet och tidigt 1900-
tal. Fasader i sandsten eller rött tegel med dekorativa takgesimser och dörr-
och fönsteromfattningar i granit var vanligt.

I och med modernismens intåg blev arkitekturen rationell men ändå ofta
uttrycksfull som till exempel Lumafabriken i södra Hammarby och kvarteret
Blästern i Vasastaden. Stor del av den industribebyggelse som byggs idag
präglas av funktion, flexibilitet och låga produktionskostnader. Enkla bygg-
nader med till exempel plåtfasader, skivmaterial och prefabricerade ele-
ment är vanligt.

Kontorsbebyggelsen kännetecknas av stor frihet och variation i utform-
ningen. Ofta är det fråga om stora volymer med få entréer och en arkitek-
tur präglad av rationalitet och funktion. Flera byggnader har höga arkitek-
toniska värden och speglar företagens profiler, till exempel Telias före detta
huvudkontor i Farsta från 1970-talet samt Ericssons kontor från 2010 i Kista.

Utveckling och förändringar

I dag har stora delar av den industriella tillverkningen ersatts av andra
näringar så som kontor, logistik och handel. Stora verksamhetsområden finns
i till exempel Akalla, Lunda, Västberga och Högdalen. Dessa områden fyller
en viktig funktion i Stockholms ekonomiska utveckling och i varuförsörjningen
av staden och ska därför kvarstå som renodlade verksamhetsområden enligt
översiktsplanen. Andra centralt belägna områden så som Kista, Loudden,
Slakthusområdet och Älvsjö utvecklas till blandade stadsmiljöer med bostä-
der, service och arbetsplatser. Här finns stor stadsutvecklingspotential och
områdena kommer att genomgå omfattande förändringar. De ofta storska-
liga byggnaderna med få entréer och slutna bottenvåningar skapar bristfäl-
liga samband både inom områdena och till omgivande stadsdelar. Det kan
därför vara motiverat att bryta upp stora volymer för att skapa ett integre-
rat gatunät samt ordna fler entréer mot gatan.

Ovan: Breda gator och ytor för par-
kering samt för
lastning och lossning
skapar storskaliga
gaturum. En bland-
ning av kontors- och
industribyggnader
i olika skalor ger en
variationsrik gatu-
bild.

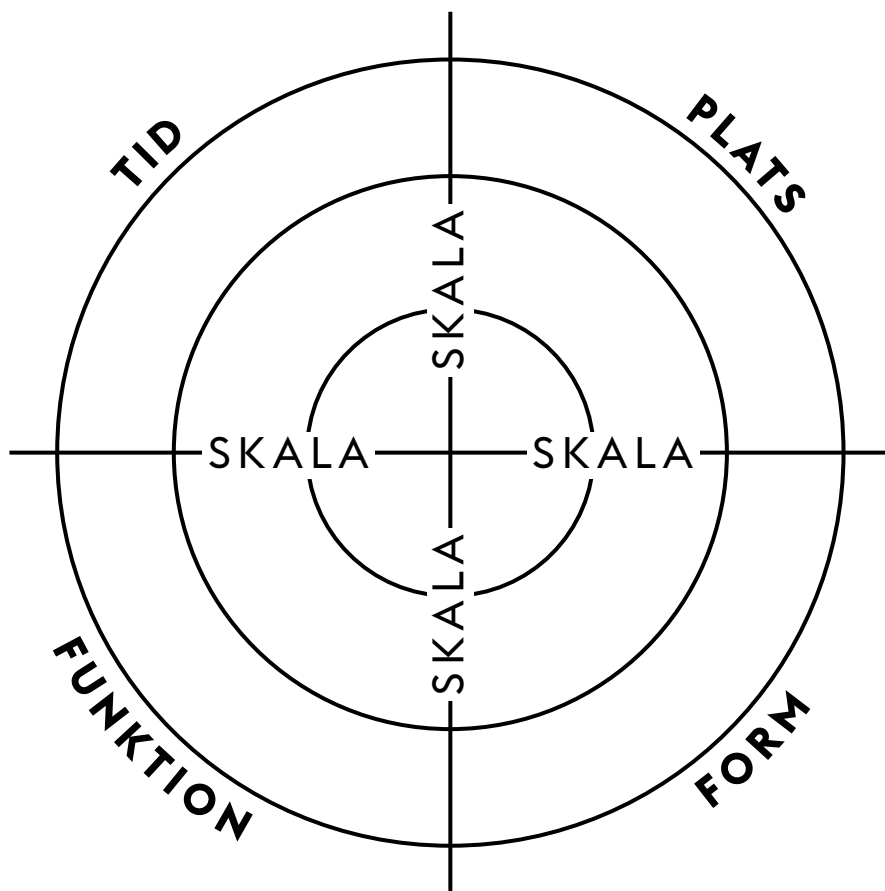
Nedan: Många
verksamhetsområ-
den har utvecklats
under lång tid vilket
innebär en varierad
bebyggelse från
olika tidsepoker.
Flera byggnader
har kulturhistoriska
värden som i Slakt-
husområdet.

Höger: Kontors-
byggnaderna har
ofta fått en indivi-
duell gestaltning
som manifesterar
företagens profil, till
exempel Ericssons
kontor i Kista.

VÄGLEDNINGAR VERKSAMHETSOMRÅDEN

- Utveckla verksamhetsområden från en samtida tolkning med utgångspunkt i kringliggande bebyggelse vad gäller karaktär, skala, material, kulör och typologier. Utforma bebyggelsen utifrån en formulerad arkitektonisk idé.
- Ta tillvara potentialen för området genom att ta stöd i befintliga karaktärsskapande byggnader och miljöer.
- Säkerställ en god balans mellan funktion och utformning.
- Stärk sambanden med omkringliggande områden och sträva efter integrerade gatunät
- Utveckla både befintliga och nya kvaliteter i verksamhetsområden för att skapa attraktiva offentliga rum.
- Tillför stadskvaliteter som ger stöd för ett levande stadsliv av både permanent och tillfällig karaktär.

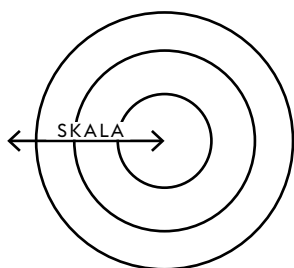
Verktyg för stadens gestaltning

När Stockholm växer ska arkitekturen bidra till att förbättra stadsmiljön i alla delar av staden. Förändringar, förnyelse och kompletteringar ska göras utifrån kunskap om Stockholms olika stadsbyggnadskaraktärer. Ny byggnation ska beakta platsens förutsättningar och gestaltas utifrån en helhetssyn där alla skalor samspelar.

Verktyget bygger på fyra teman där frågeställningar lyfter fram arkitekturens och stadsbyggnadsprocessens potential genom att undersöka och tydliggöra hur det planerade, men ännu inte byggda, kan gestaltas. Det är ett stöd för att formulera projekts innehåll och verkan, för ökad förståelse, samsyn och för att skapa en gemensam målbild.

Genom att kombinera frågeställningarna med byggnadsordningens innehåll skapas en kunskap om projektets förutsättningar och möjligheter. Frågorna blir ett stöd i dialogen mellan stadsbyggnadsprocessens olika aktörer och kan användas i projektets alla faser, i startskedet för att göra analyser och etablera målbilder och i senare skeden för uppföljning och kvalitetssäkring.

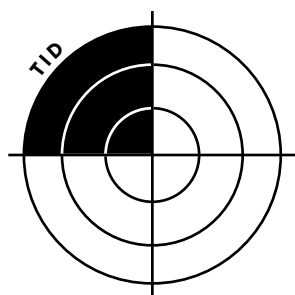
Inom verktygets teman, tid-plats-form-funktion, ställs frågorna i relation till stadens och projektens olika skalor.

Skala

Stadens rum och bebyggelse ska utvecklas i relation till alla skalor, från detalj till staden som helhet.

I stadsbyggnadsprojekt behövs förståelse för stadens alla skalor. Projektet ska gestaltas i relation till stadslandskapet, stadsbyggnadskaraktärerna, närliggande bebyggelse samt de specifika egenskaperna i den lokala miljön. Den arkitektoniska idén ska genomsyra byggnadernas alla skalor, från relationen till stadslandskapet, byggnaders volymhantering, till fasadkomposition, material, kulör och detaljer.

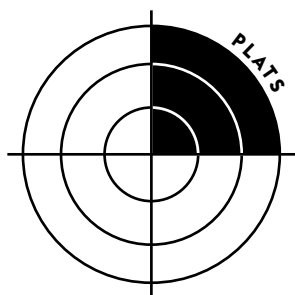

Tid

Det byggda ska ta stöd av kunskap om historien, spegla samtiden och planeras för framtida behov.

Genom att väga in ett tidsperspektiv skapas en större förståelse för hur tid präglar staden. Kunskap om hur staden växt fram, och ett medvetet förhållningsätt till hur vi bygger och gestaltar staden idag, utgör en grund för hur samtida projekt kommer att verka över tid och bidra till framtidens Stockholm.

- Hur förhåller sig projektet till Stockholms historiska utveckling?
- Hur formas projektet av vår samtid, regler, ekonomi, miljö och arkitektoniska ideal?
- Hur kommer projektet åldras och fungera för framtida behov?

Plats

Det byggda ska utformas med stöd av kunskap om den specifika platsen och om Stockholms karaktärsdrag.

Genom kunskap om Stockholms stadslandskap skapas en förståelse för relationen mellan natur och bebyggelse och hur denna bidrar till stadens unika karaktär. Stockholms bebyggelse är avläsbar som helhet i siluetter och vyer, men också som en mångfald av karaktärsfulla stadsdelar. När staden utvecklas och förnyas behövs ett tydligt förhållningssätt till topografi, befintlig stadsbyggnadsstruktur och bebyggelse. Det krävs även en medveten hållning till stadens rum, gator, torg, parker, naturmark och vattnet.

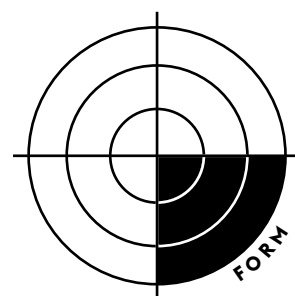
- Vilken betydelse har projektet i stadens siluett?
- Hur förhåller sig projektet till stadslandskapet och omgivande stadsbyggnadskaraktärer?
- Hur förhåller sig projektet till omgivande bebyggelse och stadsrum?

Form

Arkitekturen ska uttrycka sin samtid, utvecklas med stöd av Stockholms karaktär och kunna beskrivas som idé.

En arkitektonisk idé formulerar intentionen med gestaltningen av ett stadsrum, landskapsrum eller en byggnad – de värden som skapas och de förhållningssätt som bidrar till omgivningen. Arkitekturen ska oavsett om den inordnar sig eller kontrasterar med omgivande bebyggelse ha en tydlig roll i den samlade kompositionen. Idén ska beskriva hur rumsliga relationer och typologi tillsammans utgör en medveten helhet utifrån de skalor den upplevs i.

- Hur beskrivs projektets arkitektoniska idé i förhållande till helhetsupplevelsen av Stockholm och stadens karaktär?
- Hur beskrivs projektets arkitektoniska idé i förhållande till stadslandskapet och intilliggande stadsbyggnadskaraktärer?
- Hur genomförs den arkitektoniska idén i byggnadens alla delar i volymhantering, konstruktion, fasadkomposition, material, kulör och detaljer?

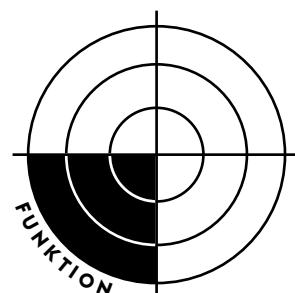

Funktion

Det byggda ska användas som verktyg för att bidra till att lösa samhällets långsiktiga behov och tillföra staden kvaliteter med människan som utgångspunkt.

Rätt funktion på rätt plats kan förbättra flöden och rörelsemönster samt skapa nya miljöer där funktionen bidrar till helhetsupplevelsen med ökade stadskvaliteter som resultat.

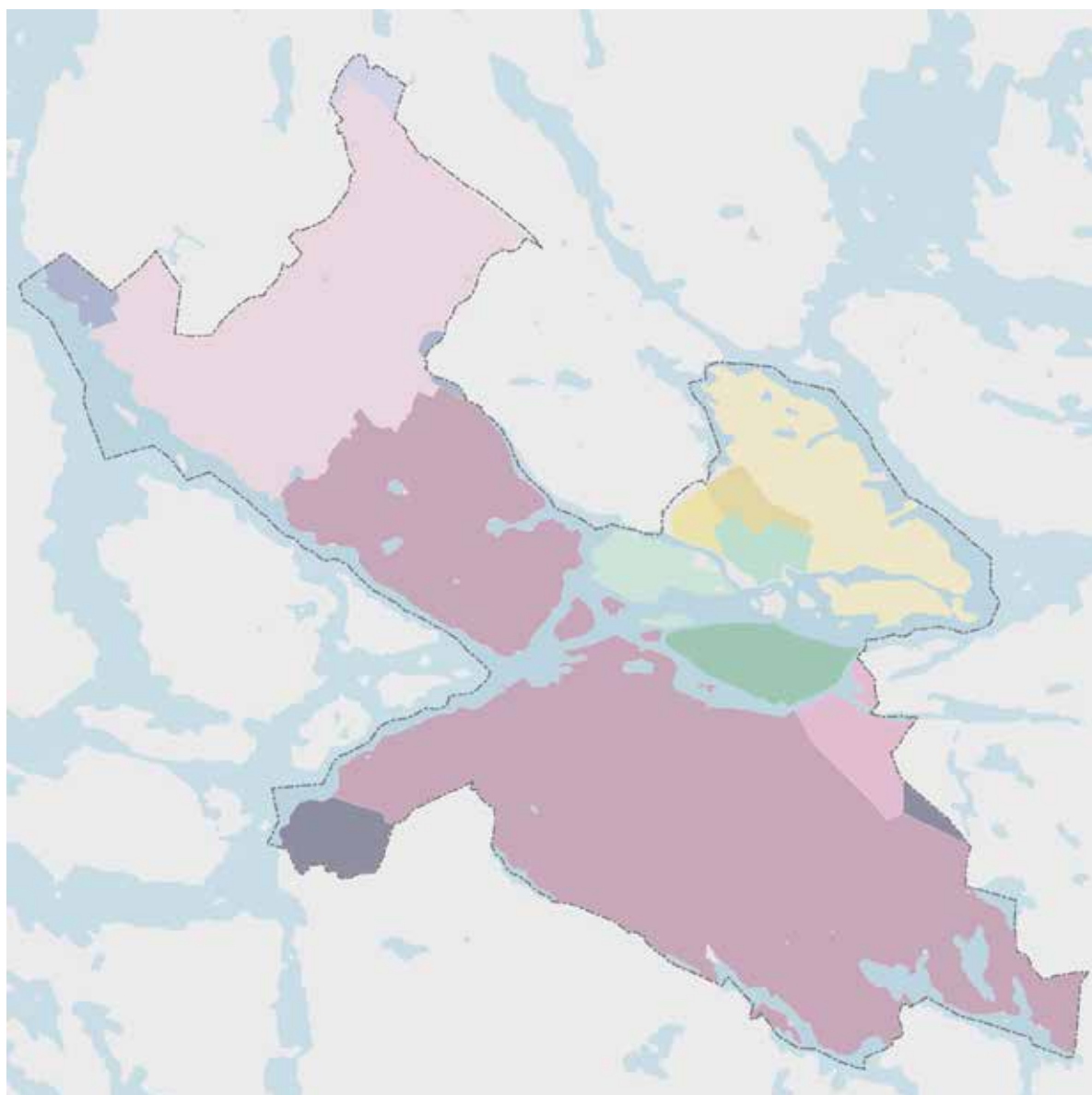
- Hur bidrar projektet till att öka Stockholms stadskvaliteter med människan som utgångspunkt?
- Hur bidrar funktionen till omgivande bebyggelse och stadsrum?
- Hur utformas bebyggelsen och stadsrummen i förhållande till dess funktioner och innehåll?

Hornsbergs strand vid Ulvsundasjön är ett av de senaste stadsutvecklingsområdena. Här har ett före detta verksamhetsområde omvandlats till stadsbebyggelse med bostäder, service och arbetsplatser. Minneberg i bakgrunden.

Markförvärv i Stockholms stad

1529	1910-tal
1630-tal, 1640	1930
1640-tal	1949
1670, 1682	1960-tal
1699	1970-tal
1868	1981

Ordlista

arkitektonisk idé · en arkitektonisk idé formulerar intentionen med gestaltningen av ett stadsrum, landskapsrum eller en byggnad

ballast · fyllnadsmaterial som används i betong och asfalt, består ofta av sand eller sten

barnrikehus · bostadshus med lägenheter som särskilt planerats för familjer med många barn

bebyggelsestruktur · den struktur eller det mönster som bildas av byggda eller planerade hus

biologisk mångfald · variationsrikedomen inom arter, mellan arter och av ekosystem

egna hem · villabebyggelse som finansierades av statliga lån och uppfördes av ägaren själv

ekosystemtjänster · tjänster som ekosystemen ger, t.ex. genom att reglera lokalklimatet, dämpa buller, rena luft och vatten samt öka artrikedom

enklav · bostadsområde eller stadsdel som skiljer sig stilmässigt från angränsande stadsbebyggelse

esplanad · bred trädplanterad gata, träden kan vara planterade i ett mittstråk i körbanan eller med träd-rader på båda sidor om körbanan

förgårdsmark · den mark som är belägen mellan byggnad/tomtgräns och trottoar/körbana

gaturum · rum i staden som utgörs av gator och dess omgivande byggnader

gestaltning · gestaltning är att genom form, ton, detaljer och material uttrycka en ide och lösa en uppgift på ett medvetet sätt

hustyp · hussort, t.ex. lamellhus, punkthus och stjärnhus

hållbart samhälle · begreppet handlar om att bygga ett samhälle som är miljömässigt, ekonomiskt och socialt hållbart

klimatsmart · något som är bättre för klimatet än vad alternativen är

komplementbyggnad · en fristående byggnad som är underordnad huvudbyggnaden kallas för en komplementbyggnad. Det kan exempelvis vara ett garage, uthus, lusthus, gästhus eller en lekstuga

kompletteringsbebyggelse · mindre utbyggnader av flera hus eller enstaka hus i ett redan bebyggt område

lamellhus · långa, fritt liggande, parallella och smala byggnader

mikroklimat · klimat inom ett litet område

miljömässig hållbarhet · handlar om ett samhälle med slutna kretslopp och balans mellan processer som bygger upp och bryter ned, utan onödigt slöseri med naturresurser och energi och som bevarar den biologiska mångfalden

offentliga rum · samlande begrepp för gator, torg, parker och stråk

planeringsinriktning · pekar ut önskad inriktning för arbetet och ger stöd för efterföljande planering

planmotiv · ett återkommande tema i en plan utgör ett planmotiv t.ex. att alla gator avslutas i en vändplan

planstruktur · den tvådimensionella representationen av bebyggelse, gator, park och natur

platsbildning · en yta i markplan där man kan vistas, oftast inom bebyggt område

punkthus · friliggande flerbostadshus med ett enda trapphus

rumslighet · upplevelsen av att vara i ett rum. Rummet kan vara fysiskt avgränsat av t.ex. vegetation och fasader men också av mer sinnliga faktorer som ljus och ljud

siktlinje · den linje utmed vilken man kan se mellan två objekt/platser

siluett · den kontur som kan urskiljas mot en ljusare bakgrund, t.ex. hus och natur som avtecknar sig mot himlen

skivhus · högt, långsmalt, friliggande flerbostadshus

social hållbarhet · ett socialt hållbart samhälle är ett jämställt och jämlikt samhälle där människor lever ett gott liv med god hälsa, utan orättfärdiga skillnader

stadsbyggnadskaraktär · innebär bebyggelse, park- och grönområden som med en typisk arkitektur och planmönster ger karaktär till en stadsdel, samt speglar samhällshistoriska perspektiv och estetiska ideal

stadskvalitet · de kvaliteter som kan upplevas i en stad t.ex. närhet till arbetsplatser, god tillgång till kollektivtrafik, handel, samhällsservice, kultur och parker

stjärnhus · ett flerbostadshus uppbyggt av tre huskroppar som utgår från ett centralt trapphus i en stjärnform, enskilda eller sammankopplade

topografi · landskapets former och höjdskillnader. i vidare bemärkelse kan det även omfatta växtlighet och bebyggelse

typhus · standardiserade husmodeller vars utformning och konstruktion är avsedd att upprepas

vattenrum · det rum som utgörs av en vattenyta avgränsat av omgivande stränder, natur, kajer och bebyggelse

verksamhetsområde · område med möjlighet till industri och störande verksamheter, hamn, terminal samt viss kommunalteknisk och teknisk försörjning

1880-tal

1890-tal

1910-tal

1920-tal

1940-tal

1950-tal

1970-tal

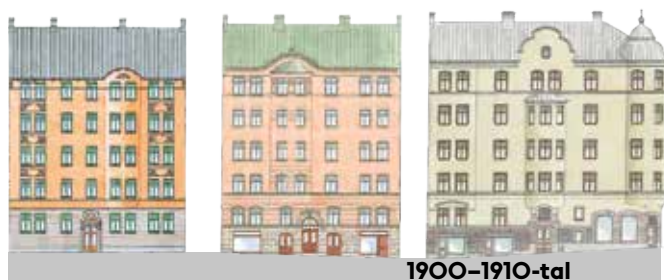
1980-tal

Stockholms fasader

Stadens fasader bär tydliga avtryck av historien. Den tekniska, ideologiska och ekonomiska utvecklingen är synlig i den byggda miljön. Olika stilar har format Stockholm i olika perioder och variationen bildar stadens helhet.

2000-tal

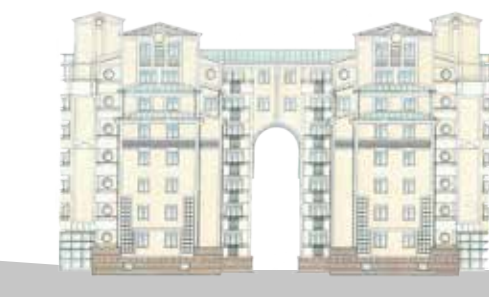
1900-1910-tal

1930-tal

1960-tal

1990-tal

2010-tal

Vad säger lagstiftningen?

Byggnadsordningen, är i likhet med översiktsplanen, vägledande för beslut som avser detaljplaner och bygglov. Enskilda plan- eller bygglovsärenden prövas juridiskt genom PBL.

Här följer ett urval av de lagparagrafer, byggregler och allmänna råd som reglerar byggandet och som tillämpas i utformnings- och gestaltungsfrågor vid planering och bygglovgivning.

Plan- och bygglagen, PBL

2 kap. Allmänna och enskilda intressen

2:1 § Vid prövningen av frågor enligt denna lag ska hänsyn tas till både allmänna och enskilda intressen

2:3 § Planläggning enligt denna lag ska med hänsyn till natur- och kulturvärden, miljö- och klimataspekter samt mellankommunala och regionala förhållanden främja

1. en ändamålsenlig struktur och en estetiskt tilltalande utformning av bebyggelse, grönområden och kommunikationsleder,

2:6 § Vid planläggning, i ärenden om bygglov och vid åtgärder avseende byggnader som inte kräver lov enligt denna lag ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på den avsedda marken på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till

1. stads- och landskapsbilden, natur- och kulturvärdena på platsen och intresset av en god helhetsverkan

Första stycket gäller också i fråga om skyltar och ljusanordningar.

Vid planläggning och i andra ärenden samt vid åtgärder avseende byggnader som inte ingår i ett ärende enligt denna lag ska bebyggelseområdets särskilda historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden skyddas. Ändringar och tillägg i bebyggelsen ska göras varsamt så att befintliga karaktärsdrag respekteras och tillvaratas. Lag (2014:477).

8 kap. Krav på byggnadsverk, byggprodukter, tomter och allmänna platser

Byggnadsverks utformning

8:1 § En byggnad ska

2. ha en god form-, färg- och materialverkan,

Förbud mot förvanskning

8:13 § En byggnad som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas.

Det ska också tillämpas på

1. anläggningar som är bygglovspliktiga enligt föreskrifter som har meddelats med stöd av 16 kap. 7 §,
2. tomter i de avseenden som omfattas av skyddsbestämmelser i en detaljplan eller i områdesbestämmelser,
3. allmänna platser, och
4. bebyggelseområden.

Underhåll och varsamhet

14 § Ett byggnadsverk ska hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och de tekniska egenskaper som avses i 4 § i huvudsak bevaras. Underhållet ska anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt.

Om byggnadsverket är särskilt värdefullt från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt, ska det underhållas så att de särskilda värdena bevaras.

8:17 § Ändring av en byggnad och flyttning av en byggnad ska utföras varsamt så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar till vara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden

Miljöbalken

1 kap. Miljöbalkens mål och tillämpningsområde

1:1 § Bestämmelserna i denna balk syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö. En sådan utveckling bygger på insikten att naturen har ett skyddsvärde och att människans rätt att förändra och bruka naturen är förenad med ett ansvar för att förvalta naturen väl.

Miljöbalken skall tillämpas så att

1. människors hälsa och miljön skyddas mot skador och olägenheter oavsett om dessa orsakas av föroreningar eller annan påverkan,
2. värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas,
3. den biologiska mångfalden bevaras,
4. mark, vatten och fysisk miljö i övrigt används så att en från ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt långsiktigt god hushållning tryggas, och
5. återanvändning och återvinning liksom annan hushållning med material, råvaror och energi främjas så att ett kretslopp uppnås.

3 kap. Grundläggande bestämmelser för hushållning med mark- och vattenområden

3:6 § Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt möjligt skyddas mot

åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön. Behovet av grönområden i tätorter och i närheten av tätorter skall särskilt beaktas.

Områden som är av riksintresse för naturvärden, kulturmiljövärden eller friluftslivet skall skyddas mot åtgärder som avses i första stycket.

Boverkets byggregler, BBR

I Boverkets författningssamling (BFS) finns byggregler (BBR) med föreskrifter och allmänna råd som förtydligar vad varsamhet, förvanskning och särskilt värdefull byggnad eller bebyggelsemiljö innebär.

1:2211 Varsamhet

Allmänt råd

För att en åtgärd ska anses vara varsam bör den respektera byggnadens karaktär avseende

- proportioner, form och volym,
- materialval och utförande,
- färgsättning,
- detaljsorg och detaljersnivå.

Den bör också ta till vara detaljer som är väsentliga för byggnadens karaktär. (BFS 2016:6).

1:2212 Förbud mot förvanskning

Allmänt råd

Vid prövning om en åtgärd medför en förvanskning bör det klargöras om åtgärden förändrar byggnadens karaktärsdrag eller skadar någon av de egenskaper som sammantaget ligger till grund för byggnadens eller områdets kulturvärden. (BFS 2016:6).

1:2213 Särskilt värdefull byggnad

Allmänt råd

En byggnad kan vara en sådan särskilt värdefull byggnad som avses i 8 kap. 13 § PBL antingen för att den har sådana värden i sig eller för att den utgör en väsentlig del av en särskilt värdefull bebyggelsemiljö. Vad som sägs här om byggnader gäller även för bebyggelseområden.

En byggnad kan vara särskilt värdefull om den tydliggör tidigare samhällsförhållanden.

Exempel på detta är

- byggnader som representerar en tidigare vanlig byggnadskategori eller konstruktion som nu har blivit sällsynt,
- byggnader som belyser tidigare bostadsförhållanden, sociala och ekonomiska villkor, arbetsförhållanden, olika gruppers livsvillkor, stadsbyggnadsideal eller arkitektoniska ideal samt värderingar och tankemönster,
- byggnader som har representerat för lokalsamhället viktiga funktioner eller verksamheter.

En byggnad kan även vara särskilt värdefull om den tydliggör samhällsutvecklingen. Exempel på detta är

- byggnader som till exempel illustrerar folk- rörelsernas framväxt, massbilismens genombrott, immigration eller emigration,
- byggnader som har tjänat som förebilder eller på annat sätt varit uppmärksammade i sin samtid,
- byggnader som präglas av en stark arkitektonisk idé.

En byggnad kan också vara särskilt värdefull om den i sig utgör en källa till kunskap om äldre material och teknik.

En byggnad kan vara särskilt värdefull från konstnärlig synpunkt om den uppvisar särskilda estetiska kvaliteter eller har en hög ambitionsnivå med avseende på arkitektonisk gestaltning eller i utförande och materialval eller i konstnärlig gestaltning och utsmyckning.

En byggnad kan även vara särskilt värdefull om den värderas högt i ett lokalt sammanhang.

Exempel på detta kan vara byggnader som har haft stor betydelse i ortens sociala liv eller för ortens identitet eller i lokala traditioner.

I begreppet särskilt värdefull byggnad ligger att byggnaden särskilt väl ska belysa ett visst förhållande eller i sitt sammanhang ha få motsvarigheter som kan belysa samma förhållande.

Byggnader från tiden före 1920-talets bebyggelseexpansion, som har sin huvudsakliga karaktär bevarad, utgör idag en så begränsad del av byggnadsbeståndet att flertalet av dem kan antas uppfylla något av kriterierna för särskilt värdefull byggnad. (BFS 2016:6).

Källor

Lagar, regler och råd uppdateras kontinuerligt. För uppdaterade texter, se boverket.se och riksdagen.se.

Litteraturlista

- Andersson, Thorbjörn (2000), **Utanför staden: parker i Stockholms förorter**. Stockholmia Förlag.
- Bedoire, Fredric (2015), **Den svenska arkitekturens historia 1800–2000**. Norstedts förlag.
- Bergman, Anna och Ek, Erica m.fl. (2014), **Alla tiders Stockholm. Riksintressen för kulturmiljövården**. Stockholmia Förlag och Länsstyrelsen Stockholm.
- Björk, Cecilia, Nordling, Lars och Reppen, Laila (2009), **Så byggdes villan**. Svensk Byggtjänst.
- Björk, Cecilia, Reppen, Laila och Kallstenius, Per (2013), **Så byggdes husen 1880–2000**. Svensk Byggtjänst.
- Björk, Cecilia, Reppen, Laila, och Nordling, Lars (2012), **Så byggdes staden**. Svensk Byggtjänst.
- Björk, Cecilia och Reppen, Laila (2016), **Tidstypiskt, arkitekturdetaljer i flerbostadshus 1880–1980**. Svensk Byggtjänst.
- Boverket (2016), **Rätt tätt. En idéskrift om förtätning av städer och orter**.
- Caldenby, Claes och Eriksson, Eva m.fl. (1998), **Att bygga ett land**. Byggforskningsrådet.
- Cramér, Margareta (1980), **Färg på fasader i Stockholm**. Utdrag ur Stadsvandringar/Stockholms stadsmuseum.
- Dufwa, Arne (red.) (1985), **Trafik, broar, tunnelbanor och gator**. Stockholms tekniska historia 1. Liber Förlag.
- Ericson Wolke, Lars (2001), **Stockholms historia under 750 år**. Historiska Media.
- Europarådet (2004), **Europeiska landskapskonventionen**. Ratificerad av Sverige 1 maj 2011.
- Friman, Helena och Söderström, Göran (2008), **Stockholm: en historia i kartor och bilder**. Wahlström & Widstrand.
- Garnet, Jan (1998), **Stockholmsnatt**. Stockholms stadsmuseum.
- Hall, Thomas (1999), **Huvudstad i omvandling: Stockholms planering och utbyggnad under 700 år**. Sveriges Radio.
- Hallerdt, Björn (red.) (1992), **Stockholms tekniska historia, del V. Ljus, kraft, värme**. Stockholmsmonografier.
- Hultin, Olof, Johansson, Bengt O H, Mårtelius, Johan och Waern, Rasmus (2009), **Guide till Stockholms arkitektur**. Arkitektur förlag.
- Jermsten, Elisabeth, Mandén-Örn, Kerstin och Wisth, Britt (2005), **Stockholm utanför tullarna: nittiosju stadsdelar i ytterstaden**. Stockholmia Förlag.
- Johansson, Ingemar (1987), **Storstockholms bebyggelsehistoria: markpolitik, planering och byggande under sju sekler**. Gidlund förlag.
- Kallstenius, Per (2010), **Minne och vision: Stockholms stadsutveckling i dåtid, nutid och framtid**. Max Ström förlag.
- Kallstenius, Per och Wikström, Jeppe (2018), **Stockholm: vattnet, öarna och staden**. Max Ström förlag.
- Lepasoon, Urve (2006), **Byggnaders särdrag**. Boverket.
- Lundevall, Peter (2006), **Stockholm – den planerade staden**. Carlssons förlag.
- Pålsson, Ann (red.) (2017), **Parkstaden: Stockholms landskap och stadens rum**. Samfundet S:t Eriks årsbok 2017.
- Sidenbladh, Göran (1981), **Planering för Stockholm 1923–1958**. Stockholmia förlag.
- Stockholms stad (1999), **Stockholms byggnadsordning. Ett förhållningssätt till stadens karaktärsdrag**. Utdrag ur Stockholms översiktsplan 1999. Antagen av kommunfullmäktige 4 oktober 1999.
- Stockholms stad och Solna stad (2006), **Historiska landskap. Nationalstadsparken Ulriksdal – Haga – Brunnsviken – Djurgården**.
- Stockholms stad, **Översiktsplan för Nationalstadsparken. Stockholmsdelen**. Antagen av kommunfullmäktige 20 april 2009.
- Stockholms stad (2010), **Promenadstaden översiktsplan för Stockholm**.
- Stockholms stad (2017), **Grönare Stockholm: Riktlinjer för planering, genomförande och förvaltning av stadens parker och naturområden**.
- Stockholms stad (2018), **Strategi för offentliga rum**. En del av framkomlighetsstrategin.
- Stockholms stad (2018), **Översiktsplan för Stockholms stad**.
- Stockholms stad (2018), **Riksintressen enligt miljöbalken**. Bilaga till Översiktsplan för Stockholms stad.
- Sörenson, Ulf (red.) (2006), **Sjöfartsstaden Stockholm**. Samfundet S:t Eriks årsbok 2006.
- Sörenson, Ulf (red.) (2009), **Stockholm: Den gröna storstaden**. Samfundet S:t Eriks årsbok 2009.
- Unesco (2011), **Rekommendation om det historiska urbana landskapet**.

Webbplatser:**Digitala stadsmuseet:**

digitalastadsmuseet.stockholm.se

Miljöbarometern:

miljobarometern.stockholm.se

PBL kunskapsbanken:

boverket.se/sw/PBL-kunskapsbanken

Riksintressen för kulturmiljövården:

raa.se/samhallsutveckling/riksintresse-for-kulturmiljovarden

Stadsmuseets kulturhistoriska klassificering:

stadsmuseet.stockholm.se/om-hus2/klassificering-och-k-markning/stadsmuseets-kulturhistoriska-klassificering

Statistik, Stockholms stad:

statistik.stockholm.se

Stockholmskällan:

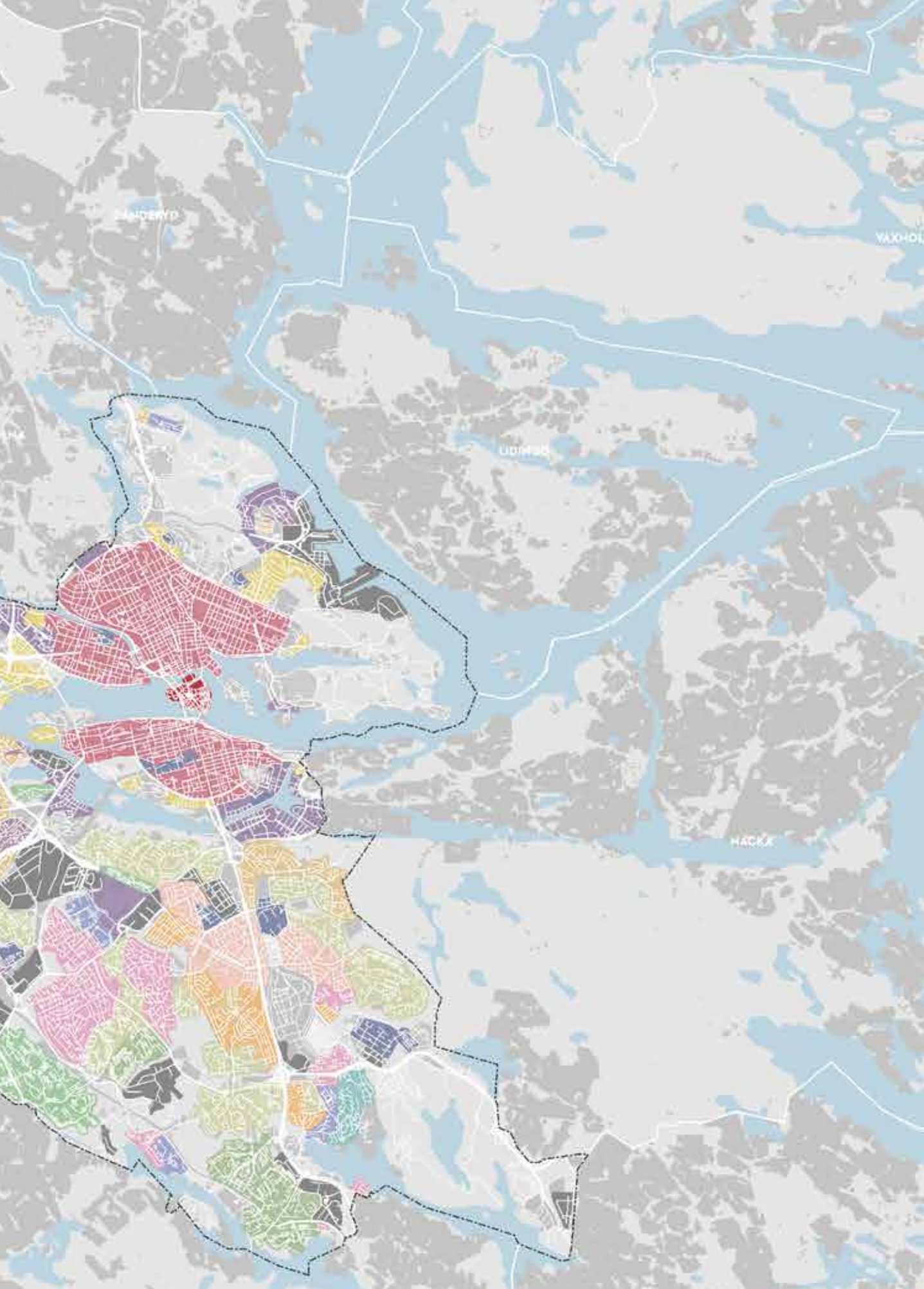
stockholmskallan.stockholm.se

Sveriges geologiska undersökning: sgu.se**Översiktsplan för Stockholms stad:**

stockholm.se/oversiktsplan

Stockholms stadsbyggnads- karaktärer

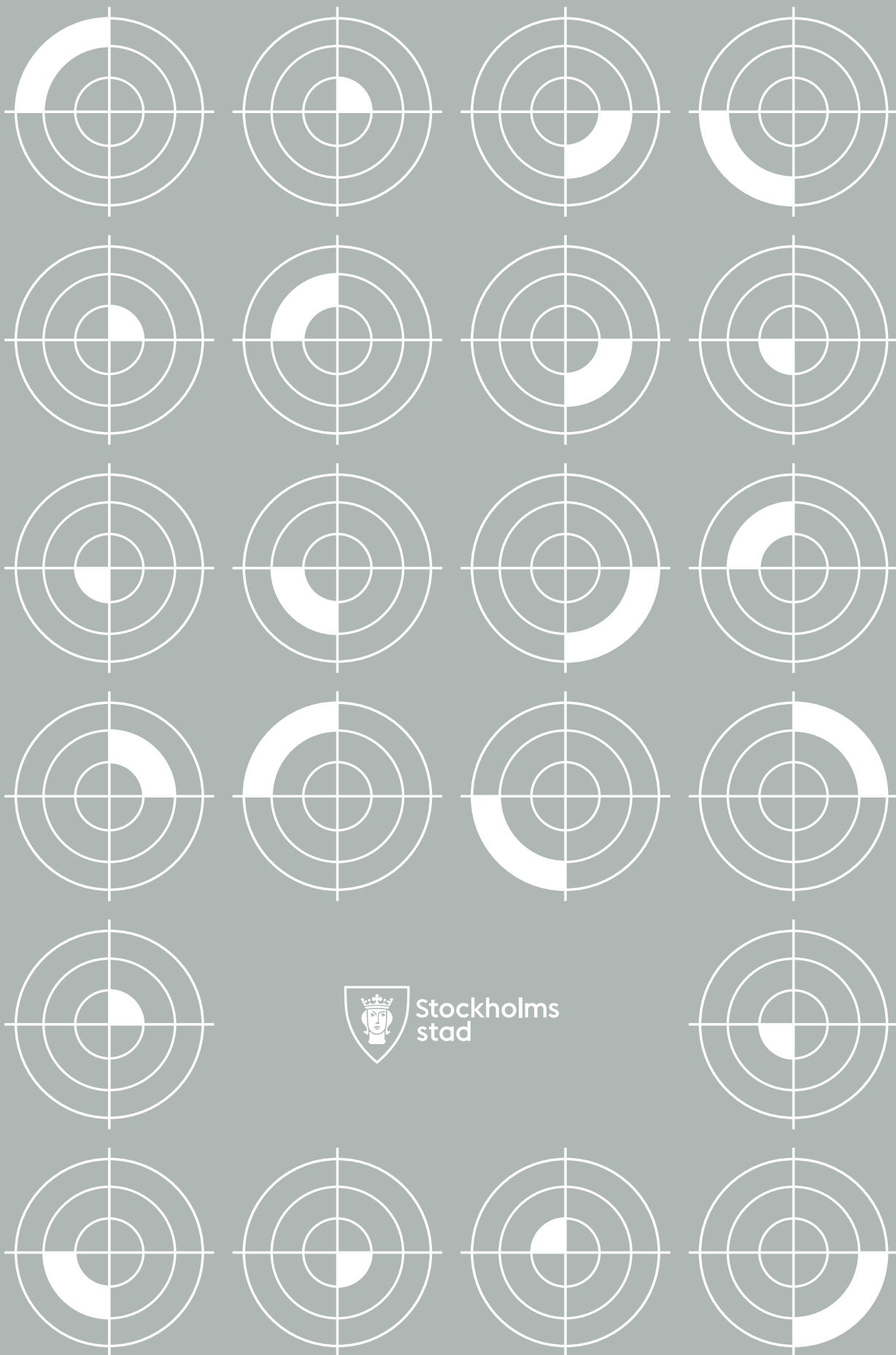
- Medeltida stad
- Stenstad
- Äldre förstad
- Villastad
- Trädgårdsstad
- Småstugeområde
- Stenstadens krans
- Smalhusstad
- Grannskapsenhet
- Tunnelbanestad
– ABC-stad
- Tunnelbanestad
– punkthus
- Storskalig stadsdel
– gruppbyggda småhus
- Storskalig stadsdel
– lamell- och skivhus
- Tät stadsenklav
- Tät blandstad
- Verksamhetsområde
- Övrigt

Fotografer och illustratörer:

8	Lennart Johansson	66	Lennart Johansson	132	Fredrik Jensen
15	Stockholms stadsarkiv	68	Kudulaiti Kudusi	132	Lennart Johansson
16	Kudulaiti Kudusi	69	Kudulaiti Kudusi	132	Göran H Fredriksson
18	Urban Målare/Jacob Heinrich	72	Kudulaiti Kudusi	134	Lennart Johansson
	Elbfas/Lennart Johansson	73	Kudulaiti Kudusi	139	Fredrik Jensen & Laila Reppen
20	Stockholms stadsarkiv	74	Lennart Johansson	139	Lennart Johansson
21	Carl Johan Billmark	75	Simon Gate	139	Ingrid Johansson
21	Lennart Johansson	76	Lennart Johansson	140	Lennart Johansson
23	Stockholms stadsarkiv	81	Johan Pontén	143	Fredrik Jensen & Laila Reppen
24	Torleif Falk	81	Lennart Johansson	144	Lennart Johansson
24	Stockholms stadsbyggnadskontor	81	Petra Sundström	144	Ingrid Johansson
26	Det framtida Stockholm, Stockholms stadsplaneckontor	82	Lennart Johansson	146	Lennart Johansson
26	Oscar Bladh/Spårvägmuseet	82	Holger Ellgaard	149	Fredrik Jensen & Laila Reppen
27	Oscar Bladh/ArkDes	82	H Wester, gardener.blogg.se	150	Lennart Johansson
28	Stockholms stadsbyggnadskontor	84	Felix Gerlach	150	Ingrid Johansson
29	Lennart Johansson	86	Lennart Johansson	152	Lennart Johansson
30	Lennart Johansson	88	Simon Gate	156	Fredrik Jensen & Laila Reppen
33	WSP/Stockholms stad	91	Magnus Carlén	156	Lennart Johansson
36	Lennart Johansson	92	Mattias Ek	156	Göran H Fredriksson
38	Lennart Johansson	94	Lennart Johansson	158	Lennart Johansson
42	Felix Gerlach	96	Felix Gerlach	162	Fredrik Jensen & Laila Reppen
44	Kudulaiti Kudusi	98	Lennart Johansson	163	Lennart Johansson
46	Kudulaiti Kudusi (utifrån förlaga i boken Stockholm: vattnet, öarna och staden)	100	Lennart Johansson	163	Göran H Fredriksson
47	Kudulaiti Kudusi	103	Fredrik Jensen & Laila Reppen	164	Fredrik Jensen & Laila Reppen
49	Kudulaiti Kudusi	104	Lennart Johansson	164	Lennart Johansson
50	Kudulaiti Kudusi	104	Mattias Ek	166	Lennart Johansson
51	Kudulaiti Kudusi	106	Lennart Johansson	170	Fredrik Jensen & Laila Reppen
52	Felix Gerlach	110	Fredrik Jensen & Laila Reppen	171	Lennart Johansson
54	Lindman Photography	110	Lennart Johansson	172	Ingrid Johansson
56	Kudulaiti Kudusi	113	Lennart Johansson	172	Lennart Johansson
57	Kudulaiti Kudusi	113	Ingrid Johansson	174	Lennart Johansson
59	Kudulaiti Kudusi	113	André Pihl	177	Fredrik Jensen & Laila Reppen
61	Kudulaiti Kudusi	114	Fredrik Jensen & Laila Reppen	178	Lennart Johansson
62	Lennart Johansson	114	Ingrid Johansson	180	Lennart Johansson
62	Mikael Persson	116	Lennart Johansson	183	Fredrik Jensen
65	Chad Ehlers, Getty images	119	Fredrik Jensen & Laila Reppen	184	Lennart Johansson
		120	Lennart Johansson	186	Lennart Johansson
		122	Lennart Johansson	190	Fredrik Jensen & Laila Reppen
		125	Fredrik Jensen & Laila Reppen	190	Lennart Johansson
		126	Lennart Johansson	196	Felix Gerlach
		128	Lennart Johansson	200	Laila Reppen

Alla kartor: Stadsbyggnadskontoret, Stockholms stad

Stockholms
stad